

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

EMEVİLERİN DİNİ SİYASETİ

Erol EFİLOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ

Konya 2019

T. C.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Erol EFİLOĞLU
	Numarası	144202021006
	Ana Bilim/ Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tezin Adı	Emevilerin Dini Siyaseti

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Erol EFİLOĞLU

T. C.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu

Adı Soyadı	Erol EFİLOĞLU
Numarası	144202021006
Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/ Ortaçağ Tarihi
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ
Tezin Adı	Emevilerin Dini Siyaseti

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **Emevilerin Dini Siyaseti** başlıklı bu çalışma 28.06.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman/Üye	İmza
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	Danışman	
Prof. Dr. İrfan AYGAN	Üye	
Dr. Öğr. Üyesi Zehra ODABAŞI	Üye	

ÖN SÖZ

İslam tarihinin en önemli devirlerinden biri olan Emeviler dönemi, 661 yılında Muaviye b. Ebu Süfyan'ın halifeliği Hz. Hasan'dan devralmasıyla başlamıştır. Emevilerin son halifesi Mervan b. Muhammed'in 750 yılında Abbasiler tarafından öldürülmesiyle son bulmuştur. Doksan yıla yaklaşan bu dönemde Emevilerden on dört halife görev yapmıştır. Emeviler dönemi dini ve siyasi açıdan İslam tarihinin en çok tartışılan dönemi olmuş, akademik ya da popüler birçok araştırmaya temel teşkil etmiştir.

Emevilerin hilafeti saltanata dönüştürmesi, Ehl-i beyt ile olan siyasi rekabetleri, mevali kesimine karşı uygulanan sosyo-ekonomik politikalar gibi birçok konu, Emevilerin dini açıdan olumsuz yönde eleştirilmesine neden olmuştur. Yine bu dönemde İslam dünyasını günümüze kadar etkileyecek olan dini-siyasi mezhepler kurulmaya başlanmış ve İslami ilimlere dair ilk çalışmaların temelleri atılmıştır. Bununla beraber Emeviler dönemine dair temel kaynakların sonradan ve muhaliflerinin hüküm sürdüğü devirlerde yazılması, çoğu kere Emevilere dini açıdan haksız eleştirilerin yapılmasına sebebiyet vermiştir. Bütün bu etkenler bizi Emevilerin dini siyasetlerinin araştırılmasına yöneltmiştir.

Araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında konuya hazırlık amacıyla Emevilerin Hz. Peygamber (sav) ve Hulefa-yı Raşidin döneminde İslam dinine olan tutumları incelenmiştir. Muaviye b. Ebu Süfyan ile Hz. Ali arasında gerçekleşen iktidar mücadelesinde kullanılan dini tez ve söylemlere de giriş kısmında değinilmiştir.

Birinci bölümde, Emeviler döneminde resmi alanda ve halifelerin özel hayatlarında dini etkisi araştırılmıştır. Yine Emevilerin mali politikalarının İslam dinin yayılmasında etkili olup olmadığı bu bölümde değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde, Emevilerin muhalefet grupları ile karşılıklı kullandıkları dini tez ve söylemler ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise, Emevilerin sahabe, tabiin, mevali ve gayrı müslimler gibi toplumsal gruplar ile olan ilişkilerinde dinin etkisi incelenmiştir.

Bu araştırmaı yapmam konusunda beni destekleyen ve meselenin karanlıkta kalmış taraflarına yönlendiren danışman hocam Sn. Prof. Dr. Mustafa Demirci'ye şükranlarımı ifade etmek isterim. Araştırmanın hazırlanması sürecinde büyük oranda istifade ettiğim, metot ve teknik bilgimim kazanılmasında emeği olan Sn. Dr. Öğr. Üyesi Sefer Solmaz'a teşekkürlerimi sunarım. Yine bu süreçte desteğini grdğm, bize her konuda değerli zamanını ayıran Sn. Dr. Öğr. Üyesi Dr. Zehra Odabaşı'ya buradan teşekkürü borç bilirim. Kaynak ve araştırma eserlerine ulaşma noktasında çokça yardımlarına başvurduğum İSAM çalışanlarına da şükranlarımı belirtmek isterim.

İSTANBUL 2019

EROL EFİLOĞLU

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası.....	iii
Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu.....	iv
İÇİNDEKİLER	vii
ÖZET	ix
SUMMARY	x
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Önemi.....	1
B. Kaynaklar ve Araştırmalar	2
C. Emevi Devletinin Kuruluşuna Kadar Emevilerin İslama Karşı Tutumu	9
a. Hz. Peygamber (sav) Döneminde Emevilerin İslama Karşı Tutumu.....	10
b. İlk Üç Halife Döneminde Emeviler	15
c. Hz. Ali – Muaviye Mücadelesinde Kullanılan Dini Argümanlar	19
BİRİNCİ BÖLÜM	29
EMEVİLER DÖNEMİNDE RESMİ ALANDA DİN	29
I. EMEVİ HALİFELERİNİN ÖZEL HAYATLARINDA DİNİN ETKİSİ.....	29
A. Emevi Halifelerinin Saray Hayatında Dinin Etkisi.....	29
B. Emevi Halifelerinin İslami İlimlere Katkısı.....	40
II. EMEVİLERİN HALİFE SEÇİMİNDE DİNİN ETKİSİ	47
A. Emeviler Döneminde Biat Algısı.....	47
B. Hilafetin Saltanata Dönüştürülmesinde Kullanılan Dini Tezler	52
C. Emeviler Döneminde Hilafet Kurumuna Yüklenen Anlamlar.....	60
III. EMEVİLERİN MALİ POLİTİKALARINDA DİNİN ETKİSİ	67
A. Abdülmelik b. Mervan'ın Para Reformunda Dinin Etkisi.....	67
B. Emeviler Dönemi Toprak Sisteminin İslamlaşmaya Etkisi	69
C. Emeviler Dönemi Vergi Sisteminin İslamlaşmaya Etkisi.....	74
İKİNCİ BÖLÜM	84
EMEVİLERİN MUHALİFLERİNE KARŞI DİNİ SİYASETİ	84
I. EMEVİLERİN MUHALEFETE KARŞI DİNİ SÖYLEMLERİ	84
A. Emevilerin Ehl-i beyt'e Karşı Dini Söylemleri	84

B. Emevilerin Haricilere Karşı Dini Söylemleri.....	95
II. EMEVİLERİN RESMÎ DİN SÖYLEMİ VE KADERİYE MUHALEFETİ..	103
A. Kader Tartışmaları ve Emevi İktidarının Kader Meselesine Yaklaşımı	103
B. Kaderiyye Ekolü ve Emevilere Muhalefeti	109
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	112
EMEVİLERİN TOPLUMSAL GRUPLARLA İLİŞKİLERİNDE DİN	112
I. EMEVİLERİN SAHABİLER VE TABİİN İLE İLİŞKİLERİ.....	112
A. Emevi Halifelerinin Sahabiler İle İlişkileri.....	112
B. Emevilerin Tabiin İle İlişkileri.....	125
II. EMEVİLERİN MEVALİ POLİTİKASINDA DİNİN ETKİSİ	127
A. Emevilerin Mevaliye Karşı Dini Tutumu	127
III. EMEVİLERİN EHL-İ KİTAP İLE İLİŞKİLERİNDE DİN ETKİSİ	132
A. Emeviler Döneminde Hıristiyanlar İle İlişkiler	133
B. Emeviler Döneminde Yahudiler ile İlişkiler	143
SONUÇ	148
KAYNAKÇA.....	152

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı	Erol EFİLOĞLU
Numarası	144202021006
Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ
Tezin Adı	Emevilerin Dini Siyaseti

ÖZET

Raşid halifeler döneminde Hz. Muhammed'in uyguladığı dini-siyasi politikalar devam ettirilmiştir. Emeviler dönemine gelindiğinde ise İslam tarihi açısından pek çok ilkler yaşanmıştır. Hilafet bu dönemde saltanata dönüştürülmüştür. Saltanat sisteminin meşruiyetini sağlamak amacıyla dini tezler başvurulmuştur. İktidarı elde etmek amacıyla yapılan mücadelelerde başta Emeviler olmak üzere siyasi gruplar, dini tezler öne sürmüştür. Daha önce tartışılmayan kader gibi dini konular tartışılmaya açılmıştır. Bu konular siyasi iktidar ile âlimler arasında çatışmalara neden olmuştur. Günümüz İslam dünyasını da etkileyen pek çok siyasi ve dini mezhebin temelleri Emeviler döneminde atılmıştır. İslam dinini anlamaya yönelik hadis, fıkıh, tefsir gibi ilim dalları, Emevi halifelerinin de katkılarıyla bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. Emeviler döneminde yaşayan sahabiler dini ya da siyasi olarak iktidarın uygulamalarını eleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Emeviler, Dini Siyaset, İslam Tarihi, Dini Muhalefet

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı	Erol EFİLOĞLU
Numarası	144202021006
Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ
Tezin Adı	Religious Policy Of The Umayyad

SUMMARY

Prophet Muhammed's religious-political policies has continued during the period of Rashid calihps. When the time come to the Umayyad's age, many first things has happened. Caliphate turned into saltanate al this period. For ensure legalty of system of saltanate, betook to religious dissertaktions. To captura the goverment, particularly Umayyads and the other political groups has suggested religious dissertaktion. Many topics which like fate, has bring up to disagrant between goverment and punkiks. The foundatitons of many political and religious sects that have influenced nowadays Islamic world were loid at the age of Umayyed. İn order to understand the Islamic religion, hadith, fiqh, comentary begomn to appear with Umayyed caliph's contributions. The companions who living period of Umayyads criticized goverment's religious or political practices.

Keywords: *Umayyads, Religious Politics, Islamic History, Religious Opposition*

KISALTMALAR

AODD	: <i>Akademik Orta Doğu Dergisi</i>
AÜB	: <i>Ankara Üniversitesi Basımevi</i>
AÜDTCFD	: <i>Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi</i>
AÜEFSBD	: <i>Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi</i>
AÜGSED	: <i>Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi</i>
AÜİFD	: <i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
AÜİİFD	: <i>Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi</i>
AÜSBD	: <i>Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i>
b.	: <i>(bin) oğlu</i>
BDT	: <i>Basılmamış Doktora Tezi</i>
bk.	: <i>bakınız</i>
bt.	: <i>(binti) kızı</i>
BYLT	: <i>Basılmamış Yüksek Lisans Tezi</i>
C.	: <i>Cilt</i>
çev.	: <i>çeviren</i>
DAD	: <i>Dini Araştırmalar Dergisi</i>
DBAAD	: <i>Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi</i>
Der.	: <i>Derleyen</i>
DİA	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi</i>
DİB	: <i>Diyanet İşleri Başkanlığı</i>
ed.	: <i>Editör</i>

EKEVAD	: <i>Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Akademi Dergisi</i>
FÜODAD	: <i>Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi</i>
FÜSBD	: <i>Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i>
h.	: <i>hicri</i>
haz.	: <i>Hazırlayan</i>
H.z.	: <i>Hazret-i</i>
İA	: <i>İslam Ansiklopedisi</i>
İAD	: <i>İlahiyat Araştırmaları Dergisi</i>
İİFV	: <i>İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı</i>
İLAM	: <i>İslami Araştırmalar Merkezi</i>
İSAM	: <i>İslam Araştırmaları Merkezi</i>
İSAR	: <i>İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı</i>
İSTEM	: <i>İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi</i>
İÜEF	: <i>İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi</i>
İÜŞM	: <i>İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası</i>
KA	: <i>Kelam Araştırmaları</i>
KMİAD	: <i>Kur'an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi</i>
Krş.	: <i>Karşılaştır</i>
KYGM	: <i>Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü</i>
mad.	: <i>madde</i>
öl.	: <i>ölümü</i>
red.	: <i>Redaktör</i>
s.	: <i>sayfa</i>
S.	: <i>sayı</i>
s.nrş	: <i>Sadeleştirerek Neşreden</i>

Sn.	: <i>Sayın</i>
sav	: <i>Sall-Allahu aleyhi ve selem (Allah ona salat ve selam etsin)</i>
SÜSD	: <i>Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi</i>
t.y.	: <i>Tarih Yok</i>
TBD	: <i>Toplum Bilimleri Dergisi</i>
TDV	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı</i>
TİD	: <i>Tarih İncelemeleri Dergisi</i>
TOD	: <i>Tarih Okulu Dergisi</i>
TTK	: <i>Türk Tarih Kurumu</i>
UDKSD	: <i>Umran Düşünce, Kültür, Siyaset Dergisi</i>
ÜİAD	: <i>Usul İslam Araştırmaları Dergisi</i>
USAD	: <i>Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi</i>
UTSAD	: <i>Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi</i>
ÜİFD	: <i>Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
ÜSBE	: <i>Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü</i>
ÜSBED	: <i>Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi</i>
yay. haz.	: <i>Yayına Hazırlayan</i>
yay.	: <i>Yayınlayan, Yayını</i>

GİRİŞ

A. Araştırmanın Önemi

Emeviler dair bilgi veren ve onlar hakkında görüşler ileri süren kaynakların muhalifleri olan Abbasiler döneminde yazıldığı bir gerçektir. Ayrıca Emeviler döneminde ortaya çıkmaya başlayıp Abbasiler döneminde sistemleşen Emevilere muhalif dini-siyasi mezhep ve itikad ekollerinin de ortaya koydukları görüşlerinin dikkatli değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Emevilere yönelik eleştirilerin yer aldığı kaynaklara dikkatli yaklaşılmalıdır¹.

Mekke'nin fethine kadar Hz. Peygamber (sav) ve İslama karşı olumsuz tutumları, hilafeti zor kullanarak ele geçirmeleri, saltanat sistemini getirmeleri, kendilerine muhalif gruplara yönelik baskıcı ekonomik, siyasi ve dini politikalar uygulamaları gibi gerekçelerle İslam toplumunda Emeviler aleyhinde fikir ve faaliyetler geliştiren ekoller ortaya çıkmıştır. Bu dini-siyasi ve itikadi ekoller Emeviler karşı Kur'an ve Sünnetten deliller getirerek Emeviler karşı kendi muhalif düşüncelerini desteklemeye çalışmışlardır.

Emeviler yönelik en sert eleştirileri yapan âlimler arasında Abbasiler döneminde yaşamış ve Abbasi halifeleri ile iyi ilişkiler geliştirmiş olan Mutezile mezhebine mensup Cahız'ın önemli bir yeri bulunmaktadır. Cahız, Muaviye b. Ebu Süfyan ve sonrasında gelen Emevi halifelerini Kur'an ve Sünneti terk etmekle suçlayıp kâfir olarak değerlendirmiştir. Emevilere sempati besleyip onları tekfir etmeyenleri ise Ehl-i Nabite² kavramı ile nitelendirmiştir³.

Cahız, Emevileri Kur'an ve Sünnetten uzaklaşmak, hilafeti saltanata dönüştürmek, haramları helal saymak, devlet mallarının dağıtımında haksız uygulamalar yapmak, Mekke ve Medine'ye saldırmak, Hz. Hüseyin'i şehit etmek,

¹ İrfan Aycan, "Cahız ve Emevi Tarihine Mutezili Bir Yaklaşım". AÜİFD, 35 / 1, Ankara 1996, s. 285.

² Sözlükte "ot bitmek, filizlenmek" anlamına gelen *nebt* kökünden türeyen *nâbite* (çoğulu *nevâbit*) kelimesi "yeni yetişen, sonradan ortaya çıkan, tecrübesiz" manasına gelmektedir. Terim olarak inanç konularını akli kullanarak temellendiremeyen, yaşadıkları dönemde olup bitenlerden habersiz, hadiseleri değerlendirecek birikime sahip bulunmayan veya dinî metinlerin sadece lafız yönünü göz önüne alıp ona kabaca anlam veren kesimleri nitelemek üzere iman konularında akla büyük önem veren Mutezile mensupları tarafından kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İlyas Üzüm, "Nabite", mad, DİA, C. 32, İstanbul 2006, s. 263-264.

³ Aycan, "Cahız ve Emevi Tarihi", s. 296.

Ehl-i beyt ve sahabilere kötü muamelede bulunmak, dinin kurallarını hafife almak Cebri kader anlayışını benimsemek ve Arap asabiyetine dayalı bir siyaset takip etmek gibi konularda sert bir şekilde eleştirmektedir⁴.

Cahız'ın öne sürdüğü bu eleştiriler Emevilere muhalif Ehl-i beyt, Hariciler ve Kaderiyye gibi birçok mezhep ve ekol tarafından da dillendirilmiştir. Bu bakımdan Emevilere dair yöneltilen bu eleştirilerin tarihi gerçekliğinin olup olmadığını araştırmak büyük önem arz etmektedir. Daha çok dini konulara dayanan bu eleştirilerin gerçeklik payının olup olmadığı değerlendirmek tezimizin temel hedeflerindedir.

Bu bakımdan Emevi halifelerinin hayatlarına İslam dininin yeri ve İslami ilkelere karşı tutumları, araştırmamızın konuları arasında yer almaktadır. Bu araştırmada Emevilerin, sosyal alanda sahabe, tabiin, mevali ve gayri müslim kesimleriyle dini-siyasi ilişkileri açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Emevilerin takip ettikleri ekonomi politikalarının İslam dininin yayılmasına olan olumlu ya da olumsuz etkileri de araştırmanın konuları arasında yer almaktadır.

B. Kaynaklar ve Araştırmalar

Araştırmamızda kullanılan temel kaynaklar arasında genel İslam tarihleri, mezhepler tarihi kaynakları, nesep, tabakat⁵, harac ve emval⁶ kitapları bulunmaktadır. Yine konumuz ile alakalı makale ve araştırmalardan da yeri geldikçe istifade edilmiştir. Kaynak ve araştırma eserleri hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

Nasr b. Müzahim el- Minkari (ö. 212/827-28)'nin *Vak'atu Sıffin*⁷ isimli eseri araştırmamızın önemli kaynaklarından biridir. Eser, Cemal Savaşından sonra Hz. Ali'nin Kufe'ye dönüşüyle başlayıp, Sıffin Savaşından sonra gerçekleşen hakemler

⁴ Aycan, "*Cahız ve Emevi Tarihi*", s. 297.

⁵ Sahabiler gibi İslam tarihinde iz bırakmış önemli kişilerin hayatlarını konu alan eser türü. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Durmuş, "*Tabakat*", mad, DİA, C. 39, İstanbul 2010, s. 299-301.

⁶ İslam tarihinde kamu maliyesini ifade etmek amacıyla kullanılan terim. Bu alanda yazılmış eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 25-46.

⁷ Nasr b. Müzahim el- Minkari, *Vak'atu Sıffin (Sıffin Savaşı)*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara 2017, s. 14.

toplantısıyla bitmektedir. Minkari, eserinde Sıffin Savaşından önce Hz. Ali ile Muaviye'nin diplomatik ilişkilerini, elçileri, tarafların birbirilerine gönderdikleri mektupları ayrıntılı olarak kaydetmektedir. Bu mektuplarda Muaviye ve Hz. Ali'nin giriştikleri iktidar müceddesinde karşılıklı kullandıkları dini söylemler hakkında önemli işaretler bulunmaktadır. Bu bakımdan *Vak'atu Sıffin*'den oldukça istifade edilmiştir.

Ebu Hanife ed- Dineveri (ö. 282/895)'nin *el- Ahbar et- Tival*⁸ isimli genel İslam tarihi çalışmamızın kaynakları arasındadır. Dineveri Şii bir tarihçi⁹ olmakla beraber olayları aktarırken tarafsızlığını korumaya çalıştığı verdiği rivayetlerden anlaşılmaktadır¹⁰. *el- Ahbar et- Tival*'da Sıffin Savaşı, savaştan önce Muaviye – Hz. Ali müzakereleri gibi çalışmamız açısından önemli olan konularda da bilgiler yer almaktadır. Dineveri, eserinde Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı kullandığı dini tezlere ışık tutacak mektuplara da yer vermiştir.

İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin *el- Mearif*¹¹ isimli ansiklopedik eseri çalışmamızın önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Eser, Taberi (ö. 923) ve Mes'udi (ö. 956) gibi birçok İslam tarihçisi tarafından kaynak olarak kullanılmıştır¹². Eserde, Hz. Peygamber (sav)'den h. III. yüzyıla kadar geçen dönemde yaşamış sahabiler, tabiin, tarihçiler, hadisçiler, valiler, şairler ve Arap olmayan başka milletlerin hükümdarları hakkında kısa bilgiler verilmektedir¹³. Emevi halifelerinin özel hayatında dinin etkisine dair kısa ama önemli bilgilere bu eserde ulaşılmıştır.

Yazarı kesin olarak bilinmemekle beraber *el- İmame ve's- Siyase* isimli eser genellikle İbn Kuteybe'ye nisbet edilmektedir¹⁴. Hz. Peygamber (sav)'in vefatından sonra Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesinden başlayarak Abbasi Halifesi Me'mun (813-833) dönemi olayları da dâhil olmak üzere İslam tarihinin birçok önemli olayı

⁸ Ebu Hanife Dineveri, *el- Ahbar et- Tival (İslam Tarihi)*, çev. Nusrettin Bolelli-İbrahim Tüfekçi, İstanbul 2007.

⁹ Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993, s. 17.

¹⁰ Hüseyin G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara 1971, s. 3

¹¹ İbn Kuteybe, *el- Mearif (Nebiler ve Sahabilerin Sireti)*, çev. Hasan Ege, İstanbul t.y..

¹² Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersler*, s. 3.

¹³ Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, s. 3; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 47; M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, haz. Yüksel Kanar, İstanbul 1991, s. 57.

¹⁴ Avni İlhan, “*el- İmame ve's- Siyase*”, mad, DİA, C. 22, İstanbul 2000, s. 200.

kitapta yer almaktadır¹⁵. Ayrıca Musa b. Nusayr'ın Kuzey Afrika ve Endülüs'ün fethiyle görevlendirilmesi ile bu fetihlere dair bilgiler bulunmaktadır¹⁶. Endülüs'ün fethine dair bu bilgilerin kitapta yer alması eserin İbn Kuteybe'ye ait olduğuna dair görüşlere şüpheyle yaklaşılmasına sebep olmaktadır¹⁷. Kitapta yer alan bilgilerin İbn Kuteybe'nin diğer kitaplarında bulunmayışı eserin Şii eğilimli bir tarihçi tarafından yazıldığı izlenimini uyandırmaktadır¹⁸. Muhammed Abid el- Cabiri, uzmanların kitapta buldukları hatalara rağmen hilafet meselesinde erken dönem Sünnilerin rivayet ve isnad yöntemine uygun bilgilerin bulunduğunu ileri sürmektedir¹⁹. Bize göre kitap İbn Kuteybe'ye ait olmakla beraber başka bir tarihçi tarafından eklemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Hz. Ali- Muaviye mücadelesinde dini gerekçelerle tarafsız kalan sahabiler, tarafların birbirilerine karşı kullandıkları dini tezler ve Ömer b. Abdülaziz'in Haricilere karşı kullandığı dini söylemlere dair eserde kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

İbnü'l-Esir (ö. 630/1233)'e, Ortaçağın en büyük ve güvenilir tarihçisi olma vasfını kazandıran *el-Kamil fi't-Tarih*²⁰ isimli genel İslam tarihi, en çok istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Eser, başlangıçtan 1231 yılına kadar olan olayları anlatmaktadır²¹. İbnü'l Esir, eserinde büyük oranda Taberi'nin tarihinden istifade etmiş, zaman zaman Taberi'nin tarihinde eksik kalan yerleri tamamlamıştır²². Emevilerin dini siyasetlerine dair nadir bilgi bulunmakla beraber, halifelerin biyografilerinin verildiği bölümlerde onların özel hayatlarında dinin etkisine dair önemli bilgiler yer almaktadır. *el-Kamil fi't-Tarih*'den bu açıdan oldukça istifade edilmiştir.

---

¹⁵ İlhan, “*el- İmame ve's- Siyase*”, s. 200.

¹⁶ İlhan, “*el- İmame ve's- Siyase*”, s. 200.

¹⁷ Şeşen, *Tarih – Coğrafya Yazıcılığı*, s. 47.

¹⁸ Vecdi Akyüz, *Emevilerin Kuruluş Devrinde İslam Amme Hukukunun Gelişmesi*, Marmara ÜSBE (BDT), İstanbul 1989, s. 5.

¹⁹ Muhammed Abid el- Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu (Tekvinü'l- Akli'l- Arabi)*, çev. İbrahim Akbaba, İstanbul 1997, s. 151.

²⁰ İbnü'l- Esir, *el- Kamil fi't- Tarih (İslam Tarihi)*, C. 2-5, çev. Komisyon, red. Mertol Tulum, İstanbul 1991.

²¹ Chikh Boumrane, “*İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış*”, çev. Nesimi Yazıcı, AÜİFD, S. 30, Ankara 1988, s. 270.

²² Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 4.

İbn Kesir (ö. 774/1373)'in *el-Bidaye ve'n-Nihaye*²³ ismini taşıyan genel İslam tarihi, araştırmamızın kaynakları arasındadır. İbn Kesir'in önemli İslam tarihçileri arasında yer almasını sağlayan eserde, başlangıçtan 1366 yılına kadar gelen olaylar kronolojik bir sıra takip edilerek anlatılmıştır²⁴. İbn Kesir, eserinde tarihi rivayetler ile beraber İslam tarihinde iz bırakmış önemli kişilerin biyografilerine de vermektedir. Emevi halifelerinin hayatında dini etkisine dair değerli bilgilere bu eserden ulaşılmıştır. Bu yönüyle *el-Bidaye ve'n-Nihaye*'den çokça istifade edilmiştir.

Belazuri (ö. 279/892-93)'nin İslam fetihlerini anlattığı *Fütuhu'l Büldan*²⁵ isimli eseri, İslam tarihinin en önemli kaynakları arasındadır. Kitap, Hz. Peygamber (sav)'in Hayber kalesini fethiyle başlayıp, Emevi halifesi I. Velid döneminde gerçekleşen fetihler ile son bulmaktadır²⁶. Belazuri, eserinde fetihler ile birlikte barış anlaşmaları, tehcirler, iskânlar, arazi iktaları ve vergi düzenlemeleri gibi birçok meselede önemli bilgilere değinmektedir²⁷. Ayrıca maliye kayıtlarının Arapçaya çevrilmesi, mühürlerin kullanımı ve paraların durumu gibi konulara da eserde yer verilmektedir²⁸. Emevilerin mali politikalarında dinin etkisinin anlaşılması açısından *Fütuhu'l Büldan*, araştırmamıza önemli katkı sağlamıştır.

İbn Sa'd (ö. 230/845)'in *Kitabü't-Tabakati'l-Kebir*²⁹ isimli tabakat eserinden araştırmamızda istifade edilmiştir. Eserin ilk iki cildinde kendinden önceki siyer kitaplarına dayanarak Hz. Peygamber (sav)'in biyografisi verilmektedir³⁰. İbn Sa'd daha sonra zaman unsurunu dikkate alarak sahabilerin hayatlarını anlatmaya İslam'a ilk girenlerle başlamıştır³¹. Bu nedenle Bedir Savaşına katılan Ensar ve Muhacir, Bedir Savaşına katılmayıp Habeşistan'a hicret edenler, Uhud Savaşına katılanlar, Mekke'nin fethinden önce Müslüman olanlar ve Mekke'nin fethinden sonra

²³ Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 7-8, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1994.

²⁴ Abdülkerim Özeydin, "*İbnü'l-Esîr, İzzeddin*", mad, DİA, C. 21, İstanbul 2000, s. 26.

²⁵ Ahmed b Yahya el- Belazuri, *Fütuhu'l Büldan (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul 2013¹, s. 10.

²⁶ Şeşen, *Tarih – Coğrafya Yazıcılığı*, s. 48.

²⁷ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 33.

²⁸ Şeşen, *Tarih – Coğrafya Yazıcılığı*, s. 48.

²⁹ Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Katib el-Haşimi el-Basri İbn Sa'd, *Kitabü't-Tabakati'l-Kebir*, C. 1-10, çev. ed. Adnan Demircan – Mahmut Polat, İstanbul 2015.

³⁰ Boumrane, "*İslam Tarihçiliği*", s. 266; Şeşen, *Tarih – Coğrafya Yazıcılığı*, s. 30.

³¹ Mehmet Zeki Bakırcıoğlu, *İbn Sa'd'ın et-Tabakatü'l-Kübra'sında Sahabe Bilgisi*, Sakarya ÜSBE (BYLT), Sakarya 2007, s. 11.

Müslüman olanlar gibi kategoriler kullanmıştır³². Araştırmamızda ismi geçen birçok tarihi şahsiyet hakkında kıymetli bilgilere ulaşma noktasında bu eserden istifade edilmiştir.

Ebu Mihnef Lut b. Yahya (ö. 157/773-74)'nın *Vak'atu't- Taf*³³ isimli tarih kitabı çalışmamızda istifade ettiğimiz eserler arasındadır. Ebu Mihnef'in yazdığı risaleler müstakil halde günümüze ulaşmamış olup, Taberi ve Ebu'l Ferec Isfehani gibi tarihçilerin eserlerinde yer almaktadır. Muhammed Hadi Yusufi Garavi, büyük çabalar sonucunda onun Kerbela olayıyla ilgili olarak yazdığı maktel³⁴ türü eseri Taberi tarihinden derlemiş ve *Kerbela Vakıası (Vak'atu't- Taf)* isimyle yayınlamıştır³⁵. Ebu Mihnef'in eserinde Hz. Hüseyin'in Kerbela olayından önce verdiği hutbelere ve okuduğu ayetlere yer vermesi araştırmamız açısından oldukça değerli bilgiler elde edilmesini sağlamıştır.

Şerif er-Radi (ö. 406/1015)'nin *Nehcü'l- Belega*³⁶ isimli eserinden de araştırmamızda yararlanılmıştır. Hz. Ali'nin veciz sözleri, hutbeleri, konuşmaları ve mektuplarını içeren derleme bir eserdir³⁷. "*Belagatin Yolu*" anlamına gelen kitap, ilk dönemden itibaren ilim adamlarının dikkatini çekmiştir³⁸. Şerif er- Radi, eserinde kullandığı kaynakların isimlerini belirtmese de, kendinden önceki eserlerden faydalandığı anlaşılmaktadır³⁹. Hz. Ali'nin Muaviye ile giriştiği iktidar mücadelesi sırasında yaptığı konuşmaları ve yazdığı mektupları vermesi açısından araştırmamız için faydalı bir kaynak olmuştur.

---

³² Bakırcıoğlu, *Sahabe Bilgisi*, s. 13.

³³ Ebu Mihnef, Lut b. Yahya, *Kerbela Vakıası (Vak'atu't- Taf)*, çev. Nuri Sönmez, İstanbul 2012², s. 12.

³⁴ Arapçada öldürme anlamına gelen "katl" kökünden mekân ve zaman ismi olarak türetilen "maktel", öldürme yeri ve zamanı anlamına gelmektedir. Kerbela olayını anlatan kitaplara İslam ebiyatında genelde bu isimle belirtilmektedir. Maktel türü eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kenan Erdoğan, "*Maktel-i Hüseyin'in Manisa Nüshası ve Sünni – Harici Kavramları Üzerine*", Çeşitli Yönleriyle Kerbela Sempozyumu (Bildiriler), C. II, Sivas 2010, s. 61 – 66.

³⁵ Ebu Mihnef, *Vak'atu't- Taf*, s. 14.

³⁶ *Nehcü'l- Belega*, Der. eş- Şerif er- Radi, çev. Adnan Demircan, İstanbul 2016⁶, s. 27.

³⁷ *Nehcü'l- Belega*, s. 15.

³⁸ *Nehcü'l- Belega*, s. 15.

³⁹ *Nehcü'l- Belega*, s. 15.

Ebu'l Hasan Habib el- Maverdi (ö. 450/1058)'nin *el- Ahkamü's- Sultaniye*⁴⁰ isimli kitabı araştırmamızın kaynaklarından. Eser, Maverdi'nin kendi görüşlerine dayanmasının yanında İslam tarihinin ilk dört asrında devlet teşkilatı alanındaki uygulamalara dair bilgiler vermektedir⁴¹. Maverdi, eserinde hilafetin dinin korunması ve dünya işlerinin düzenlenmesi için gerekli olduğunu, Kur'an'dan ayetler kullanarak açıklamaya çalışmaktadır⁴². Maverdi'nin satır aralarında Emevilerin çeşitli alanlardaki tatbikatına dair verdiği kısa bilgiler araştırmamız açısından önemli olmuştur.

Halife b. Hayyat (ö. 240/854-55)'ın *Tarihu Halife b. Hayyat*⁴³ ismini taşıyan genel İslam tarihi, kronolojik bir tertibe uygun olarak yazılıp günümüze ulaşan ilk eserdir⁴⁴. Halife b. Hayyat, bir halifenin dönemini anlatırken o devirde görev yapan valiler, kâtipler, amiller ve şurta görevlileri gibi konular hakkında da kısa ama değerli bilgiler vermiştir. Halife b. Hayyat'ın olayları kısa anlatması nedeniyle eserde Emevilerin dini siyasetlerine dair az bilgi bulunmaktadır. Ancak Halife b. Hayyat, Hz. Osman'ın öldürülmesine neden olan etkenlere dair önemli ipuçları kaydetmiştir.

Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun (ö. 808/1406)'un genel bir dünya tarihi özelliği taşıyan *Kitabü'l-İber* isimli kitabına giriş olarak yazdığı *Mukaddime*⁴⁵ isimli eserinden çalışmamızda istifade edilmiştir, Kendinden önceki Müslüman tarih yazarları ekonomik ve sosyal etkenleri hesaba katmadan olayları nakilci bir yöntemle anlatırken İbn Haldun, eserinde meslekler, iktisadi sistemler, bilim ve sanat dalları gibi birçok konuya değinmiş, toplumların tarihini bu açılardan değerlendirmiştir⁴⁶. *Mukaddime*'den İbn Haldun'un Emeviler döneminde hilafetin saltanata dönüştürülmesi konusundaki görüşlerinin anlaşılması bakımından istifade edilmiştir.

---

⁴⁰ el- Maverdi, Ebu'l Hasan Habib, *el- Ahkamü's- Sultaniye (İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku)*, çev. Ali Şafak, İstanbul 2015.

⁴¹ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 37.

⁴² Erwin I.J. Rosenthal, *Ortaçağda İslam Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Aksu, İstanbul 1996, s. 43.

⁴³ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat (Halife b. Hayyat Tarihi)*, çev. Abdülhalik Bakır, Ankara 2001.

⁴⁴ Şeşen, *Tarih – Coğrafya Yazıcılığı*, s. 44.

⁴⁵ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, çev. Halil Kendir, Ankara 2004.

⁴⁶ Seyyide İsmail Kâşif, *İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları*, çev. Komisyon, İzmir 1997, s. 77.

Araştırmamızda mezhepler tarihinin temel kaynaklarından olan Abdülkadir el- Bağdadi (ö. 429/1037-38)'nin *Mezhepler Arasındaki Farklar*⁴⁷, Ebu'l- Hasen el- Eş'ari (ö. 324/935-36)'nin *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makalatü'l- İslamiyyin ve İhtilafü'l- Musallin)*⁴⁸ ve Şehristani (ö. 548/1153)'nin *Milel ve Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi)*⁴⁹ isimli eserlerinden de istifade edilmeye çalışılmıştır. Bu tür eserler mezheplerin itikadı görüşlerine ve alt fırkalarına değinmekle beraber Emevi iktidarı ile olan ilişkilerine dair bilgiler vermemektedir. Şehristani'nin *Milel ve Nihal* isimli eseri, Emeviler dönemini sonlarında başlayıp Abbasiler döneminde de devam eden Yahudi İseviyye mezhebi hakkında bilgi vermesi araştırmamız açısından faydalı olmuştur.

Çalışmamızda yazıldıkları dönemde toprak ve vergi hukuku gibi konularda ortaya çıkan problemlere çözüm ve kadılara başvuru kaynağı olması için yazılmış olan haraç ve emval kitaplarından⁵⁰ da istifade edilmeye çalışılmıştır. Ebu Ubeyd'in *Kitab'ül Emval*⁵¹ isimli eseri fey⁵², humus⁵³ ve sadaka başlıkları altında yazılmış olup alanında yazılmış ilk sistemli eserdir⁵⁴. Eserde daha çok Hz. Peygamber (sav) ve Hulefa-yı Raşidin dönemi toprak ve vergi sistemine dair bilgiler bulunmaktadır. Ömer b. Abdülaziz'in İslamlaşmayı artırmak amacıyla yaptığı vergi ıslahatları hakkındaki bilgilere de yer verilmiştir. Emevilerin toprak ve vergi sisteminin İslamlaşmaya etkisi hakkında eserden istifade edilmiştir.

Araştırmamızda Emeviler dönemine dair bilgiler veren akademik tarih araştırmaları da kullanılmıştır. Mustafa Demirci'nin doktora tezi olarak hazırladığı *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi* isimli eseri, Emeviler döneminde uygulanan

⁴⁷ Abdülkadir el- Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 2014⁷.

⁴⁸ Ebu'l- Hasen el- Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makalatü'l- İslamiyyin ve İhtilafü'l- Musallin)*, çev. Mehmet Dalkılıç – Ömer Aydın, İstanbul 2005¹.

⁴⁹ Şehristani, *Milel ve Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi)*, çev. Mustafa Öz, İstanbul 2008.

⁵⁰ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 28.

⁵¹ Ebu Ubeyd, *Kitab'ül Emval*, çev. Cemaleddin Saylık, İstanbul 1981.

⁵² İslam devletlerinin gayri müslim vatandaşlardan aldığı cizye ve haraç gibi vergilere verilen ortak hukuki terimdir. Mustafa Fayda, "Fey", mad, DİA, C. 12, İstanbul 1995, s. 511-513. Fey kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 49-67.

⁵³ Ganimetten devlet hazinesine ayrılan beşte bir oranındaki payı ifade etmek için kullanılan hukuk terimi. Bk. H. Yunus Apaydın, "Humus", mad, DİA, C. 18, İstanbul 1998, s. 369-370.

⁵⁴ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 28.

toprak ve vergi sisteminin İslamlaşma üzerindeki etkisini anlama noktasında araştırmamıza oldukça fayda sağlamıştır. Nuh Arslantaş'ın yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler*⁵⁵ isimli çalışmasından, Yahudilerin Emevi iktidarı ile olan dini-siyasi ilişkilerinin açığa kavuşturulması noktasında çokça istifade edilmiştir. Vecdi Akyüz'ün *Emevilerin Kuruluş Devrinde İslam Amme Hukukununun Gelişmesi* isimli doktora çalışması, başta Emevilerin idari alandaki dini siyasetleri olmak üzere, araştırmamızın birçok alanında katkı aldığımız bir eser olmuştur. Adnan Demircan'ın *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap - Mevali İlişkisi*⁵⁶ adını taşıyan çalışması, Emeviler döneminde mevalinin dini, siyasi ve ekonomik durumunu anlamamıza yardımcı olması bakımından oldukça fayda sağlamıştır.

Araştırmamızda birçok makaleye başvurulmakla beraber Necdet Hammaş'ın *Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdaredeki Rolü*⁵⁷ isimli makalesinden Emeviler döneminde mevali ve gayri müslimlerin dini, siyasi ve ekonomik durumlarının ortaya konulması noktasında istifade edilmiştir. Yine İrfan Aycan'ın *Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi*⁵⁸ ve *Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Dini İlimlerin Tarihsel Gelişimi*⁵⁹ isimli makalelerinden, Emeviler döneminde mevali ve gayri müslimlerin ilmi alandaki faaliyetleri konusunda birçok bilgi edinilmiştir.

C. Emevi Devletinin Kuruluşuna Kadar Emevilerin İslama Karşı Tutumu

Muaviye b. Ebu Süfyan tarafından 661 yılında kurulan Emevi Devleti, ismini kurucusunun mensubu bulunduğu Kureyş Kabilesinin alt kollarından olan Beni

---

⁵⁵ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler*, İstanbul 2016².

⁵⁶ Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, İstanbul 2015².

⁵⁷ Necdet Hammaş, “*Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdaredeki Rolü*”, çev. İrfan Aycan, AÜİFD, S. 37, Ankara 1997, s. 175 – 190.

⁵⁸ İrfan Aycan, “*Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi*”, DAD, C. 2, S. 6, Ankara 2000, s. 213 – 221.

⁵⁹ İrfan Aycan, “*Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Dini İlimlerin Tarihsel Gelişimi*”, DAD, C. 2, S. 5, Ankara 1999, s. 337 – 364.

Ümeyye soyundan almıştır⁶⁰. Arapçada “*cariye*” anlamına gelen “*eme*” kelimesinin küçültme ismi olan *Ümeyye* adına, Güney ve Kuzey Araplarında çok sık rastlanmaktadır. Ümeyye b. Abdüşşems’in neslinden gelenlere⁶¹ has bir isim olarak *Ümevi*, *Emevi* ve *Beni Ümeyye* gibi kullanımlarda İslam tarihi kaynaklarında yer almaktadır⁶².

a. Hz. Peygamber (sav) Döneminde Emevilerin İslama Karşı Tutumu

Hz. Peygamber (sav), İslamiyeti tebliğ etmeye başlamasıyla kendisinin de mensubu bulunduğu Kureyş kabilesinin sert muhalefet ile karşılaşmıştır. Kureyş içinden Hz. Peygamber (sav)’e karşı en sert muhalefeti yapanlar arasında, o dönem mali ve siyasi gücü elinde bulunduran Beni Mahzum ile Beni Ümeyye soyları başta gelmektedir⁶³. Hz. Muhammed (sav) peygamberliğini ve İslamiyeti tebliğ etmeye başladığında Kureyş Kabilesi, putperesliğe bağlılıkları ve nüfuz kaybetme endişesi gibi gerekçelerle ona ilk karşı çıkanlar olmuşlardır⁶⁴. Bu durum Hz. Peygamber (sav)’in İslamiyeti tebliği ile Kureyş idaresinde ortaya çıkacak değişikliğin mevcut düzenin devamını isteyen Emevilerin aleyhine olmasından kaynaklanmaktadır⁶⁵.

Hz. Peygamber (sav) ve Müslümanlara karşı sert muhalefet yürüten Emeviler arasında Ukbe b. Ebu Muayt, Said b. el- Asi, Hakem b. Eb’il- As gibi kişiler bulunmaktadır⁶⁶.

İlk başlarda İslamiyet’e ılımlı yaklaşan Said b. el- Asi, Ümeyye b. Abdüşşems’in torunu olup Kureyş içindeki nüfuzu nedeniyle kimse onun kullandığı

---

⁶⁰ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebu Süfyan*, Anlara 2014⁴, s. 20; İrfan Aycan, “*Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132 / 661-750)*”, AÜİFD, C. XXXIX, S. 39, Ankara 1994, s. 147; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 3 (Emeviler Dönemi)*, İstanbul 2011³, s. 17.

⁶¹ Muharrem Akoğlu, “*Hariciliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo – Kültürel Faktörler*”, Erciyes ÜSBED, S. 9, Kayseri 2000, s. 507.

⁶² İbrahim Sarıçam, *Emevi – Haşimi İlişkileri (İslam Öncesinden Abbasilere Kadar)*, Ankara 2015⁴, s. 37.

⁶³ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 107.

⁶⁴ Marshall G. S. Hodgson, *İslam’ın Serüveni (Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih)*, C. 1, çev. Komisyon, İstanbul 1995, s. 106; Adem Apak, “*Mekke Döneminde Beni Ümeyye’nin İslam’a Karşı Tutumu*”, Uludağ ÜİFD, S. 6, C. 6, Bursa 1994, s. 278.

⁶⁵ Apak, “*Mekke Dönemi*”, s. 284.

⁶⁶ Apak, “*Mekke Dönemi*”, s. 291.

renkte sarık sarmamıştır. Sonradan diğer Kureyşlilerin tahrikiyle tutumu değişmiş Hz. Peygamber (sav) ve İslamiyet'e karşı ağır hakaretlerde bulunmuştur⁶⁷.

Hakem b. Ebi'l- As, Hz. Peygamber (sav)'e ağır hakaret ve tacizlerde bulunmuştur. Özellikle de Emevilerden Müslüman olanlara karşı ağır eziyetler yapmıştır. Bir defasında Emeviler arasında İslamiyeti kabul eden az sayıdaki kişiden olan Hz. Osman'ın el ve ayaklarını bağlayıp dininden döndürmeye çalışmıştır⁶⁸.

Ukbe b. Muayt'a gelince, bir defasında Hz. Peygamber (sav) namaz kılariken üstüne deve işkembesi bırakmış⁶⁹, onu iple boğmaya çalışmıştır⁷⁰. Hz. Muhammed (sav)'in amcası olan Ebu Leheb'i ona karşı kışkırtmış, evinin önüne pislik atması için cesaretlendirmiştir. Ukbe b. Muayt, Bedir Savaşında esir alınıp idam edilinceye kadar İslam'a ve Müslümanlara karşı düşmanlığını sürdürmüştür⁷¹.

Emeviler arasında İslamiyet'e karşı düşmanca tavır takınan bir diğer kişi de Ebu Leheb'in eşi ve Harb b. Ümeyye'nin kızı Ümmü Cemil'dir. Ümmü Cemil kocasını Hz. Peygamber (sav)'in aleyhinde kışkırtmış, onun geçeceği yollara dikenler bırakmıştır⁷².

Emeviler içinde İslamiyete karşı olumsuz tutum takınan kişiler arasında Ebu Süfyan da yer almaktadır. Ebu Süfyan'ın Hz. Peygamber (sav)'e karşı doğrudan bir hakaret veya şiddet eylemi olmasa da, 625 yılında gerçekleşen Recî Vakasında birçok sahabenin öldürülmesine neden olmuştur⁷³. Yine Hicretten sonrada Medinelilere Müslümanların iadesi için baskı yapan Kureyşliler arasında Ebu Süfyan ön planda yer almıştır. Ebu Süfyan, hicretten Mekke'nin fethine kadar geçen sürede müşrikler ile Müslümanlar arasında cereyan eden çatışmalarda Kureyş kabilesine liderlik etmiştir⁷⁴.

---

⁶⁷ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 109.

⁶⁸ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 119.

⁶⁹ Adem Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, İstanbul 2016³, s. 94.

⁷⁰ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 115; Apak, *Asabiyet*, s. 94.

⁷¹ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 111.

⁷² Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 118; Apak, *Asabiyet*, s. 94.

⁷³ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 179.

⁷⁴ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 155.

Emeviler içinde az olmakla beraber Müslüman olan kimseler bulunmaktadır. Hz. Osman⁷⁵, Said b. el- Asi'nin oğulları Halid ve Amr⁷⁶, Ebu Süfyan'ın kızı Ümmü Habibe (Remle) Müslüman olan Emeviler arasında yer almaktadır⁷⁷.

Ümmü Habibe, Emevilerin müttefiki olan Ubeydullah b. Cahş ile evlenmiş, kocasıyla beraber ikinci Habeşistan hicretine katılmıştır⁷⁸. Kocasının Habeşistan'da Hıristiyanlığı kabul etmesi üzerine Ümmü Habibe, İslam dininden vazgeçmemiş, Habeşistan kralı Necaşi'nin de yardımlarıyla⁷⁹ 400 dinar mihr karşılığında Hz. Peygamber ile evlenmiştir⁸⁰. Emeviler arasında Müslüman olanların sayısı oldukça az olmakla beraber Kureyş içinde söz sahibi olmayan kişilerdir.

Çok azı dışında Hz. Peygamber (sav) ve İslamiyet aleyhinde faaliyetlerde bulunan Emeviler, Mekke'nin fethi ile beraber Müslüman olmuşlardır⁸¹. Ebu Süfyan⁸² ve oğulları Muaviye b. Ebu Süfyan⁸³ ile Yezid b. Ebu Süfyan⁸⁴ Müslüman olan Emeviler arasında başta gelmektedir. Hz. Peygamber (sav) Mekke'nin fethi günü Ebu Süfyan'ın evine sığınan, kapısını kapatan ve silahını bırakan her Mekkelinin güvende olacağını bildirmiştir⁸⁵.

Mekke'nin Fethi günü Müslüman olmalarıyla birlikte Emeviler için yeni bir dönem açılmıştır. Yeni Müslüman olan bu kimselerin kalplerini İslama ısındırmak amacıyla Hz. Peygamber Huneyn ganimetlerinden kendilerine pay vermiştir. Müellefe-i Kulub⁸⁶ olarak adlandırılan ve Kur'an'da zekâtın harcanması gereken yerler arasında sayılan bu kişiler arasında yeni Müslüman olan Emeviler başta yer

⁷⁵ Sariçam, *Emevi – Haşimi*, s. 126.

⁷⁶ Sariçam, *Emevi – Haşimi*, s. 127.

⁷⁷ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 10, s. 100; Sariçam, *Emevi – Haşimi*, s. 129.

⁷⁸ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 10, s. 100; İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 6, s. 1.

⁷⁹ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 6, s. 1.

⁸⁰ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 10, s. 101-102; Sariçam, *Emevi – Haşimi*, s. 129.

⁸¹ Apak, *İslam Tarihi*, s. 20; Sariçam, *Emevi – Haşimi*, s. 199.

⁸² İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 6, s. 3.

⁸³ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 41; İbn kuteybe, *el- Mearif*, s. 237.

⁸⁴ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 6, s. 11.

⁸⁵ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 6, s. 7; el- Belazuri, *Fütuh*, s. 44.

⁸⁶ Maddi ihsanlarda bulunmak suretiyle kalplerinin İslamiyet'e ısındırılacağı umulan gayr-i Müslimleri ifade etmek için kullanılan fıkıh terimi. Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Müellefe-i Kulub", mad, DİA, C. 31, İstanbul 2006, s. 475-476; Corci, Zeydan, *İslam Uygurlığı Tarihi*, C. 1, çev. Nejdet Gök, İstanbul 2012³, s. 90.

almıştır⁸⁷. Ebu Süfyan ve oğulları Yezid ve Muaviye'ye Müellefe-i Kulub kapsamında Huneyn ganimetlerinden yüzer deve ve kırkar ukıyye⁸⁸ gümüş verilmiştir⁸⁹. Ancak Hz. Peygamber (sav), nesep bakımından kendisine Beni Haşim ve Beni Muttalib kadar yakın olan Emevileri, Zilkurba'ya dâhil etmemiştir⁹⁰. Zilkurba Hz. Peygamber (sav)'in akrabası olması yanında ganimetten beşte bir oranında pay alacak zümreyi ifade etmektedir. Makrizi gibi bazı âlimler bu durumun Emeviler için büyük bir eksiklik olduğunu iler sürmüştür, bu nedenle onların İslam ümmetine liderlik etme haklarının olmadığını beyan etmişlerdir⁹¹.

Hz. Peygamber (sav), Arap yarımadasında yeni Müslüman olmuş kabilelere zekât toplamak için amiller görevlendirmiştir. Bu amaçla Cahiliye Döneminden de idare tecrübesine sahip birçok Emevi, Hz. Peygamber (sav) tarafından amil olarak tayin edilmiştir⁹². Attab b. Esid, Velid b. Ukbe, Ebu Süfyan ve Yezid b. Ebu Süfyan gibi Emeviler, Hz. Peygamber (sav)'in tayin ettiği amiller arasında yer almıştır.

Velid b. Ukbe, Beni Müstalik kabilesine zekât toplamak için görevlendirilmiş, kabilenin yaşadığı bölgeye vardığında korkarak kaçmış ve kabilenin zekât vermek istemediği yalanını uydurmuştur. Durumun bu şekilde olmadığı anlaşılınca Hz. Peygamber (sav) tarafından görevinden alınmıştır⁹³. Hucurat suresinin altıncı ayetinin⁹⁴ Velid b. Ukbe'nin bu tutumu üzerine indiği rivayet edilmektedir. Velid b. Ukbe dışındaki Emeviler görevlerini başarıyla yerine getirmişlerdir. Bu durum onlar için gurur kaynağı olmuş ve Hulefa-yı Raşidin döneminde yeni görevler almalarını sağlamıştır⁹⁵.

Emevilerin Hz. Peygamber (sav) tarafından istihdam edildiği diğer bir alanda kâtipliktir. Gelen vahiylerin kayda geçirilmesi, komşu devlet ve Arap kabilelerine

---

⁸⁷ Sariçam, *Emevi – Haşimi*, s. 205.

⁸⁸ Eski bir ağırlık ölçü birimidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Ukıyye", mad, DİA, İstanbul 2012, C. 42, s. 67-70

⁸⁹ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 6, s. 15; Sariçam, *Emevi – Haşimi*, s. 205; Aycan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, s. 35

⁹⁰ Sariçam, *Emevi – Haşimi*, s. 184.

⁹¹ Sariçam, *Emevi – Haşimi*, s. 188-189.

⁹² Sariçam, *Emevi – Haşimi*, s. 206.

⁹³ Sariçam, *Emevi – Haşimi*, s. 217.

⁹⁴ Bu ayet; "Ey iman edenler! Size bir fasık haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın."

⁹⁵ Sariçam, *Emevi – Haşimi*, s. 217.

İslama davet mektupları gönderilmesi gibi gerekçelerle Hz. Peygamber kâtipler görevlendirmiştir⁹⁶.

İslamiyet'ten önce ve sonra Mekke'de okuma yazma bilen kişi sayısının oldukça az olduğu bilinmektedir⁹⁷. Öyle ki yazı yazma, ok atma ve yüzme gibi meziyetleri kendinde toplayan kişilere “*kâmil*” unvanı verilmiştir⁹⁸. İslamiyet geldiğinde Kureyş Kabilesi içinde sadece on yedi kişinin okuma yazma bildiği kaynaklarda yer almaktadır⁹⁹. Emeviler de okuma yazmayı bilen bir soy olup, Mekke'ye yazıyı ilk getiren kişinin Ebu Süfyan'ın babası Harb b. Ümeyye b. Abdüşşems olduğu rivayet edilmektedir¹⁰⁰.

Emevilerden Hz. Osman, Halid b. Said, Eban b. Said, Ebu Süfyan, Muaviye b. Ebu Süfyan ve Yezid b. Ebu Süfyan Hz. Peygamber (sav)'in kâtipleri arasında yer almıştır¹⁰¹. İsmi geçen Emeviler daha çok diplomatik ilişkilere dair mektupları yazmışlardır. Emevilerden Hz. Osman, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ve Muaviye b. Ebu Süfyan¹⁰² dışındakilerin vahiy kâtibi olarak ismi geçmemektedir¹⁰³.

Vahiy kâtipliği meselesi Muaviye b. Ebu Süfyan'ın hayatı hakkında en çok tartışılan meselelerden bir tanesi olmuştur. Rivayetler genellikle iki görüş üzerinde birleşmektedir. Birinci grup rivayetler, Muaviye'nin vahiy kâtibi olduğu şeklindedir. Tarihi bilgiler dikkate alındığında bu tür bilgilerin uydurma olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Örneğin İbn Abbas kanalıyla geldiği belirtilen bir rivayet şöyledir “*Ayete'l Kürsî nazil olduğunda Muaviye kalem aradı bulamadı. Allah (cc) Cebrail'e hokkadan kalemleri almasını emretti ve Cebrail (as) kalemi getirdi. Hz. Peygamber (sav) Muaviye'ye kulağındaki kalemi almasını söyledi. (Kalemi) alınca ne görsün, üzerinde 'Lailahe*

---

⁹⁶ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 218. Hz. Peygamber (sav),'in vahiy kâtipleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Elçin Memmedzade, *Vahiy Kâtipliği ve Hz. Peygamber'in Vahiy Kâtipleri*, Ankara ÜSBE (BYLT), Ankara 1999.

⁹⁷ Aycan, *Muaviye b.Ebi Süfyan*, s. 47.

⁹⁸ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 9, s. 396; Aycan, *Muaviye b.Ebi Süfyan*, s. 47.

⁹⁹ Kureyş kabilesinde okuma yazma bilenler için bk. el- Belazuri, *Fütuh*, s. 539-540.

¹⁰⁰ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 6, s. 3; Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 218; Aycan, *Muaviye b.Ebi Süfyan*, s. 47;

¹⁰¹ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 218.

¹⁰² el- Belazuri, *Fütuh*, s. 541.

¹⁰³ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 219-220.

İllallah, Allah (cc)'tan emini olan Muaviye'ye hediye dir' yazılı altından bir kalem."¹⁰⁴ Bu rivayetin Muaviye'nin vahiy kâtipliğini ve Hz. Peygamber (sav)'e olan yakınlığını ispatlama amacıyla uydurulduğu çok açıktır. Yine Ayetü'l Kürsi ilgili bir rivayette Cebrail, Ayetü'l Kürsi'nin Muaviye tarafından harekelenmesini istemiştir. Bakara suresi hicretin ilk yıllarında Medine'de indiğinde Muaviye henüz Müslüman değildi¹⁰⁵. Ayrıca bu dönemde Arap yazısının harekelenmeden yazıldığını bilinmektedir. Bununla beraber Muaviye'nin vahiy kâtipliği meselesini rakiplerine karşı dini bir tez olarak kullanmaması, onun bu vazifeyi yerine getirmediğini göstermektedir.

İkinci grup rivayetler Muaviye'nin diplomatik yazışmalarda görevlendirildiği şeklindedir. Belazuri, Arap yazısı ile ilgili verdiği bilgiler arasında Muaviye'nin okuma yazma bilen kişiler arasında olduğunu ve Hz. Peygamber'e kâtiplik yaptığını kaydetmiştir¹⁰⁶. Muaviye'nin Hz. Peygamber'e kâtiplik yaptığı ancak bunun vahiy yazmaktan çok diplomatik yazışmalar ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁷.

İslam tarihi kaynaklarında Emevilerden Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'in Hz. Peygamber (sav)'e vahiy kâtipliği yaptığı konusunda ittifak bulunmaktadır. Ancak kendi yazdığı vahiylerde tahrifat yapmış ve irtidat ederek Mekke müşriklerinin yanına geri dönmüştür. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) yakalandığı yerde öldürülmesi için emir vermiştir. Bunun üzerine Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh sütkardeşi olan Hz. Osman'a sığınarak Hz. Peygamber (sav)'den özür dilemiş ve affedilmiştir¹⁰⁸.

b. İlk Üç Halife Döneminde Emeviler

Emeviler, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmalarıyla başlayan yükselişleri, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in halifelikleri döneminde de devam etmiştir. Bütün kabilelere eşitlik ilkesini uygulayan Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer, Hz. Peygamber (sav) tarafından atanan Emevileri görevlerinde bırakmayı hatta yeni

¹⁰⁴Aycan, *Muaviye b.Ebi Süfyan*, s. 38'den naklen Zehebi, *Siyeru A'lemi'n-Nübela*, thk. Şuayp el-Arnaut, III, Beyrut 1988, s.129.

¹⁰⁵Aycan, *Muaviye b.Ebi Süfyan*, s. 38.

¹⁰⁶el- Belazuri, *Futuh*, s. 540-542.

¹⁰⁷Muaviye'nin vahiy kâtipliği konusu ile ilgili ayrıntılı bilgi ve tartışmalar için bk. Aycan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, s. 47-49.

¹⁰⁸Hayatı ve faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Akyüz, "Klasik Hadis Kaynaklarına Göre Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh", AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Güz 2018, C. 6, S. 12, s. 252-273.

görevler vermeyi uygun görmüşlerdir¹⁰⁹. Hz. Ebu Bekir, Yezid b. Ebu Süfyan'ı Şam fetihlerine giden ordulardan birine komutan tayin etmiş, Hz. Ömer ise onu Şam'a vali olarak atamıştır¹¹⁰. Muaviye b. Ebu Süfyan'da abisinin ölümü üzerine Hz. Ömer tarafından Şam'a vali olarak tayin edilmiştir¹¹¹. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer Emevilerin kabiliyetlerinden sonuna kadar faydalanmış¹¹², onlarda Şam bölgelerinin fetihlerinde büyük başarılar kazanmışlardır¹¹³.

Kendiside Beni Ümeyye'den olan Hz. Osman'ın halife seçilmesiyle Emeviler bir nevi iktidara gelmişlerdir¹¹⁴. Emeviler, halifeliği boyunca Hz. Osman'ı kendi siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda yönlendirmişlerdir. Böylece bütün valilikler ve yüksek memurluklar Emevilerin eline geçmiştir¹¹⁵. Bu sayede Cahiliye Döneminde sahip oldukları eski nüfuzlarına kavuşmuşlardır¹¹⁶.

Siyasi üstünlük ile beraber devletin ekonomik imkânları da Emevilerin eline geçmeye başlamıştır. Bu durum iktidarın nimetlerinden faydalanamayan birçok kabilenin düşmanlığını Hz. Osman'a ve Emevilere yöneltmesine sebep olmuştur¹¹⁷. Böylece Hz. Osman, Kureyş ve Emeviler dışındaki Arap kabilelerinin desteğini kaybetmiştir¹¹⁸. Irak'ta bulunan Yemeni Arap kabileleri Hz. Osman'ın politikalarına karşı en sert muhalifler haline gelmişlerdir¹¹⁹. Öyle ki Hz. Osman'ın evini kuşatıp, onu şehit edenler arasında Muhammed b. Ebu Bekir dışında Kureyş kabilesinin kimse

¹⁰⁹ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 221.

¹¹⁰ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 128; İbn kuteybe, *el- Mearif*, s. 237; Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 230; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, red. Hakkı Dursun Yıldız, C. 2, İstanbul 1992, s. 287.

¹¹¹ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 231.

¹¹² Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 155.

¹¹³ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 231.

¹¹⁴ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 235.

¹¹⁵ Julius Wellhausen, *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret İşıltan, İstanbul 1960, s. 105. Hz. Osman'ın halifeliği döneminden görev yapan Emeviler için bk. Adem, Apak, “*Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler*”, UİAD, S. 4, İstanbul 2005, s. 157 – 170.

¹¹⁶ Adem Apak, “*Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri*”, Uludağ ÜİFD, S. 7, C. 7, Bursa 1998, s. 494.

¹¹⁷ Sabri, Hizmetli, “*Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi*”, AÜİFD, S. 27, Ankara 1985, s. 168.

¹¹⁸ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hulefa-i Raşidin Dönemi)*, İstanbul 2010⁴, s. 207.

¹¹⁹ Apak, *Hulefa-i Raşidin Dönemi*, s. 207. Kufelilerin muhalefeti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhayuddin Hajji Yahaya, “*Kufelilerin Miladi VII. Yüzyılın Ortalarındaki Siyasi Muhalefetleri*”, çev. Ünal Kılıç, Cumhuriyet ÜİFD, S. 2, Sivas 2002, s. 229 – 238.

yer almamıştır¹²⁰. Hz. Peygamber (sav) ve ilk iki halife döneminde önemini yitiren Arap siyasi hayatının en önemli etkeni konumunda bulunan kabilecilik, Emevilerin devletin imkânlarından sonuna kadar faydalanması sebebiyle Hz. Osman döneminde yeniden ortaya çıkmıştır¹²¹.

Hz. Osman'a karşı en sert muhalefet Basra, Fustat ve Kufe gibi İslam fetihlerini gerçekleştiren Arap kabilelerinin yaşadıkları garnizon şehirlerinde başlamıştır¹²². Bu kabilelerin fetihlerle elde edilen bölgelerden toprak edinmeleri ve ziraatla uğraşmaları Hz. Ömer tarafından yasaklanmıştı. Bu nedenle tek geçim vasıtaları ailelerine bağlanan maaşlar ve savaş ganimetleriydi¹²³. Müslüman olanların sayısının artması haraç ve cizye gelirlerinin düşmesine neden olmuştur¹²⁴. Böylece garnizon şehirlerine giren sıcak para akışı durmuş ve ekonomik kriz ortaya çıkmıştır¹²⁵.

Hz. Osman, fethedilen ülkelerdeki toprakların Müslümanlar tarafından satın alınmasını yasaklayan Hz. Ömer'in koyduğu ilkeyi de kaldırmıştır¹²⁶. Hz. Osman'ın bu politikası Medine'de yaşayan Kureyşlilerin fethedilen ülkelerde büyük topraklar ele geçirmelerini sağlamıştır¹²⁷. Fey gelirlerinin satılmasına izin vermesiyle de fetihleri gerçekleştiren kabilelerin temel gelir kaynağının Kureyş ve Emevilerin eline geçmesine neden olmuştur¹²⁸. Fetihlerin ekonomik imkânlarından faydalanamayan kabileler, yönetimin Kureyş ve Emevilerin elinde olduğunu, kendilerinin ise fetihleri gerçekleştiren asıl güç olmalarına rağmen ikinci planda tutulduklarını anlamışlardır¹²⁹.

---

¹²⁰ Apak, *Hulefa-i Raşidin Dönemi*, s. 207.

¹²¹ Sönmez Kutlu, "Ehl-i Beyt Sembolik Kapitalinin Tarihi Süreç İçerisinde Semerelendirilmesi", *İslamiyat*, C. III, Ankara 2000, s. 110.

¹²² Mustafa, Demirci, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyo – Ekonomik Boyutları", *İslamiyat*, C. VII, S. 1, Ankara 2004, s. 156.

¹²³ Demirci, "Hz. Osman Devri", s. 156.

¹²⁴ M. Mahfuz, Söylemez, *Güç ve İktidar (Kufe'de İktidar Mücadelesi)*, İstanbul 2011, s. 29.

¹²⁵ Söylemez, *Kufe*, s. 29.

¹²⁶ Tamim Ensari, *İslam'ın Bakış Açısından Dünya Tarihi*, çev. İlker Şahin – Çağrı Sümengen, İstanbul 2015¹, s. 87.

¹²⁷ Mustafa, Demirci, "Emeviler Devrinde Aşağı Irak (Sevad)'ta Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişmesi", *İSTEM*, S. 9, Konya 2007, s. 66.

¹²⁸ Demirci, "Hz. Osman Devri", s. 165.

¹²⁹ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul 1991, s. 30.

H.z. Osman'ın evini kuşatan Mısırlılar ile ilgili bir rivayeti aktaran Halife b. Hayyat ve İbn Kuteybe, halifenin öldürülmesine sebep olan temel etkenin ne olduğuna dair bize önemli bir ipucu vermektedir. Mısırlılar, H.z. Osman'dan Kur'an'ın yedinci suresini okumasını istemişler, O, da “ ... *De ki: size Allah mı izin verdi yoksa Allah'a karşı yalan mı uyduruyorsunuz ?*” ayetini¹³⁰ okumuştur¹³¹. Bunun üzerine isyancılar “*Dur! El koyduğun topraklar konusunda acaba sana Allah mı izin verdi, yoksa Allah'a karşı yalan mı uyduruyorsun?*” demişlerdir¹³². Bu rivayet H.z. Osman'ın ölümüne sebep olan temel etkeninin toprak ve fey gelirlerinin paylaşımı meselesi olduğunu göstermektedir.

H.z. Osman, Kufe, Basra ve Mısır'dan gelen isyancılar tarafından hicri 18 Zilhicce 35 (17 Haziran 656) tarihinde şehit edilmiştir¹³³. H.z. Ali'ye biat edilene kadar beş gün yönetim boşluğu yaşanmıştır. H.z. Ali'ye çoğunluğun biatını almakla beraber Emevilerden o dönem Medine'de bulunanlar kendisine biat etmemişlerdir¹³⁴. Emeviler, H.z. Ali'nin huzuruna çıkarak geçmişte birçok haksızlığa maruz kaldıklarını, akrabalarının H.z. Ali tarafından Bedir Savaşında öldürüldüğünü hatırlatmışlardır. H.z. Ali'ye H.z. Osman'ı öldürenlerin cezalandırılması ve servetlerine dokunulmaması şartlarıyla biat edeceklerini belirtmişlerdir¹³⁵. Böylece H.z. Ali, halifenin öldürülme sorunu ve kendi halifeliğinin meşruiyet problemiyle karşılaşmıştır¹³⁶. H.z. Osman'ın şehit edilmesi İslam tarihinde günümüze kadar devam edecek dini ve siyasi tartışmaların başlangıcı olmuştur.

Emeviler, Müslüman olduktan sonra H.z. Peygamber (sav) ve ilk üç halife döneminde gördükleri destek sayesinde nüfuz elde etmişler siyasi ve ekonomik açıdan oldukça güçlenmişlerdir. Özellikle yirmi yıldır Şam valiliği yapmakta olan

---

¹³⁰ Yunus, 9.

¹³¹ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 64; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife*, s. 209.

¹³² İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 64; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife*, s. 209.

¹³³ Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 23.

¹³⁴ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 258.

¹³⁵ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 258.

¹³⁶ Wellhausen, *Arap Devleti*, s.24; Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası*, s.74.

Muaviye, bölgedeki bütün kabilelerin desteğini sağlamış¹³⁷ ve Hz. Ali karşısında yüz bin kişilik bir orduyu toplayabilecek güce ulaşmıştır¹³⁸.

c. Hz. Ali – Muaviye Mücadelesinde Kullanılan Dini Argümanlar

Muaviye, Hz. Ali'ye muhalefetini Hz. Osman'ın öldürülmesi olayından Hz. Ali'yi sorumlu tutma tezi üzerine kurmuştur. Böylece siyasi bir çekişme dini bir hal almıştır¹³⁹. Muaviye, Hz. Ali'ye biat etmeme gerekçesini, İsrâ suresinin otuz üçüncü¹⁴⁰ ayetinin haksız yere öldürülen bir kimsenin velisine verdiği kısas hakkına dayandırmıştır¹⁴¹. Şamlılar yaptığı konuşmalarda Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın valisi olduğunu ayrıca Hz. Osman'ında velisi olduğunu vurgulamıştır¹⁴².

Hz. Ali ile Muaviye arasındaki iktidar mücadelesinde tarafların gönderdikleri mektuplar karşılıklı tür tezler kullandıklarını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Kaynaklar mektupların yazıldığı tarihleri kaydetmemekle beraber, Hz. Ali'ye biat edilmesinden Sıffin Savaşına kadar geçen sürede yazışmaların devam ettiği anlaşılmaktadır¹⁴³. Mektupların bazıları “*besmele*” ile başlamakta ve “*ve's-selam*” gibi ifadeler ile bitmektedir¹⁴⁴. Mektuplardaki hitaplar “*Ali b. Ebi Talib'e, Ebu'l Hasan'a, Muaviye b. Ebu Süfyan'a, Muaviye b. Sahr'a*” gibi künyeler ile yazılmaktadır¹⁴⁵. Mektuplarda Arap şiirinden örnekler ve hakaret amaçlı nitelendirmelerde yer aldığı görülmektedir. Hz. Ali Muaviye'ye karşı “*ciğer yiyenin*

¹³⁷ Bahriye Üçok, *Emeviler – Abbasiler*, Ankara 1968, s. 19.

¹³⁸ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 253.

¹³⁹ Apak, *Hulefa-i Raşidin Dönemi*, s. 318.

¹⁴⁰ Bu Ayet; “Haklı bir sebep olmadıkça, Allah'ın öldürülmesini haram kıldığı cana kıymayın. Kim haksız yere öldürülürse, biz onun velisine yetki vermişizdir. Ancak o da (kısas yoluyla) öldürmede meşru ölçüleri aşmasın. Çünkü kendisine yardım edilmiştir.”

¹⁴¹ el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 42-43; Laura Veccia Vagheri, “*Ali – Muaviye Mücadelesi ve Harici Ayrılmasının İbadi Kaynakların Işığında İncelenmesi*”, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, AÜİFD, C. 19, Ankara 1973, s. 148; Mustafa, Özkan, *Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din – Devlet İlişkisi*, Ankara 2015, s. 120; İbrahim Sarıçam, *Klasik Dönem İslam Tarihinde Din İstismarı (Dört Halife ve Emeviler Dönemi)*, İslamiyat, C. III, S.3, Ankara 2000, s. 143.

¹⁴² el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 42-43; İbn Kesir, *el- Bidaye*, C. 8, s. 215; Sarıçam, “*Din İstismarı*”, s. 143.

¹⁴³ Mustafa, Hizmetli, “*Hz. Ali – Muaviye Yazışmaları ve İslam Tarihi Açısından Önemi*”, Yakın Doğu ÜİFD, C. 1, S. 11, Lefkoşa 2014, s. 101.

¹⁴⁴ Hizmetli, “*Hz. Ali – Muaviye Yazışmaları*”, s. 100.

¹⁴⁵ Hizmetli, “*Hz. Ali – Muaviye Yazışmaları*”, s. 100.

oğlu”¹⁴⁶ ve “Mekke’nin fethinde esir edilip salıverilen” gibi ifadeler kullanmakta, Muaviye ise Hz. Ali’ye “Aişe’yi sürgün eden”¹⁴⁷ ve “Zübeyr ve Talha’yı öldüren”¹⁴⁸ gibi ifadelerle karşılık vermektedir¹⁴⁹.

İslam tarihinde iktidara gelmek için siyasi mücadele veren zümreler, Hz. Peygamber (sav)’e olan yakınlıklarını kendilerine meşruiyet kaynağı sağlamak amacıyla dini bir tez olarak ileri sürmüşlerdir. Hz. Ali ile Muaviye arasındaki iktidar mücadelesinde de bu durumu görmek mümkündür.

Hz. Ali, halifeliğinin meşruiyetini Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman’a biat eden Muhacir ve Ensar’ın kendisine biat etmesine dayandırmakta bu tezini mektuplarında sık sık kullanmaktadır¹⁵⁰. Hz. Ali, Muaviye’ye gönderdiği mektuplardan birinde bu durumu şöyle ifade etmektedir. “Ebu Bekir’e, Ömer’e ve Osman’a biat eden topluluk bana da onlara biat ettikleri şartlarla biat etti. Hazır olanın tercihte bulunma ve hazırda olmayanın da reddetme hakkı yoktur. Danışma Muhacir ve Ensarındır. Eğer bir kişi üzerinde birleşip onu imam olarak isimlendirmişlerse bu Allah’ın razı olduğudur. Biri kararına karşı çıkararak ya da bidatle onların kararından çıkarsa onu çıktığı şeye geri çevirirler...”¹⁵¹.

Hz. Ali’nin başka bir mektubunda Muhacir ve Ensarın desteğini aldığını ve Emevilerin ancak Mekke’nin fethinden sonra Müslüman olup “tuleka”¹⁵² kabul edilmeleri sebebiyle hilafette haklarının olmadığını şöyle ifade etmektedir¹⁵³. “Medine’de bana biat edilmesi Şam’da seni bağlar. Zira Ebu Bekir, Ömer ve

¹⁴⁶ Muaviye’nin annesi Hind’in Uhud savaşında şehit düşen Hz. Hamza’nın çiğerlerini çıkarıp yemesi kastediliyor.

¹⁴⁷ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 125. Cemel savaşında Hz. Ali’nin Hz. Aişe’nin ordusunu yenmesi kastediliyor.

¹⁴⁸ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 125. Cemel savaşında sahabeden Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah’ın Hz. Ali ordusu tarafından öldürülmesi kastediliyor.

¹⁴⁹ Hizmetli, “Hz. Ali – Muaviye Yazışmaları”, s. 100.

¹⁵⁰ Hizmetli, “Hz. Ali – Muaviye Yazışmaları”, s. 102; Onat, *Şii Hareketleri*, s. 39.

¹⁵¹ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 209; *Nehcü’l- Belega*, s. 270; Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 232-233. Bu konudaki diğer mektuplar için bk. el- Minkari, *Vak’atu Sıffin*, s. 40, 41, 63.

¹⁵² “Talik” kelimesinin çoğulu olan “Tuleka” sözlükte azad edilen, esaretten serbest bırakılan ve salıverilen esir gibi anlamlara gelmektedir. İslam tarihi kaynaklarında Mekke’nin fethi günü esir alınıp Müslüman olan ve Hz. Peygamber (sav)’in kendilerine eman verdiği Kureşlileri ifade etmek için kullanılmaktadır. Abdullah Yıldız, *Büyük Fetih Müslümanları ve Rivayetleri (Hz. Muaviye ve Hadisçiliği)*, İstanbul 2015, s. 37.

¹⁵³ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 142.

Osman'a biat edenler aynı şartlarla bana biat ettiler.... Şura ancak Ensar ve Muhacir arasında olabilir... Kureyş içinde Osman'ın kanında en masum kişinin ben olduğumu bulursun. Birde bilmelisin ki sen hilafet hakkı olmayan ve şurada yeri olmayan 'Tuleka'dansın...''¹⁵⁴.

Hz. Ali, Muaviye'ye karşı önemli tezlerinden biri de Emevilerin Hz. Peygamber (sav) döneminde İslamiyete olan olumsuz yaklaşımlarıdır. Bu söylemini Muaviye'ye karşı birçok mektubunda dile getirmiştir. Bununla beraber Hz. Ali, Hz. Peygamber (sav) döneminde İslamiyete olan olumsuz yaklaşımları nedeniyle Emevilerin hilafet makamında haklarının olmadığını ileri sürmüştür. Hz. Ali'nin Muaviye'ye karşı ileri sürdüğü bu tezleri şu mektupda görmek mümkündür. "...Siz o zamanlar Resulullah'ın düşmanı idiniz. Kitabı yalanlıyor ve Müslümanlara karşı savaşmakta ittifak halinde idiniz. Onlardan bulduklarınızı hapsediyor ve öldürüyordunuz.... Sizler de istemeyerek veya korku sonucu bu dine girenlerden oldunuz. Oysa ilk Müslümanlar öne geçmekle kazandılar ve ilk muhacirler faziletleri ile başardılar. Onların geçmişteki hizmetleri ve İslam'daki faziletleri gibi meziyetlere sahip olmayanların bir işe ehil olan ve önceliği olanlarla mücadeleye girmeye hakları yoktur..."¹⁵⁵.

Buna karşılık Muaviye, toplumdaki tüm bireylerin biatını alamadığını ileri sürerek kendisinin ve Şamlıların Hz. Ali'ye biat etmediklerini¹⁵⁶ şu mektupla bildirmiştir. "...Sana biat edenler, Osman'ın kanından suçsuz olarak biat etselerdi, durumun Ebu Bekir, Ömer ve Osman gibi olurdu. Fakat sen Muhacirleri Osman'a karşı cesaretlendirdin, Ensar'ı da ondan soğuttun. Böylece cahiller sana uydu ve zayıflar seninle kuvvet buldu. Şamlılar Osman'ın katillerini teslim etmen için seninle savaşmak istiyorlar..."¹⁵⁷.

Yine başka bir mektubunda Muaviye, Şamlıların ve kendisinin biatını alamadığını Hz. Ali'ye şöyle ifade etmektedir. "... Şamlılar aleyhine sürdüğün deliller, Basralılar aleyhine, Talha ve Zübeyr aleyhine ileri sürdüğün deliller gibi değildir. Zira Basralılar sana biat etmişken Şam'da sana kimse biat etmedi. Talha ve

¹⁵⁴ el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 40-41.

¹⁵⁵ el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 134.

¹⁵⁶ Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 123.

¹⁵⁷ Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 233.

Zübeyr sana biat ettiler ama ben sana biat etmedim. İslam'daki üstünlüğün ve Peygamber (sav) ' yakınlığına gelince ne reddederim ne de inkâr ederim."¹⁵⁸.

Hiz. Ali'nin Muaviye'ye karşı kullandığı ikinci önemli tezi kendisinin Hiz. Peygamber (sav)'in Ehl-i beyt'inden olduğu ve ilk günden itibaren Hiz. Peygamber (sav)'e ve İslamiyete yardım ettikleri görüşüdür. Cemel Savaşından sonra Kufe'de yaptığı konuşmada "*Allah'a ve Peygamberinin Ehl-i Beyt'ine itaat edin. Allah'a itaat etikleri sürece onlar itaat edilmeye daha layıktır*"¹⁵⁹ diyerek her fırsatta bu tezini dile getirmiştir.

Hiz. Ali bu tezini Muaviye'ye karşı mektuplarında sıklıkla dile getirmektedir. "*... Muhammed (sav) insanları imana ve tevhide davet ettiği zaman biz Ehl-i Beyt ona ilk inananlar ve getirdiğini tasdik eden olduk. Seneler boyu Araplar içinde kendi muhitinde bizden başka Allah'a ibadet eden yoktu...*"¹⁶⁰.

Başka bir mektupta Hiz. Ali bu tezini şöyle ifade etmektedir. "*... Savaş kızıştığı zaman Resulullah teke tek karşılaşmalarda Ehl-i Beyt'ini harekete geçirirdi. Onlarda en önde yer alırlardı. Resulullah onlarla ashabını mızrak ve kılıç şiddetinden koruyordu. Bedir gününde Ubeyde, Uhud'da Hamza, Mute'de Cafer ve Zeyd öldürüldüler. İsmi zikredebileceğim niceleri de birçok vakada Resulullah ile cihatta şehit olmaya dilediler...*"¹⁶¹.

Hiz. Ali'nin Ehl-i beyt tezine karşılık Muaviye, Hiz. Ali ile Hiz. Peygamber (sav)'e akrabalık bakımından bir farklılıklarının bulunmadığını ve aynı soydan geldiklerini mektuplarında ifade ederek meseleyi kabilecilik eksenine çekmektedir. "*... İkimiz de Abdülmenaf soyundanız. Birbirimize üstünlüğümüz yoktur. Ancak aziz bir insanı zelil kılmayacak ve hür bir kişiyi köle yapmayacak bir üstünlük olabilir Selam ile*"¹⁶².

Halife olduktan sonra Muaviye b. Ebu Süfyan'a Haşim oğulları ve Emevilerin İslamiyet'teki konumları sorulmuş Muaviye de "*Ey insanlar! Elbette biz*

¹⁵⁸ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 151.

¹⁵⁹ el- Minkari, *Vak'atu Siffin*, s. 20.

¹⁶⁰ el- Minkari, *Vak'atu Siffin*, s. 85.

¹⁶¹ el- Minkari, *Vak'atu Siffin*, s. 86; *Nehcü'l- Belega*, s. 271-272.

¹⁶² el- Minkari, *Vak'atu Siffin*, s. 397; Dineveri, *el-Ahbar*, s. 239; Bakır, *Hiz. Ali ve Dönemi*, s. 243-244.

bu işe daha layıgız, çünkü biz Resulullah'ın soyundanız, onun çatlamış yumurtasındanız.”¹⁶³ şeklinde cevap vererek Hz. Peygamber (sav)'e olan yakınlığını vurgulamaya çalışmıştır.

Muaviye'nin bu tutumuna karşılık Hz. Ali, Haşim oğullarının İslamiyet'e olan geçmişteki hizmetlerini kastederek Emeviler ile eşit konumda bulunmadıklarını Muaviye'ye karşı sıklıkla dile getirmektedir Bir mektubunda bu durumu şöyle ifade etmektedir. “...Senin, Abdülmenaf oğullarıyız, bir birimizden üstün tarafımız yoktur sözüne gelince, yemin ederim ki aynı ceddin oğullarıyız. Ancak Ümeyye, Haşim gibi; Harb, Abdülmuttalib gibi ve Ebu Süfyan'da Ebu Talib gibi değildir. Muhacirde 'talik' gibi, hak üzere olan batıl üzere olan gibi değildir. Bizim elimizde onunla azizi zelil, zelili de aziz kıldığımız nübüvvetin fazilet ve üstünlüğü vardır. Selam ile.”¹⁶⁴.

Hz. Ali'nin Hz. Peygamber (sav)'e olan yakınlığını vurgulaması üzerine Muaviye'de Hz. Osman'ın İslamiyet'teki konumunu dile getirmekte ve bunu Hz. Ali'ye karşı dini bir tez olarak ileri sürmektedir. O, bir mektubunda şöyle demektedir. “... Müslümanlığında en faziletlisi ve Allah'a ve Resulüne en sadık olanı onun halifesi ve halifesinin halifesi ve üçüncü halife mazlum Osman'dır. Hepsine haset ettin ve hepsine karşı isyan ettin. Bunu senin kızgın ve küçümseyici bakışlarında, dışlayıcı hezeyanlarında derin ve yorgun nefes alışında ve halifelere biat etmedeki geç kalışında müşahede ettik...”¹⁶⁵.

Muaviye başka bir mektubunda Hz. Osman'ın İslamiyet'teki konumunu şöyle vurgulamaktadır. “Osman hidayet yolundaki bir halifeydi. Allah'ın kitabıyla amel etti. Allah'ın emrine bağlı kaldı. Siz onun hayatını uzamış gördünüz ve vefatının geciktiğini düşündünüz, sonra da onu öldürdünüz. Eğer onu öldürmediğini iddia ediyorsan katilleri bize teslim et, onları öldürelim. Sonra da yüklenmiş olduğun bu emirlikten vazgeç ki, Müslümanlar şura ile başlarına gelecek kişiyi seçsinler.”¹⁶⁶

Hz. Ali daha çok Ehl-i beyt'in İslamiyete hizmetlerini ön plana çıkarmaya çalışarak halifeliğini meşru zemine oturtma siyasetini takip etmiştir. Buna karşılık

¹⁶³ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 6, s. 18; İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 170.

¹⁶⁴ el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 398; İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 171. *Nehcü'l- Belega*, s. 277; Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 244.

¹⁶⁵ el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 83.

¹⁶⁶ Apak, *Hulefa-i Raşidin Dönemi*, s. 324-325.

Muaviye döneminde etkisini iyice artırmaya başlayan kabileciliği devreye sokmuş, dini ise Hz. Ali'ye biat etmeme gerekçesi ve meşruiyet aracı olarak kullanmıştır¹⁶⁷. Muaviye, Hz. Ali karşısında tüm tezini Hz. Osman'ın öldürülmesi olayı üzerine geliştirmesine rağmen iktidarı eline geçirdikten sonra bu olaya karışanlar hususunda her hangi bir girişimde bulunmamıştır¹⁶⁸.

Kaynaklarda Hz. Ali ve Muaviye'nin Sıffin Savaşı¹⁶⁹ boyunca dini tezlere başvurduklarına dair rivayetler bulunmaktadır. Öyle ki askerlerin giysilerinde ve sloganlarında bu durum görülmektedir. Iraklılar bayrak olarak beyaz kumaş kullanmışlar, “*Ya Allah, ya Ahad, ya Samed, ya Rabbe Muhammed, ya Rahman ve ya Rahim*” gibi sloganlar atmışlardır¹⁷⁰. Şamlılar ise sarı bez kullanmışlar, “*Allah'ın gerçek kullarıyız, gerçek. Osman için intikam*” şeklinde sloganlar atmışlardır¹⁷¹.

Savaş sırasında bir asker Hz. Ali'nin yanına gelerek “*Ey müminlerin Emiri! Kendileriyle savaştığımız bu insanlarla davamız bir, peygamberimiz bir, namazımız bir ve haccımız birdir. Bunlara ne isim vereceğiz ?*”¹⁷² diye sormuş ve bu savaşın dini gerekçeleri konusunda kuşku içinde olduğunu bildirmiştir. Hz. Ali cevap olarak “*Allah kitapta ne isim verdiyse o ismi vereceksin*” demiştir. Askerin Kur'an'ın tamamını bilmediğini ifade etmesi üzerine Hz. Ali, Bakara suresinin 253. ayetiyle¹⁷³ karşılık vermiştir¹⁷⁴. Ayrıca “*İhtilaf vaki olunca biz Allah'a, kitaba, peygamber'e ve hakka daha layık olduk. İman edenler biziz, inkâr edenler de onlar. Allah onlara*

---

¹⁶⁷ Abdülaziz Duri, *İlk Dönem İslam Tarihi (Bir Önsöz)*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991, s. 109; Kutlu, “*Sembolik Kapital*”, s. 110.

¹⁶⁸ Hasan Yaşaroğlu, “*Bir Taktik ve Propaganda Dehası Olarak Muaviye b. Ebu Süfyan ve Hz. Osman'ın Katillerinin Sorgulanması Meselesi*”, Turkish Studies, Volume 8/8, Ankara 2013, s. 2221.

¹⁶⁹ Sıffin Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhayuddin Hajji Yahaya, “*İlk Dönem Rivayetlerinde Sıffin Vakası*”, çev. Ahmet Turan Yüksel, Selçuk ÜİFD, S. 30, Konya 2010; Hasan Yaşaroğlu, “*Sıffin Savaşı ve Tarihin Gizlediği Bir Gerçek: Ali-Muaviye Mütarekesi*”, Turkish Studies, Volume 9/1, Ankara 2014.

¹⁷⁰ el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 282.

¹⁷¹ el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 282.

¹⁷² el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 273.

¹⁷³ Bu ayet; “İşte peygamberler! Biz onların bir kısmını bir kısmına üstün kıldık. İçlerinden, Allah'ın konuştukları vardır. Bir kısmının da derecelerini yükseltmiştir. Meryem oğlu İsa'ya ise açık deliller verdik ve onu Ruh'u'l- Kudüs (Cebrail) ile destekledik. Eğer Allah dileseydi, bunların arkasından gelen (millet)ler, kendilerine apaçık deliller geldikten sonra, birbirilerini öldürmezlerdi. Fakat ayrılığa düştürler. Onlardan inananlar da vardı, inkâr edenler de. Yine Allah dileseydi birbirilerini öldürmezlerdi. Lakin Allah dilediğini yapar.”.

¹⁷⁴ el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 273.

karşı savaşmamızı takdir etti. O'nun iradesi doğrultusunda ve hidayet uğruna onlarla savaştık"¹⁷⁵ diyerek kendilerinin dini açıdan doğru yolda olduklarını şamlıların ve Muaviye'nin ise batıl yolda olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Hz. Ali'nin bu sytlemleri Müslümanların karşılıklı savaştıkları bir savaşta askerilerin dini açıktan şüphe içersinde olmalarını önlemeye yöneliktir.

Muaviye'de Bakara suresinin 253. ayetinin "*Allah dileseydi kendi aralarında savaşmazlardı. Ancak Allah dilediğini yapar*" kısmını kullanarak askerlerini cesaretlendirmeye ve haklılığını ispatlamaya çalışmıştır. arpışmalardan önce askerlerine yaptığı konuşmada "...Ey şamlılar! Bakın yarın Iraklılarla karşı karşıya geleceksiniz.  hal üzere olmaya dikkat edin. Ya size tasallut ederek zulmeden ve bunu için beldelerinden kalkıp sizin üzerinize gelen ve toraklarınıza musallat olan bir kavme karşı Allah tarafından savaşmakla mükellef tutulan bir kavimsiniz ya da Halifenizin ve Peygamberinizin damadının kanını dava edinen bir kavimsiniz ya da kadınlarınızı ve çocuklarınızı savunan bir konumdasınız..."¹⁷⁶ diyerek Hz. Osman'ın halifeliğini ve onun Hz. Peygamber (sav)'in damadı olmasını vurgulamaya çalışmıştır. Muaviye b. Ebu Süfyan'ın ileri sürdüğü ayet ve sytlemlerinde ordusu içinde bulunan askerlere dini açıdan bu savaşta yer almalarının sakıncasının bulunmadığını ispatlamaya yöneliktir.

Hz. Ali, Sıffın Savaşı esnasında da askerlerine yaptığı konuşmalarda Hz. Peygamber (sav)'e olan yakınlığını ve İslamiyet'e hizmetlerini vurgulamış, Muaviye'nin ve Emevilerin Mekke döneminde İslamiyet'e karşı tutumlarını eleştirerek onları münafıklık ile suçlamıştır. Savaş sırasında yaptığı şu konuşma bu durumu ortaya koymaktadır. "...Allah'ın Resulü bana bir ahit vermiştir. Ben bu ahitten hiçbir zaman meyletmeyeceğim... Onların liderlerinin kim olduğunu bilirsiniz. O bir münafık ve bir münafığın oğlu olarak cehennem yoluna davet ederken, Peygamberinizin amcazadesi sizinle ve sizin aranızda olup sizi rabbinize itaat etmeye davet etmekte, Peygamberinizin sünnetiyle amel etmektedir. Bütün erkeklerden önce namaz kılan, hiç bir zaman diğerleriyle eşit değildir. Hiç kimse benden önce Resulullah ile namaz kılmış değildir. Ben Bedir ehlinenim Muaviye ise

¹⁷⁵ el- Minkari, *Vak'atu Sıffın*, s. 273.

¹⁷⁶ el- Minkari, *Vak'atu Sıffın*, s. 248.

'talik'tir. Nitekim babası da 'talik'tir...'”¹⁷⁷ demiş daha sonra Tevbe suresinin on dördüncü ayetini¹⁷⁸ okumuştur.

Muaviye'nin savaş sırasında dini tezlerini belirlemek açısından oldukça kayda bir rivayeti Minkari ve Dineveri kaydetmektedir. Bir gün Amr b. el- As, savaş meydanına kargının üzerine bağlanmış bir bez parçasıyla çıkmıştır¹⁷⁹. Bunun üzerine Hz. Ali'nin ordusunda bulunan askerler bunun Hz. Peygamber (sav)'in sancağı olduğunu söylemişlerdir¹⁸⁰. Muaviye'nin bu hamlesi Hz. Ali'nin ordusunda bulunan askerlere dini açıdan yanlış tarafta olduklarını inandırmaya yöneliktir.

Bu durumu karşısında Hz. Ali, askerlerine şu konuşmayı yaparak askerlerinin dini açıdan bu savaşa olan inançlarını korumaya çalışmaktadır. “*Ben size bu sancağın hikâyesini anlatayım: Bu peygamber'in (sav), bağladığı bayraktı. Ve o; 'Kim bunun hakkını verecek ?' demişti. O zaman 'Amr: 'Onun hakkı nedir ya Rasulallah?' diye sormuş, Peygamber de: 'Bu sancakla kâfirden kaçmaman ve Müslümanla savaşmamandır', buyurmuştu, dedi. 'Amr, bu sancakla Peygamber (sav), hayattayken kâfirlerden kaçtı, Bu gün de Müslümanlarla savaşıyor'*”¹⁸¹.

Bu rivayet Muaviye'nin, Hz. Ali ordusunda bulunan askerlerin Hz. Ali'nin haklılığına olan inançlarını kırmaya çalıştığını göstermektedir. Karşı tarafa Peygamber (sav)'in sancağını taşıyan ordu ile savaşıyorsunuz imajı verilmek istendiği çok açıktır. Ancak Hz. Ali'nin konuşması askerlerin Muaviye'nin bu dini tezinden etkilenmesini önlemiştir

Savaşın Muaviye'nin ordusunun aleyhine geliştiği bir sırada Amr b. el- As Kur'an sayfalarının mızraklara takılarak Irak ordusunun Kur'an'ın hakemliğine çağrılmasını önermiş ve bu uygulanmıştır¹⁸².

¹⁷⁷ el- Minkari, *Vak'atu Siffin*, s. 265.

¹⁷⁸ Bu ayet; “Onlarla savaşın ki, Allah onlara sizin elinizle azap etsin, onları rezil etsin, onlara karşı size yardım etsin, mümin topluluğun günülerini ferahlatsın ve onların kalplerindeki öfkeyi gidersin. Allah dilediğinin tövbesini kabul eder. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”.

¹⁷⁹ el- Minkari, *Vak'atu Siffin*, s. 183; Dineveri, *el-Ahbar*, s. 227.

¹⁸⁰ el- Minkari, *Vak'atu Siffin*, s. 183; Dineveri, *el-Ahbar*, s. 227.

¹⁸¹ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 227.

¹⁸² Dineveri, *el-Ahbar*, s.241; İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 7, s. 439; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 321.

Kur'an sayfalarının mızraklara takılması kaynaklarda farklı şekillerde anlatılmıştır. Dineveri'ye göre ilk takılan Dımaşk'ın en büyük mushafı olup beş kişi tarafından taşınmıştır¹⁸³. Bundan Dımaşk mushafının parçalanıp sayfalarının beş mızrağa takıldığını anlaşılmaktadır¹⁸⁴. Sonra da Muaviye'nin ordusunda ne kadar mushaf varsa mızraklara takıldığını yazmaktadır. Ayrıca Kur'an sayfaları Hz. Ali ordusundaki askerlere gösterilirken Nisa suresinin elli dokuzuncu ayeti¹⁸⁵ ve Al-i İmran suresinin yirmi üçüncü ayeti¹⁸⁶ okunmuştur. Kur'an'ın mızraklara takılarak Hz. Ali ordusuna gösterilmesi özellikle Hz. Ali ordusunda bulunan dindar hafızlar üzerinde oldukça etkili olmuştur¹⁸⁷.

Muaviye'nin emriyle okunan bu ayetlerin istenen hedefe göre seçildikleri çok açıktır. Birinci ayet Iraklılara yapılan çağrıya delil göstermekte, sonraki ayette bu çağrıya uyulmadığında Allah'ın emrine karşı gelineceği imajını vermektedir.

Bundan sonra Muaviye'nin ordusuna yaptığı konuşma dini siyaseti açısından ilginç ipuçları vermektedir. O askerlerine şöyle bir konuşma yapmıştır. *“Ey insanlar bizimle bu topluluk arasında savaş uzadı gitti. Çarpışan iki grup olarak her birimiz kendimizin hak, çarpıştığımız tarafın batıl üzere olduğunu zannediyoruz. Bizler, onları Allah'ın kitabına ve bu kitaba göre hüküm vermeye davet ettik. Eğer bunu kabul ederlerse ne âlâ, etmezlerse onlara karşı savaşma konusunda mazur olacağız”*¹⁸⁸. Muaviye'nin konuşması ve ayetin konusunun, Müslümanlar arasında çıkan anlaşmazlıklarda Allah'ın buyruğuna uymayıp karşı tarafla savaşa devam eden guruba karşı savaşmayı helal saydığı görülmektedir. Nitekim Muaviye'nin seçip kullandığı ayetlerden onun siyasi çıkarlarını ne kadar iyi desteklediği anlaşılmaktadır.

---

¹⁸³ Sarıçam, “*Din İstismarı*”, s. 144.

¹⁸⁴ Dineveri, *el-Ahbar*, s.241.

¹⁸⁵ Bu ayet; “Ey iman edenler, Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan idarecilere de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah'a ve Resulüne arz edin. Bu daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir.”.

¹⁸⁶ Bu ayet; “Kendilerine kitaptan pay verilenleri görmüyor musun ki, aralarında hüküm vermesi için Allah'ın kitabına çağrılıyorlar da sonra içlerinden bir kısmı yüz çevirerek dönüp gidiyor.”.

¹⁸⁷ Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini – Siyasi Muhalefet Partileri*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1996², s. 1.

¹⁸⁸ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 243.

Muaviye'nin Kur'an'ın hakemliğine çağrı hareketinin bir hile olduğunu anlayan Hz. Ali, ordusuna “*Doğru ve haklı olarak düşmanınız ile olan savaşı sürdürünüz. Çünkü Muaviye ve Amr b. As, din ve Kur'an'ın dostu değildirler*¹⁸⁹. *Ben onları sizden daha iyi bilirim. Çünkü çocukken beraber olduk. Büyüdükten sonrada beraberce vakit geçirdik. Onlar çocukken de son derece kötü ve şerli idiler...*¹⁹⁰ diyerek ortaya çıkacak bir iç karışıklığı önlemeye çalışmıştır. Hz. Ali bu konuşmayla Muaviye ve Amr b. el-As'ı Kur'an'a ve İslamiyete göre hareket etmemekle suçlamaktadır. Hz. Ali'nin çabaları sonuçsuz kalmış ordusunda bulunan kurra'nın baskıları nedeniyle hakeme başvurmayı kabul etmek zorunda kalmıştır.

---

¹⁸⁹ Ethem Ruhi Fırlalı, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 46.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3 s. 321; İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 7, s. 439; Fırlalı, *İbadiye*, s. 46.

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEVİLER DÖNEMİNDE RESMİ ALANDA DİN

I. EMEVİ HALİFELERİNİN ÖZEL HAYATLARINDA DİNİN ETKİSİ

Emeviler tarihi boyunca hilafet makamına geçen on dört halifenin kimileri başarılı siyasi icraatları ve İslam tarihine olan katkıları ile anılırken, kimileride İslamiyet ile bağdaşmayan hayat tarzları ile dikkatleri çekmektedir. Muaviye b. Ebu Süfyan (ö. 680), Abdümelik b. Mervan (ö. 705), Velid b. Abdümelik (ö. 715), Ömer b. Abdülaziz (ö. 720), Hişam b. Abdümelik (ö. 743), ve Mervan b. Muhammed (ö. 750) gibi halifeler gerçekleştirdikleri başarılı siyasi, askeri ve sosyal politikaları ile ön plana çıkmaktadır¹⁹¹. Yezid b. Muaviye (ö. 683), Yezid b. Abdümelik (ö. 724), Velid b. Yezid (ö. 744) gibi Emevi halifeleri ise kaynaklarda daha çok olumsuz dini ve şahsi özellikleri ile yer almaktadır¹⁹². Emevi halifelerinin özel hayatlarında din ve dini yaşayış biçimlerine dikkat çekilmiş ve tartışmalara konu olmuştur. Aralarında çok dindar halifeler olduğu gibi İslam ile bağdaşmayacak bir yaşam tarzı benimseyenler de bulunmaktadır.

A. Emevi Halifelerinin Saray Hayatında Dinin Etkisi

Hız. Peygamber ve Hulefa-yı Raşidin döneminde saray hayatı diye bir olgu söz konusu değildir¹⁹³. Halifelerden her biri mütevazı evlerde oturmayı tercih etmişlerdir¹⁹⁴. Emevi halifeleri Muaviye b. Ebu Süfyan döneminden itibaren halifeler sarayda oturmaya başlamışlar ve İslami yaşam tarzına uymayan çeşitli eğlence meclisleri düzenlemişlerdir. Müslümanların hayatına lüks ve ihtişamlı saraylarda yaşama olgusu Emeviler döneminden itibaren başlamıştır. Bu bakımdan Emevi halifelerinin saray hayatlarına yönelik rivayetleri değerlendirmek devletin dini siyasetini anlama noktasında gereklidir.

İslam tarihinde ilk saray Muaviye tarafından Şam'da yaptırılmış ve bu saraya Yeşil Saray (Kasru'l- Hadra)¹⁹⁵ ismi verilmiştir. Avlusunda yüzlerce fiskiyenin

¹⁹¹ Ünal Kılıç, "Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyetinin Oluşumunda Etkili Olan Unsurlar", Cumhuriyet ÜİFD, C. I, S. XI, Sivas 2007, s. 70.

¹⁹² Kılıç, "Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti", s. 70.

¹⁹³ Ali Hatalmış *İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik*, Ankara 2012, s. 298.

¹⁹⁴ *Büyük İslam Tarihi*, C. 2, s. 558

¹⁹⁵ Hatalmış *Kölelik ve Cariyelik*, s. 298.

bulduğu yeşil mermerler ile döşeli sarayın bahçesi ağaç ve çiçekler ile süslenmiştir¹⁹⁶. Bundan sonraki süreçte Emevilerin saray hayatı Hz. Peygamber (sav) ve Hulefa-yı Raşidin dönemi ile karşılaştırılmış ve gayri İslami olarak değerlendirilmiştir.

Emeviler günümüzde İsrail, Ürdün ve Suriye sınırları içinde yer alan yirmiden fazla çöl sarayı yaptırmışlardır. Bu saraylar içinde Kasru'l- Hayr-ı eş-Şarki, Kasru'l- Hayr-ı Garbi, Kusayr- Amra, Mşatta ve Hırbet'el Mefcer ön plana çıkmaktadır¹⁹⁷.

Halifelerin bu sarayları çölde yaptırmalarının sebepleri tartışmalı bir konu olmakla beraber¹⁹⁸ muhafazakâr Müslümanların eleştirilerinden uzakta yaşama isteğini sarayların yapılmasında etkili olan nedenlerden saymak mümkündür¹⁹⁹. Öyleki çölde bulunan Emevi sarayları ilk keşfedildiklerinde erotik heykel ve resimlerle süslenmiş bölümler nedeniyle İslami döneme ait olup olmadıkları meselesine kuşkuyla yaklaşmıştır²⁰⁰. Arkeolojik bulgular bu sarayları kullanan bazı Emevi halifelerinin sefahat dolu bir hayat yaşadıklarını göstermektedir. Nitekim Emeviler döneminde yapılan Şam Ümeyye Camisi gibi eserlerde insansız manzara resimleri ve bitki motifleri kullanılmasına karşın çöl saraylarının özellikle harem kısımlarında dine aykırı olarak düşünülebilecek erotik sahnelerin bulunduğu süslemeler yer almıştır²⁰¹. Örneğin Kusayr- Amra sarayının duvarları tamamen çıplak, yarı çıplak dansözler, hamamda yıkanan kadınlar ve avlanan hayvanların

---

¹⁹⁶ *Büyük İslam Tarihi*, C. 2, s. 314.

¹⁹⁷ Ulaş Töre Sivrioğlu, “*Emevi Saray Tezyinatında Kullanılan Antik Figürler*”, *History Studies*, Volume 5, Ankara 2013, s. 191. Emeviler döneminde yapılan çöl sarayları ve mimari özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Suut Kemal Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankara 1965, s. 19-31; Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul 1998¹; Mevlüt Koyuncu, *Emeviler Döneminde Saray Hayatı*, İstanbul 1997.

¹⁹⁸ Sivrioğlu, “*Antik Figürler*”, s. 191.

¹⁹⁹ Önemli etkenlerden biride Suriye şehirlerinin hijyen durumunun kötü olması ve vebanın yaygın olmasıdır. Nitekim İbnü'l- Esir eserinde bunu doğrulayacak bilgiler vermiştir. Rusafe'de konaklayan Hişam b. Abdülmelik'e yanındakiler “*buradan çıkma, halifeler taun hastalığına yakalanmazlar. Çünkü hiçbir halifenin bu hastalığa yakalandığı görülmemiştir*” demişlerdir. Ayrıca Hişam b. Abdülmelik'ten önceki Emevi halifeleri çocuklarını çölde “*Berriyye*” denilen yere göndermişlerdir. Bk. İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 220.

²⁰⁰ Sivrioğlu, “*Antik Figürler*”, s. 193.

²⁰¹ Sivrioğlu, “*Antik Figürler*”, s. 194.

Helenistlik üslupta yapılmış freskleriyle doludur²⁰². Emevilerin yaptırdığı bu saraylar ve tercih ettikleri saray hayatı, dindar kesimler tarafından daima sert eleştirilere ve meşruiyet tartışmalarına konu olmuştur.

Emeviler yazlık çöl saraylarında tasvir kullanmalarına rağmen Sasani ve Bizans'dan kalan paraların üzerlerinde bulunan devlet başkanı figürlerini kaldırarak yerlerine Kur'an'dan ayetler yazdırmışlardır²⁰³. Bu durum onların geniş kitlelere ulaşan para gibi eşyalarda dini hassasiyete dikkat ederken özel hayatlarında bu konulara dikkat etmediklerini göstermektedir.

Abbasiler döneminde yazılan tarih kitaplarının Emeviler aleyhinde bazı abartılı ve yanlı kayıtlar barındırmasına rağmen özellikle halifelerin saraydaki eğlence hayatının varlığını inkâr etmek mümkün değildir²⁰⁴.

Cahiliye Döneminde Araplar arasında oldukça yaygın olan müzik, İslamiyet'ten sonra da varlığını korumayı başarmış ve Emevi halifelerini bazılarının hayatında oldukça önemli bir yer edinmiştir. Tuveys²⁰⁵, Saib Hasir²⁰⁶, Sellame ez-Zerka ve Muaviye'nin kızı Atike müzik alanında adı kaynaklarda sıkça geçen kişiler arasındadır²⁰⁷. Bazı Emevi halifelerinin ılımlı yaklaşımı ve desteği sayesinde müzik, sanatın ve sanatçıların gelişimi bakımından Emeviler döneminde oldukça ilerlemiştir²⁰⁸. Bu gelişme halk arasında özellikle de Emevilerin saray çevrelerinde kendini göstermeye başlamıştır. Cariyelerden şarkı ve müzik dinlemeyi sefahate

---

²⁰² Sivrioğlu, “*Antik Figürler*”, s. 194.

²⁰³ Yılmaz Can, “*Erken Dönem İslam Toplumunda Mevcut Sosyo-Kültürel ve Dini Bazı Duyarlılıkların Sanata Yansımaları*”, İSTEM, S. 8, Konya, 2006, s. 144.

²⁰⁴ Rıza Savaş, “*Emeviler Devri Eğlence Hayatından Kesitler ve Dönemin Bazı Kadın Şarkıcılar*”, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 52. Günümüze ulaşan İslam tarihi kaynaklarının yazarları veya kullandıkları rivayetlerin yazarları Emevilere muhalif gruplar içinden yetişmişlerdir. Bu nedenle Emeviler ile ilgili rivayetlerin tahrif edilmiş olma ihtimali yüksektir. Emeviler ile ilgili bilgi veren ve Abbasiler döneminde yazılmış kaynakların dikkatli kullanılması gerekmektedir. İrfan Aycan, “*İslam Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler*”, İslami İlimlerde Metodoloji / Usul Meselesi (Tebliğler), C. 2, İstanbul 2005, s. 881.

²⁰⁵ Hatalmış *Kölelik ve Cariyelik*, s. 215.

²⁰⁶ Hatalmış *Kölelik ve Cariyelik*, s. 300.

²⁰⁷ Kaynaklarda ismi geçen daha fazla müzisyen için bk. M. Kılıç, “*Kültür Tarihinde Musiki*”, s. 435.

²⁰⁸ Ahmet Hakkı Turabi, “*İlk Dönem İslam Dünyasında Musiki Çalışmalarına Bakış*”, Marmara ÜİFD, S. 13 – 14, İstanbul 1997, s. 235; M. Kılıç, “*Kültür Tarihinde Musiki*”, s. 435.

dönüştürecek kadar ileri götüren Emevi halifeleri bulunmakla beraber, bu duruma karşı sert önlemler alan halifeler de olmuştur.

Kur'an'da müzik dinlemenin veya çalmanın durumu ile ilgili açık bir ayet bulunmamaktadır²⁰⁹. Daha sahabe devrinden itibaren âlimler Kur'an'da ve hadislerde müzik ile ilgili işaretler bulmaya çalışmışlar ve bazı lafızları bu açıdan değerlendirmişlerdir²¹⁰. İslam hukukçuları arasında da müziğin durumuna farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bir kısmı kalbi ifsat edeceği gerekçesiyle karşı çıkarken, bir kısmı da insanda dinlendirici ve yüksek duygular uyandıracığını ileri sürerek olumlu yaklaşmıştır²¹¹.

Kur'an ve hadislerde müzik dinlemenin durumu ile ilgili net hükümler yer almamasına karşın müzik ve içkili eğlence meclisleri düzenlemek İslam ümmetinin liderliğini yürüten halifenin hayatında yer alması hoş karşılanmamıştır. Bu bakımda sarayında bu tür unsurları barındıran bazı Emevi halifelerinin dini hassasiyetlerinin bulunmadığı yönünde yaygın bir algı vardır.

Muaviye b. Ebu Süfyan, Mervan b. Hakem, Abdülmelik b. Mervan, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz, Hişam b. Abdülmelik ve Mervan b. Muhammed²¹² dışındaki Emevi halifeleri perdeleri kaldırarak uygunsuz bir şekilde giyinmiş şarkıcı cariyeler (Muganni) ile eğlenmekten çekinmemişlerdir²¹³.

Bazı Emevi halifelerinin eğlence meclislerinde nedimler vasıtasıyla mizahi unsurlarda yer almıştır. Muaviye b. Ebu Süfyan, Yezid b. Muaviye, Mervan b. Hakem ve Abdülmelik b. Mervan gibi halifeler perde arkasından nedimlerin fıkralarını dinlerken, Yezid b. Abdülmelik²¹⁴ perdeyi kaldırarak nedimler ile yüz yüze şakalaşmıştır. Bu sebeple yüzüne küfür edilen ilk Emevi halifesi Yezid b.

---

²⁰⁹ Mustafa Kılıç, “İslam Kültür Tarihinde Musiki, Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar”, AÜİFD, S. 31, Ankara 1989, s. 399; Kılıç, “Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti”, s. 73.

²¹⁰ Kur'an'da ve hadislerde âlimler tarafından musikinin durumuna delil olarak kabul edilen görüşler için bk. M. Kılıç, “Kültür Tarihinde Musiki, s. 399 – 411.

²¹¹ M. Kılıç, “Kültür Tarihinde Musiki, s. 448.

²¹² Ahmed Emin, *Fecr'ul- İslam*, s. 194.

²¹³ Ahmed Emin, *Fecr'ul- İslam*, s. 195.

²¹⁴ Abdülmelik b. Mervan döneminde yaşayan önemli müzisyenler hakkında bilgi için bk. Fatih Erkoçoğlu, *Emevi Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik bin Mervan Dönemi*, Ankara 2011¹, s. 35-41.

Abdülmelik olmuřtur²¹⁵. Sarayda halifeleri eğlendirerek para kazanan ve özellikle mevali içinden çıkan Mzebed b. Eş’ab ve Ebu Haris Cumeyn gibi kimseler Emeviler döneminde saray çevresinin de desteğiyle mizahın bir sektör olarak ortaya çıkmasına neden olmuřlardır²¹⁶.

Ömer b. Abdülaziz sarayda nüktedan ve nedimlere karşı tavır almış, onun döneminde Emeviler sarayında bu tür eğlence meclisleri yasaklanmıřtır²¹⁷. Ömer b. Abdülaziz’in dini hassasiyetler sebebiyle müzikli eğlence meclislerini Emevi sarayında hoş karşılamadığı ve engellediği anlaşılmaktadır.

Muaviye b. Ebu Süfyan’ın müzik aletlerini özellikle de ud’u dinlemekten keyif aldığı ve ritim tutmak için ayaklarını oynattığı rivayet edilmektedir²¹⁸. Oğlu Yezid’i eğlenmek için müzik icra etmekle görevli Saib Hasir (. 683)’e hediyeler takdim edilmesini emrettiği bilinmektedir²¹⁹. Buna rağmen çoğu konuda olduğu gibi eğlence hayatı ve musiki konusunda da Muaviye’nin sonraki halifelere göre daha mesafeli durduğunu söylemek mümkündür.²²⁰

Emeviler sarayına müzik aletlerini ve şarkıcıları ilk defa sokan Yezid b. Muaviye’dir. Yakubi, Yezid b. Muaviye’nin halifeliği döneminde Mekke ve Medine’de şarkının alenen söylenmeye başlandığını, Isfahani ise İşlam tarihinde ilk defa şarkıcı edinen kimsenin Yezid olduğunu belirtmektedir²²¹. Ayrıca Yezid’in Saib Hasir isminde bir şarkıcı köleyi dinlemekten zevk aldığını da eklemektedir²²². Hz. Hüseyin’in şehit edilmesinden sonra yaptığı konuşmada Yezid b. Muaviye, şarkıyı Kur’an’a tercih ettiğini ifade ederken, Harre Vakasından önce yanından Medine’ye dönen heyettekiler, Yezid’in meclisinde şarkı söylenip, tambur çalındığını sylemiřlerdir²²³. Yezid b. Muaviye’nin halifeliği döneminde Hicaz müzik ve

---

²¹⁵ Doğan, “*Mizah*”, s. 212.

²¹⁶ Doğan, “*Mizah*”, s. 213.

²¹⁷ Doğan, “*Mizah*”, s. 213.

²¹⁸ İbnü’l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 18.

²¹⁹ M. Kılıç, “*Kültür Tarihinde Musiki*”, s. 436.

²²⁰ Savaş, “*Eğlence Hayatı*”, s. 52; Hatalmış *Kölelik ve Cariyelik*, s. 299.

²²¹ Kılıç, “*Yezid b. Muaviye’nin şahsiyeti*”, s. 73.

²²² Kılıç, “*Yezid b. Muaviye’nin şahsiyeti*”, s. 73.

²²³ Kılıç, “*Yezid b. Muaviye’nin şahsiyeti*”, s. 73.

eğlencenin merkezi haline gelirken, Irak'ta yaşayan Müslümanlar bu duruma karşı çıkmışlar hatta sert bir biçimde kınamışlardır²²⁴.

Çölde kaldığı dönemde Arap şiirini iyi öğrenen Yezid, meclislerinde şairler ve şarkıcılar bulundurmuş onlara hediyeler takdim etmiştir. Bu şairler arasında özellikler Hıristiyan olan Ahtal²²⁵ ön plana çıkmaktadır²²⁶. Ahtal, Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliği döneminde de Emeviler sarayında yer almıştır. Onun haç ve şarap kullanmasına halife hoş görüyle yaklaşmış, kendisine bahşişler verilmiştir²²⁷.

Çağdaş araştırmalarda ve İslam tarihi kaynaklarında Yezid b. Muaviye'nin içki içtiği konusu sıklıkla dile getirilmektedir²²⁸. Kaynaklar onun açık olarak içki içen, şarkı söyleyip avlanan, kendisini güldürmek için gılman ve cariyeler edinen, ayrıca eğlenmek için maymun, horoz ve köpekler edinen bir kimse olmasına rağmen itikadının sağlam olduğunu belirtmektedir²²⁹. Hac'da bulunduğu bir sırada Medine'de dahi içki sofrası kurdurması ve şiirler söylemesi onun hakkında kaynaklarda yer alan en ağır ithamlardır²³⁰.

Diğer taraftan avcılık ile sıkça uğraşması da eleştirilmesine sebep olan konulardandır. Avcılık vücudun zinde kalması ve savaşa hazırlık olması bakımından, devlet işlerini aksatmayacak derecede yapıldığında mubah sayılmıştır²³¹. Avcılık merakından dolayı Yezid'in devlet işlerini aksatmadığı söylense de özellikle eyaletlerde idari yetkileri valilere bırakması tam tersi bir durumun olduğunu göstermektedir²³².

²²⁴ M. Kılıç, “*Kültür Tarihinde Musiki*”, s. 437.

²²⁵ el- Ahtal Gıyas b. Gays (öl. 710) Hıristiyan olan Taglib kabilesine mensup olup kendisinde Hıristiyandır. Başta Abdülmelik b. Mervan olmak üzere Emevi halifelerinin birçoğundan destek görmüştür. Bk. Carl Brocclmann, “*Emeviler Döneminde Şam ve Irak'ta Arap Edebiyatı*”, çev. Selman Yeşil, Bingöl ÜİFD, S. 3, Bingöl 2014, s. 249.

²²⁶ Kılıç, “*Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti*”, s. 74.

²²⁷ Koyuncu, *Saray Hayatı*, s. 119.

²²⁸ İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 8, s. 377.

²²⁹ İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 8, s. 382; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 72; Kılıç, “*Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti*”, s. 73; Savaş, “*Eğlence Hayatı*”, s. 52.

²³⁰ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 122.

²³¹ Kılıç, “*Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti*”, s. 70.

²³² Kılıç, “*Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti*”, s. 71.

Bütün bu olumsuz özelliklerine karşın Yezid b. Muaviye'nin iyi bir hatip, hazır cevap ve kendisinden yardım isteyenlere karşı oldukça cömert davrandığı kaynaklarda yer almaktadır²³³.

Emevi halifeleri içinde çöle gönderilenlerin ilki Yezid b. Muaviye'dir. O, annesinin mensubu bulunduğu Tedmür yakınlarından bulunan Kelb Kabilesinin²³⁴ yanına gönderilmiştir. Yezid'in burada kısa süre kalmasına karşın karakterinin oluşumunda önemli bir etkisinin olduğu açıktır²³⁵. Kelb Kabilesinin Yezid'in orada bulunduğu dönemde tamamen İslamiyeti kabul edip etmediği belli değildir²³⁶. Bu bakımdan Yezid b. Muaviye'nin şahsiyeti, bedevi bir kültürde ve henüz İslamlaşmamış akrabalarının elinde şekillenmiştir.

Yezid'in annesi Meysun, Suriye'de oldukça etkili olan Kelb Kabilesine mensup olup, Muaviye bu kabilenin bölgedeki etkinliğinden faydalanmak amacıyla böyle bir evlilik gerçekleştirmiştir²³⁷. Meysun, çölde yetiştiği için saray hayatına uyum sağlayamamış²³⁸, bu durumu şiirlerinde ve konuşmalarında dile getirmiştir. Yezid'i atıcılık, binicilik, yüzücülük ve Arapça'yı düzgün bir şekilde konuşmayı öğrenmesi amacıyla çöle göndermiştir²³⁹.

Çölden döndükten sonra Muaviye b. Ebu Süfyan oğlunun eğitimi ile ilgilenmiş, Dağfel b. Hanzale es- Sedusi'yi²⁴⁰ Yezid'e hoca olarak görevlendirmiştir. Yezid'in Kur'an'ı küçük yaşlarda öğrendiği bilinmektedir²⁴¹. Daha sonra Muaviye

²³³ Kılıç, "Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti", s. 76.

²³⁴ Kelb kabilesi İslam öncesi dönemde Şam'a gelip yerleşen Yemeni bir Arap kabilesidir. Bk. Kılıç, "Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti", s. 78.

²³⁵ Kılıç, "Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti", s. 77.

²³⁶ Kılıç, "Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti", s. 79.

²³⁷ Kılıç, "Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti", s. 76.

²³⁸ Ali Aksu, "Emeviler Döneminde Kadının Durumu", Cumhuriyet ÜİFD, S. 5, Sivas 2001, s. 272. Emevi halifelerinin evlilikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Adnan Demircan, "Emevi Halifelerinin Evlilikleri", İSTEM, S. 18, Konya 2011, s. 243-261

²³⁹ Kılıç, "Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti", s. 77.

²⁴⁰ Kaynaklarda hayatına dair yeterli bilgi bulunmayan Dağfel b. Hanzale'nin gerçek isminin Hacer, lakabının ise Dağfel olduğu söylenmektedir. Hayatın hakkındaki bilgiler daha çok onun sahabi olup olmadığı konusuna yoğunlaşmaktadır. Nesep ilmindeki bilgisi nedeniyle Muaviye tarafından oğlu Yezid b. Muaviye'ye hoca olarak görevlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Zeki Terzi, "Dağfel b. Hanzale", mad, DİA, C. 8, İstanbul 1993, s. 403-404.

²⁴¹ Kılıç, "Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti", s. 81.

oğlunu veliaht olarak hazırlamak amacıyla Hac emiri olarak görevlendirmiştir. Yezid, bu görevi sırasında birçok kişiyle tanışma fırsatı bulmuştur²⁴².

Mervan b. Hakem, Medine valiliği sırasında şehirde bulunan bütün şarkıcıları şehirden kovmuştur²⁴³. Süleyman b. Abdülmelik'in müziğe karşı tutumunda halife olmadan önce ve sonrasında farklılar mevcuttur. O, hac yapmak için bulunduğu Mekke'de bir şarkı yarışmasına mükâfat koymuş, on bin dirhem değerindeki ödülü İbn Süreyc kazanmıştır. Halife olduktan sonra şarkı söylediğini işittiği bir askeri kadınları baştan çıkardığı gerekçesiyle hadım ettirmiş, Medine'de bulunan bütün şarkıcılarında hadım edilmesini emretmiştir²⁴⁴.

Dini konulardaki hassasiyeti ve takvasıyla bilinen Ömer b. Abdülaziz, Emevi halifeleri arasında beste yapan ilk halifedir. Sesinin güzel olduğu ve bestelerinde ahlaki değerlere temas ettiği rivayet edilmektedir²⁴⁵. Güzel şarkı söylemesi ile ünlü bir cariyeye sahip Medine kadısını görevden almış, cariyenin Şam'da kendisine de aynı mısraları okuması üzerine etkilenerek kadıya görevini tekrar iade etmiştir²⁴⁶. Ömer b. Abdülaziz'in meşru ölçülerde icra edilen eğlenceye müdahale etmediği ancak içki içenlere had cezası uyguladığı bilinmektedir²⁴⁷.

Yezid b. Abdülmelik'in halifeliğinin ilk zamanlarında dini hassasiyetinin bulunduğu dair bilgiler yer almaktadır. Halife olmadan önce âlimlerin katıldığı ilim meclislerinde bulunduğu ve namazları kendisinin kıldırıldığı bilinmektedir. Ancak daha sonra bu durum değişmiştir²⁴⁸.

Yezid b. Abdülmelik, dini hassasiyetler bakımından selefi Ömer b. Abdülaziz'den oldukça farklı bir yapıya sahiptir. Onun döneminde müzik ve şarkıcı cariyeler tekrar Emevi sarayına girmiştir. Dönemin ünlü müzisyenleri Sellame el-

---

²⁴² Kılıç, "Yezid b. Muaviye'nin Şahsiyeti", s. 82.

²⁴³ M. Kılıç, "Kültür Tarihinde Musiki", s. 438.

²⁴⁴ M. Kılıç, "Kültür Tarihinde Musiki", s. 439.

²⁴⁵ M. Kılıç, "Kültür Tarihinde Musiki", s. 439.

²⁴⁶ M. Kılıç, "Kültür Tarihinde Musiki", s. 440; Gezici, *Halifelerinin Kişilikleri*, s. 54.

²⁴⁷ Savaş, "Eğlence Hayatı", s. 53.

²⁴⁸ Fidan, "Yezid b. Abdülmelik ve Dönemi", s. 341.

Kass, Habbabe, İbn Ebi Leheb ve diğerlerini önemli hediyeler taktim ederek sarayda istihdam etmiştir²⁴⁹.

Yezid b. Abdülmelik'in şiire, müziğe, içkiye ve eğlence hayatına aşırı düşkünlüğü bulunmaktadır²⁵⁰. Kaynaklar onun ölüm sebebini aşırı sevgi beslediği şarkıcı cariyesinin ölümüne duyduğu üzüntüden kaynaklandığını belirtmektedir. Yezid, eğlenceye ve şarkıcı cariyelere yüklü miktarda para harcamıştır²⁵¹. Yezid b. Abdülmelik şiirlerini çok beğendiği bir cariyesinin ağzına mücevher doldurulmasını emretmek kadar durumu ileri götürmüştür²⁵². Oldukça düşkün olduğu²⁵³ şarkıcı cariyesi Habbabe'nin ölümünden sonra Yezid b. Abdülmelik'in çok üzüldüğünü ve cesedi bozulana kadar defnedilmesine izin vermediğini kaynaklar belirtmektedir²⁵⁴. Yine onun ölümüne de Habbabe'nin ölümüne olan üzüntüsünün sebep olduğu kaynaklarda yer almaktadır²⁵⁵.

Hişam b. Abdülmelik döneminde sarayda müzisyenlerin varlığına dair rivayetler bulunmakla beraber ayrıntılı bilgiler yoktur. Ancak o, Iraklı müzisyen Huneyn el- Hiri'yi kabul etmiştir²⁵⁶. Bir defasında bir adam yanında cariyeye, şarap ve gitara benzeyen bir çalgı aleti olduğu halde Hişam b. Abdülmelik'in huzuruna çıkmış, bunun üzerine adam halifenin emriyle dövülerek çalgı aleti kırılmıştır²⁵⁷. Hac yaptığı esnada kadın gibi hareket eden erkek şarkıcıların mallarına el koyup hapsedirmiş, bu davranışlarından vazgeçtikleri takdirde affedileceklerini bildirmiştir²⁵⁸. Yine içki içen Velid b. Yezid'i veliahtlıktan azletmek istemiştir²⁵⁹. Bu örnekler Hişam b. Abdülmelik'in eğlence meclislerine ve içkiye bakışının olumlu yönde olmadığını göstermektedir.

²⁴⁹ M. Kılıç, "Kültür Tarihinde Musiki, s. 441.

²⁵⁰ Savaş, "Eğlence Hayatı", s. 53.

²⁵¹ M. Akif Fidan, "Yezid b. Abdülmelik ve Dönemi Üzerine", AÜİFD, C. XLIX, S. II, Ankara 2008, s. 340..

²⁵² Fidan, "Yezid b. Abdülmelik ve Dönemi, s. 340.

²⁵³ İbn Kuteybe, *el- Mearif*, s. 249.

²⁵⁴ İbn Kesir, *el- Bidaye*, C. 9, s. 378.

²⁵⁵ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 103; Gezici, *Halifelerinin Kişilikleri*, s. 135.

²⁵⁶ M. Kılıç, "Kültür Tarihinde Musiki, s. 441.

²⁵⁷ İbn Kesir, *el- Bidaye*, C. 10, s. 11.

²⁵⁸ Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 235.

²⁵⁹ Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 236.

Velid b. Yezid, ülke dışından şarkıcı ve müzisyenleri getiren ilk Emevi halifesidir. İçkili ve müzikli eğlence meclislerini sarayında düzenlediği bilinmektedir. Onun halifeliği döneminde şarkıcı cariyeler oldukça revaç bulmuştur²⁶⁰.

Velid b. Yezid, müstehcen konuları şiirlerinde kullanan şair ruhlu bir halifedir. Sufra isimli Hıristiyan bir kadına âşık olmuş, kadının kilisede öptüğü haç'ın yerinde olmak istediğini ifade eden bir şiir söylemiştir. Onun bu tür davranışları amcası halife Hişam b. Abdülmelik tarafından da sert bir şekilde uyarılmasına sebep olmuştur²⁶¹. Hişam b. Abdülmelik, Velid b. Yezid'i içki eğlencelerine sevk eden arkadaşlarından kurtarmak amacıyla hac emiri olarak atamıştır. Görevini yerine getirmek amacıyla yaptığı yolculuk esnasında yanına av köpekleri ve içki şişeleri koyduğu sandıklar almış, Kabe'nin çatısında içki içmek amacıyla bir kubbe geliştirmek istemiştir. Onun bu davranışını yanındaki görevlilerin karşı çıkmasıyla engellenmiştir²⁶².

Velid b. Yezid, halife olduktan sonra da çeşitli oyunlar oynamayı, zevk peşinde koşmayı, içki içmeyi²⁶³, ava gitmeyi ve dini hassasiyeti olmayan insanlarla arkadaşlık etmeye devam etmiştir²⁶⁴. Hatta bir defasında Kur'an'ı açmış ve karşısına İbrahim suresinin on beşinci ayeti²⁶⁵ çıkması üzerine sinirlenerek “*Sen beni zorba ve zalim diye tehdit ediyorsun işte ben zorba ve zalimim.*” deyip Kur'an'a ok atmıştır²⁶⁶.

Ömer b. Abdülaziz döneminden sonra müziğin gelişimi hız kazanarak, saraylara, konaklara, halk arasına hatta savaş meydanlarına kadar girmiştir. Abbasiler, Emevileri İsfahan'da yenilgiye uğrattıklarında ele geçirilen savaş ganimetleri arasında çok miktarda ud, tambur ve ney gibi müzik aletleri de ele geçirmişlerdir²⁶⁷.

²⁶⁰ M. Kılıç, “*Kültür Tarihinde Musiki*, s. 441.

²⁶¹ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 221; İbn Kesir, *el- Bidaye*, C. 10, s. 15; Gezici, *Halifelerinin Kişilikleri*, s. 132.

²⁶² İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 221; İbn Kesir, *el- Bidaye*, C. 10, s. 15.

²⁶³ İbn Kuteybe, *el- Mearif*, s. 251.

²⁶⁴ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 235.

²⁶⁵ Bu ayet; “Peygamberler, Allah'tan yardım istediler ve her inatçı zorba hüsrana uğradı.”

²⁶⁶ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 243.

²⁶⁷ M. Kılıç, “*Kültür Tarihinde Musiki*, s. 442.

III. Yezid, utanma duygusunu yok edip, şehveti arttırdığını söyleyerek Emevileri musikiden uzak durmayı öğütlemiş, ancak kendisi de bu eğlence biçiminden vazgeçememiştir. Horasan valisi Nasr b. Seyyar'a bir miktar müzisyen ve müzik aleti göndermesini emretmiştir²⁶⁸.

Süleyman b. Abdülmelik israf derecesinde yemek yemeye ve giyim kuşamda lükse oldukça lükse düşkün bir halifedir²⁶⁹. Yemek yemeye olan bu düşkünlüğü sebebi ile kendisinden kaynaklar el-âkil (obur) şeklinde bahsetmektedir²⁷⁰. Öyle ki yemek yerken yemeği elbiselerine bulaştırdığı rivayet edilmektedir²⁷¹. Sarayda görevli memurlar bile onun huzuruna çıkacakları zaman renkli ve göz alıcı elbiseler giymek zorunda kalmışlardır. Hatta öldüğü zaman süslü elbiseler ile kefenlenmesini emrettiği rivayet edilmektedir²⁷². Bununla beraber kadınlar hakkında şiirler yazıp besteler yapan el- Ahnes isimli bir kişiyi yüz değnek vurup sürgün etmesi onun bu tür konularda dini hassasiyetinin bulunduğunu göstermektedir²⁷³.

Takvası ve dindarlığı ile ünlü Ömer b. Abdülaziz, kendi halifeliğinden önce işe başlayan devlet adamlarını görevlerinden alarak, kendi seçtiği takvasıyla ünlü devlet adamlarını istihdam etmeye gayret göstermiştir²⁷⁴.

Ömer b. Abdülaziz, halife olduktan sonra sarayın kapılarını halka açmış ve önceki halifelerin oturduğu yüksek minderi terk ederek yerde oturmaya başlamıştır²⁷⁵. Kendisi için tahsis edilen on bin dinar değerindeki cübbeyi giymeyi kabul etmemiş, on dinara satın aldığı kendi cübbesini kullanmıştır²⁷⁶. Kendisine tahsis edilen atları satıp parasını devlet hazinesine iade etmiştir. Bundan sonra kendisinin sahibi olduğu katıra binmiştir²⁷⁷.

²⁶⁸ M. Kılıç, "Kültür Tarihinde Musiki", s. 442.

²⁶⁹ Gezici, *Halifelerinin Kişilikleri*, s. 50.

²⁷⁰ Ali Aksu, "Asr-ı Saadet ve Emeviler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları", Cumhuriyet ÜİFD, C. 5, S. 2, Sivas 2001, s. 243.

²⁷¹ Yusuf Doğan, "Emeviler Döneminde Mizahı Etkileyen Faktörler", İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 211.

²⁷² Gezici, *Halifelerinin Kişilikleri*, s. 51.

²⁷³ Savaş, "Eğlence Hayatı", s. 59.

²⁷⁴ Gezici, *Halifelerinin Kişilikleri*, s. 54.

²⁷⁵ Tokgöz, *Mezhap Akımlarına*, s. 25.

²⁷⁶ Gezici, *Halifelerinin Kişilikleri*, s. 58.

²⁷⁷ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 61.

Valilerine mektuplar göndererek, onlardan ihtiyaç sahibi kimselerin belirlenmesini, israf dışında borçlanıp ödeyemeyenlerin borçlarının ödenmesini, evlenmeye imkânı olmayanların mehirlerinin ödenerek evlendirilmelerini, mali gücü zayıf gayri müslimlere arazilerini işleyebilecek kadar borç verilmesini istemiştir²⁷⁸.

Ömer b. Abdülaziz halife olduktan sonra içlerinde Kur'an ve sünneti iyi bilen âlimlerin bulunduğu bir meclis oluşturarak, devlet işlerinin denetlenmesi ile görevlendirmiştir. Urve b. Zübeyr, Süleyman b. Yesar, Ubeydullah b. Abdullah gibi sahabe çocukları da bulunduğu bu meclise gerektiğinde kendi hatalarının da bildirilmesini emretmiştir²⁷⁹. Müslümanların ilmi seviyelerinin arttırmak maksadıyla irşat ekipleri oluşturmuştur. Kırsal kesimde yaşayan bedevilerin İslamiyeti daha iyi öğrenmesi amacı ile Yezid b. Ebu Malik ve Haris b. Yemced'i görevlendirmiş, bu âlimlere devlet bütçesinden para ve erzak yardımı yapılmıştır²⁸⁰. Devlet işlerinin yoğunluğu sebebiyle namaz vaktini kaçırmamak için vaktin geldiğini bildirmek üzere bir müezzin görevlendirmiştir²⁸¹.

Emevi halifelerinin dine karşı ciddiyetsiz tavır takındıkları genel bir kanaattir. Sadece Ömer b. Abdülaziz bu kanaatin dışında tutulmaktadır. Halifelerin tamamının dine karşı ciddiyetsiz tavır takındıklarını veya tamamının dindar olduğunu söylemek mümkün değildir²⁸². İçlerinde dini hassasiyetler taşıyan halifeler olduğu gibi İslamiyet ile hiçbir şekilde bağdaşmayacak bir hayat tarzını benimsemiş halifeler de bulunmaktadır.

B. Emevi Halifelerinin İslami İlimlere Katkısı

Emeviler döneminde Hz. Peygamber (sav)'in ve sahabilerin ölümünden dolayı ortaya çıkan sorunlara çözüm bulmak amacıyla Müslümanlar daha çok dini ilimleri ile meşgul olmuşlardır²⁸³. Bu sorunlar Kur'an ayetlerinin ve hadislerin

---

²⁷⁸ Köse, "Sosyal Siyaset", s. 87.

²⁷⁹ Murtaza Köse, "Sosyal Siyaset Kuramı ve Ömer b. Abdülaziz'in Sosyal Siyaseti", Atatürk ÜİFD, S. 34, Erzurum 2010, s. 82.

²⁸⁰ Köse, "Sosyal Siyaset", s. 90.

²⁸¹ İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 9, s. 299.

²⁸² Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 233.

²⁸³ Aycan, "Dini İlimler", s. 338.

incelenmesini gerekli kıldığından tefsir, hadis, fıkıh, siyer ve megazi gibi dini ilim dallarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur²⁸⁴.

Emeviler döneminde sahabe, tabiin, tebeu't- tabiin nesilleri arasındaki zincirde kopukluk olmamış, söz konusu ilim dallarında kullanılan rivayetler Hz. Peygamber (sav)'e kadar dayandırılmıştır²⁸⁵. Bu dönemde bu rivayetlerin tespiti ve tedvini işlerine girilmiş, aynı zamanda elde edilen bilgiler yazıya geçirilmeye başlanmıştır²⁸⁶.

Bu ilimlere dair ilk çalışmaların yapılması açısından Emevi halifelerinin önemli bir yeri vardır. Emeviler döneminde dini ilimlere yönelik çalışmalar Muaviye b. Ebu Süfyan, Abdülmelik b. Mervan, Velid b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz ve Hişam b. Abdülmelik gibi halifelerin desteği sayesinde önemli aşama kaydetmiştir²⁸⁷.

Kur'an'ın harekelenmesi meselesi ilk defa Muaviye'nin halifeliği döneminde gündeme gelmiş ve çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Muaviye, Basra valisi Ziyad b. Ebih'den Arapçanın ve dolayısıyla Kur'an'ın bozulmaması için önlemler almasını emretmiş, Ziyad b. Ebih'de bu konuda Ebu'l Esved ed- Düeli (ö. 69/688)'den²⁸⁸ yardım istemiştir. Ebu'l Esved ed- Düeli'nin Emevilere muhalif tutumu sebebiyle Kur'an'a dair çalışmalar başlayamamıştır²⁸⁹. Dönemin şartları gereği Kur'an'ın bozulacağı endişesi Ziyad'ın tekrar harekete geçmesini gerekli kılmış, yoğun temaslar sonucunda Ebu'l Esved ed- Düeli Kur'an'ın harekelenmesi işini kendisine kâtipler tahsis edilmesi şartıyla kabul etmiştir²⁹⁰.

²⁸⁴ Aycan, "Dini İlimler", s. 338.

²⁸⁵ Aycan, "Dini İlimler", s. 339.

²⁸⁶ Aycan, "Dini İlimler", s. 339.

²⁸⁷ Aycan, "Dini İlimler", s. 339.

²⁸⁸ Erkoçoğlu, *Abdülmelik bin Mervan Dönemi*, s. 413. Ebu'l Esved ed- Düeli, Kur'an'a hareke sistemini getiren ve Arapçanın nahiv esaslarına dair ilk esasları tespit eden âlimdir. Kaynaklardan Kinâneoğulları'nın *Düil* kabilesinden gelen nisbesi "*Dilî*" veya "*Dülî*" şeklinde yer almaktadır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber seksen beş yaşlarında vefat ettiği şeklindeki bir rivayete göre İslâmiyet'in ortaya çıkışından birkaç yıl önce doğduğu kabul edilmektedir. Birçok sahabiden yaş olarak büyük olmasına rağmen Hz. Peygamber (sav)'i göremediği için tabiinden sayılmaktadır. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tefik Rüştü Topuzoğlu, "*Ebü'l Esved ed- Düeli*", mad, DİA, C. 10, İstanbul 1994, s. 311-313.

²⁸⁹ Aycan, "Dini İlimler", s. 340.

²⁹⁰ Aycan, "Dini İlimler", s. 340; Şen, "*Haccac b. Yusuf ve Mushaf*", s. 1883.

Ebu'l Esved ed- Düeli'nin Kur'an'ı nokta ve birtakım işaretler ile harekeleme çalışmaları yeterli olmadığından Halife Abdülmelik b. Mervan'ın emriyle Haccac b. Yusuf bu işe tekrar girişmiştir. Haccac, bu iş için Hasan-ı Basri, Yahya b. Ya'mer, Ebu'l Esved ed- Düeli ve Nasr b. Asım'dan oluşan bir heyet kurmuştur²⁹¹. Ancak Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mesud ve İbrahim en- Nehai gibi âlimler “*Kur'an'a başka şeyler karıştıramayız*” diyerek bu çalışmalara olumsuz bakmışlardır²⁹².

Emevilerin Irak valisi Haccac b. Yusuf es- Sekafi kaynaklarda son derece zalim ve kan dökücü olarak tanıtılmakla beraber Kur'an'a karşı son derece hürmetkâr olduğu rivayet edilmektedir²⁹³. Haccac'ın Kur'an'ı küçük yaşlarda öğrenip ezberlediği ve Taif'ten yirmili yaşlarında ayrılana kadar çocuklara Kur'an öğrettiği bilinmektedir²⁹⁴.

Haccac b. Yusuf, Kur'an'ın harekelenmesi çalışmalarını Hz. Osman döneminde çoğaltılan Kur'an nüshalarını esas alarak dönemin kurra ve fakihlerinden oluşan uzman bir ekibin görüşlerine başvurmuştur²⁹⁵. O, hafızları toplayarak Kur'an'da geçen harfler ile ilgili çalışmalar yaptırmış ve çeşitli surelerde geçen on bir kelimenin imlasını belirli bir kıraate göre tespit ettirmiştir²⁹⁶.

Haccac'ı böyle bir işe sevk eden gerekçe İslam dünyasının her tarafında aynı mushafın okunmasını istemesidir²⁹⁷. Hz. Osman döneminde çoğaltılan Kur'an nüshalarında nokta ve harekeler bulunmadığından İslamiyeti kabul eden kimselerin okumalarında bir takım yanlışlıklar ve zorluklar ortaya çıkmıştır²⁹⁸. Ayrıca Haccac Kur'an nüshalarını çoğaltmaya devam ederek İslam merkezlerine göndermiştir²⁹⁹. Bu nedenle Hz. Osman döneminde çoğaltılan nüshanın okunmasını, diğer mushafların

²⁹¹ Erkoçoğlu, *Abdülmelik bin Mervan Dönemi*, s. 415; Şen, “*Haccac b. Yusuf ve Mushaf*”, s. 1884.

²⁹² Aycan, “*Dini İlimler*”, s. 341.

²⁹³ Ziya Şen, “*Haccac b. Yusuf ve Mushaf Tarihindeki Yeri*”, *Turkish Studies*, Volume 9/5, Ankara 2014, s. 1871.

²⁹⁴ Ahmet Lütfi Kazancı, “*Haccac b. Yusuf es- Sekafi (95 / 714)*”, *Uludağ ÜİFD*, C. 4, S. 4, Bursa 1992, s. 118; Şen, “*Haccac b. Yusuf ve Mushaf*”, s. 1882.

²⁹⁵ Şen, “*Haccac b. Yusuf ve Mushaf*”, s. 1878.

²⁹⁶ Şen, “*Haccac b. Yusuf ve Mushaf*”, s. 1871.

²⁹⁷ Şen, “*Haccac b. Yusuf ve Mushaf*”, s. 1879.

²⁹⁸ Şen, “*Haccac b. Yusuf ve Mushaf*”, s. 1883.

²⁹⁹ Şen, “*Haccac b. Yusuf ve Mushaf*”, s. 1884.

da kullanımının terk edilmesini emretmiş, buna muhalife hareket edenleri cezalandırmaktan çekinmemiştir³⁰⁰.

Haccac, hafızlardan oluşan bir heyet kurarak Kur'an'da bulunan harf sayısını tespit ettirmiş, dört aylık bir çalışma sonucunda Kur'an'ı cüzlere ayrılmasını sağlamıştır. Yazım hatası bulunan mushafları tespit edilmesine büyük önem vermiş, hataları tespit edip bildirenleri ödüllendirmiştir. İmla hatası bulunan mushafların imha edilmesini emretmiştir³⁰¹.

Abdümelik b. Mervan, Kur'an'ı çok okuyan bir halife olup, ölüm döşğinde iken çocuklarına yaptığı vasiyeti En'am suresinin 94. ayetini³⁰² okuyarak bitirmiştir³⁰³. Nafi³⁰⁴, Medine'de mescide devam edip Kur'an okumada Abdümelik'den daha gayretli bir genç görmediğini bildirmiştir³⁰⁵. Ayrıca İslam tarihinde ilk tefsir yazan kişinin Said b. Cübeyr³⁰⁶ olduğu ve bu tefsiri halife Abdümelik b. Mervan'ın isteği üzerine kaleme aldığı bilinmektedir³⁰⁷.

Velid b. Abdümelik, tefsir ilmiyle ilgilenmiş ve babası Abdümelik döneminde başlayan çalışmalar onun maddi destekleriyle devam etmiştir³⁰⁸. Kaynaklar Velid b. Abdümelik'in Kur'an'ı çok okuduğunu ve Ramazan aylarında hatimler düzenlediğini belirtmektedir³⁰⁹.

---

³⁰⁰ Şen, "Haccac b. Yusuf ve Mushaf", s. 1879.

³⁰¹ Şen, "Haccac b. Yusuf ve Mushaf", s. 1885.

³⁰² Bu ayet: "Andolsun sizi ilk defa yarattığımız gibi teker teker bize geldiniz. Size verdiğimiz dünyalık nimetleri de arkanızda bıraktınız. Hani hakkınızda Allah'ın ortakları olduğunu zannettiğiniz şfaatçilerinizi de yanınızda görmüyoruz. Artık aranızdaki bağlar tamamen kopmuş ve iddia etkileriniz, sizi yüzüstü bırakıp kaybolmuşlardır."

³⁰³ Aycan, "Dini İlimler", s. 343; Muammer Gezici, *Mes'udi'nin Murucu'z- Zeheb ve İbn Kesir'in el-Bidaye ve'n- Nihaye'sine Göre Emevi Halifelerinin Kişilikleri*, Selçuk ÜSBE (BYLT), Konya 2011, s. 47.

³⁰⁴ Ebû Abdillâh Nâfi' b. Hürmüz, Abdullah b. Ömer'in azatlı kölesi olan tabiin dönemi hadis âlimi. Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Hatiboğlu, "", mad, DİA, C. 32, İstanbul 2006, s. 286-287.

³⁰⁵ İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 9, s. 106.

³⁰⁶ Erkoçoğlu, *Abdümelik bin Mervan Dönemi*, s. 413; Hadis ve tefsir konusundaki rivayetleriyle bilinen Tabiin dönemi âlimlerindedir. İbnü'l Eş'as isyanına katılmasından dolayı öldürülmüştür. Bk. İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 521.

³⁰⁷ Nafi Aycan, "Dini İlimler", s. 343.

³⁰⁸ Aycan, "Dini İlimler", s. 343.

³⁰⁹ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 17; İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 9, s. 263; Aycan, "Dini İlimler", s. 343.

Muaviye b. Ebu Süfyan, Hz. Peygamber (sav)'den çok az şey anlatmakla beraber Cuma hutbesinde “*Yüce Allah bir kul hakkında hayrı murat ederse onu dinde fakih (anlayışlı) kılar*” hadisini nakletmeyi terk etmemiştir³¹⁰. Buhari ve Müslim bu hadisi Muaviye'den naklederek kitaplarına almışlardır³¹¹. Yezid b. Muaviye bu hadisi babasından rivayet etmiş ondan da oğlu Halid b. Yezid b. Muaviye ile Abdülmelik b. Mervan nakletmiştir³¹².

Emevi halifelerinden Mervan b. Hakem, Hz. Peygamber (sav) hayattayken doğduğu için âlimlerin çoğu tarafından sahabi olarak kabul edilmektedir. İbn Sa'd ve Zehebi gibi tabakat âlimleri ise onu ilk tabiin neslinden saymıştır. Mervan b. Hakem, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Zeyd b. Sabit gibi sahabilerden hadisler nakletmiştir³¹³.

Abdülmelik b. Mervan, halifeliğinden önce Şa'bi ve Zühri³¹⁴ gibi âlimlerden hadis ve megazi dersleri almış, Medine'de Mescid'-i Nebevi'de Hz. Aişe'nin ders halkalarına bizzat katılmıştır³¹⁵. Küçük yaşlarından itibaren hadis, fıkıh ve Kur'an ile ilgilenmiştir. Abdülmelik b. Mervan, Hz. Osman, Ümmü Seleme, Ebu Hureyre, gibi birçok sahabeden hadis öğrenmiştir³¹⁶. Şa'bi, Abdülmelik b. Mervan ile bir hadis hakkında konuştuğunda onun kendisinden daha bilgili olduğunu farketmiştir³¹⁷.

Abdülmelik b. Mervan, Velid b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz, Yezid b. Abdülmelik ve Hişam b. Abdülmelik İbn-i Şihab ez-Zühri'nin çalışmalarını maddi ve manevi olarak desteklemişlerdir³¹⁸. Zühri, Medine'de kıtlık çıkması üzerine

---

³¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 6, s. 14. Krş. İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 8, s. 213. Muaviye b. Ebu Süfyan'ın rivayet ettiği diğer hadisler için bk. Yıldız, *Fetih Müslümanları*, s. 155-369. Muaviye b. Ebu Süfyan'ın naklettiği rivayetler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Durmuş Ali Çakır, *Hz. Muaviye'nin Rivayetleri*, Marmara ÜSBE (BYLT), İstanbul 2006.

³¹¹ İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 8, s. 213.

³¹² İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 8, s. 369.

³¹³ İsmail Hakkı Atçeken, “*Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. el-Hakem'in Rolü*”, Selçuk ÜİFD, S. 9, Konya 2000, s. 322.

³¹⁴ İbn Şihab ez-Zühri hakkında bilgi için bk. Şeşen, *Tarih – Coğrafya Yazıcılığı*, s. 24-25; Josef Horowitz, *İslam Tarihçiliğinin Doğuşu (İlk Siyer / Megazi Eserleri ve Müellifleri)*, çev. Ramazan Altınay – Ramazan Özen, Ankara 2002, s. 54-69; Nurullah Nurdoğan, *Hadis'te Tedvin Faaliyeti ve İbn Şihab ez-Zühri'nin Tedvindeki Rolü*, Erciyes ÜSBE (BYLT), Kayseri 2014.

³¹⁵ Aycan, “*Dini İlimler*”, s. 343.

³¹⁶ Aycan, “*Dini İlimler*”, s. 343.

³¹⁷ İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 9, s. 107.

³¹⁸ Aycan, “*Dini İlimler*”, s. 345.

ailesini geçindirebilmek için Şam'a gitmiş ve Emevilere sığınmıştır³¹⁹. Kırk beş yıl Şam ile Hicaz arasında hadis toplamak amacıyla seyahatler gerçekleştirmiş ve iki bin civarında hadis toplamıştır.

Abdûlmelik b. Mervan çocukları için Zühri'den hadis yazmasını istemiş daha sonra yazılan hadislerin bulunduğu defterin kaybolduğunu söyleyerek tekrar yazmasını söylemiştir. Zühri, dört yüz hadisin bulunduğu defteri tekrar yazmıştır. Defterleri karşılaştıran Abdûlmelik, aralarında fark bulunmadığını görünce Zühri'yi takdir etmiştir³²⁰.

Urve b. Zübeyr, Reca b. Hayve ve Zühri gibi âlimler Abdûlmelik b. Mervan'dan hadisler nakletmişlerdir³²¹. İctihatta bulunabilecek derecede fakih bir halife olan Abdûlmelik, ülkenin farklı yerlerinde daha önce duyulmamış hadisler ile özel olarak ilgilenmiştir³²². Ders hocası Şa'bi'yi Bizans İmparatoruna göndermiş böylece âlimlerden devlet işlerinde faydalanmıştır³²³. Abdûlmelik, çocuk yaşta Kur'an'ı ezberleyerek hafız olmuş ve Medine uleması içinde yer almıştır³²⁴.

Ömer b. Abdülaziz, Mısır valisi olan babası tarafından ilim tahsil etmek amacıyla Medine'ye gönderilmiş ve orada fıkıh, hadis ve edebiyat gibi ilim dallarında dersler almıştır³²⁵. Ömer b. Abdülaziz tabiinden kabul edilip kendisinde Enes b. Malik ve Yusuf b. Abdullah b. Selam gibi sahabilerden hadisler rivayet etmiştir³²⁶.

Emeviler döneminde hadislerin tedvini için ilk talimatı veren halife Ömer b. Abdülaziz'dir³²⁷. Ömer b. Abdülaziz hadis âlimlerinin ölmeye başlamasıyla bu ilim dalının yok olacağını düşündüğünden âlimlere mektuplar yazmıştır. Ömer b. Abdülaziz'in emrine uyup hadis tedvini işine girişen ilk kişi Zühri'dir³²⁸. Onun

---

³¹⁹ Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 220

³²⁰ Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 219.

³²¹ Erkoçoğlu, *Abdûlmelik bin Mervan Dönemi*, s. 416.

³²² Aycan, "Dini İlimler", s. 344.

³²³ Aycan, "Dini İlimler", s. 344.

³²⁴ Koyuncu, *Saray Hayatı*, s. 114.

³²⁵ Aycan, "Dini İlimler", s. 344.

³²⁶ İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 9, s. 311.

³²⁷ Aycan, "Dini İlimler", s. 344.

³²⁸ Aycan, "Dini İlimler", s. 344.

talimatıyla hadis âlimleri sayfalar halinde sakladıkları ve hocalarından dinledikleri hadisleri kitap halinde bir araya getirmeye başlamışlardır³²⁹.

Hişam b. Abdülmelik’de hadis öğrenimine ve yaygınlaşmasına oldukça önem veren bir halifedir. Meşhur hadis âlimi İbn Şihab ez- Zühri, halifenin ilim meclislerine katılıp ve oğullarına hadis öğretmiştir. Zühri, onun döneminde sadece halifenin oğullarına hadis öğretmemiş, sağlanan maddi destekler ile Şam’da bir hadis ekolünün oluşmasını sağlamıştır³³⁰. Halife Hişam b. Abdülmelik birçok âlime mektuplar yazarak bilinmeyen hadislerin mektupla kendisine bildirilmesini istemiştir. Onun bu desteği Zühri’nin hadis tedvini işlerine oldukça katkısı olmuştur³³¹.

Hadiste isnad³³² uygulaması Emeviler döneminde ortaya çıkmıştır³³³. Hz Osman’ın öldürülmesinden sonra İslam toplumunda ortaya çıkan görüş ayrılıkları ve muhalif siyasi grupların uydurma hadisleri kullanarak görüşlerini ispatlamaya çalışmaları, mevzu hadislerin tesbit edilmesini gerekli kılmış, böylece isnad metodu ortaya çıkmıştır³³⁴.

Mekke ve Medine gibi ilim merkezlerinde ileri gelen kişiler, hafızası güçlü kimselere Hz. Peygamber (sav)’in hayatı ve savaşlarına dair sorular sormuşlardır³³⁵. Böylece Emeviler döneminde tarih çalışmaları Hz. Peygamber (sav)’in hayatı ve savaşlarına dair rivayetlerin toplanmasıyla başlamıştır. Hz. Peygamber (sav)’e ait hadislerin bir araya getirilmesiyle siyer ve megazi ilimlerine dair bilgiler de toplanmıştır. Bu nedenle İslam tarihine dair ilk çalışmalar, hadis ilminin yan kolu olarak ortaya çıkmıştır³³⁶.

---

³²⁹ Aycan, “Dini İlimler”, s. 344.

³³⁰ Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 245.

³³¹ Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 246.

³³² “Dayanmak, yaslanmak, güvenmek” anlamına gelen “sünud” kökünden türeyen *isnad* kelimesi, “sözü söyleyene kadar dayandırmak, temellendirmek, rivayetin geliş yolunu haber vermek” gibi anlamlara gelmektedir. Hadis ilmine ait bir terim olarak ise isnad, hadisi ilk rivayet eden kişiden başlayarak hadis metnini rivayet eden kişileri sırasıyla zikretmek demektir. Ayrıntılı bilgi için bk. Raşit Küçük, “*İsnad*”, mad, DİA, C. 23, İstanbul 2001, s. 154-159.

³³³ Aycan, “Dini İlimler”, s. 344.

³³⁴ Aycan, “Dini İlimler”, s. 344.

³³⁵ Aycan, “Dini İlimler”, s. 346.

³³⁶ Aycan, “Dini İlimler”, s. 346.

İlk siyer ve megazi yazarları arasında Eban b. Osman ve Urve b. Zübeyr³³⁷ gibi âlimler yer almıştır. Emevi halifesi Süleyman b. Abdülmelik, Eban b. Osman'dan Hz. Peygamber (sav)'in hayatını anlatan bir eser kaleme almasını talep etmiştir³³⁸. Urve b. Zübeyr ailesinin aksine siyasetten ziyade ilimle ilgilenmiş ve ağabeyi Abdullah b. Zübeyr'in Emevilere isyanı sırasında Medine'de topladığı bütün rivayetler yanmıştır. İsyanın bastırılıp, ağabeyi öldürüldükten sonra Urve b. Zübeyr, halife Abdülmelik b. Mervan'a sığınmıştır³³⁹. Urve b. Zübeyr, Abdülmelik b. Mervan'a biat ettikten sonra halife ondan Hz. Peygamber (sav)'in hayatı ve savaşlarına dair rivayetleri yazıp göndermesini istemiştir³⁴⁰. Urve b. Zübeyr'in müstakil bir kitap yazıp yazmadığı bilinmemekle beraber onun rivayetleri İbn İshak, Vakıdi, Taberi gibi tarihçilerin rivayetlerinde rastlanmaktadır³⁴¹.

Megazi yazarları arasında önemli bir yere sahip olan Asım b. Ömer b. Katade, Ömer b. Abdülaziz'in daveti üzerine Emevilerin başkenti Şam'a gitmiş ve buradaki mescitlerde hadis, siyer, megazi ve sahabelerin hayatlarına dair dersler vermiştir³⁴².

II. EMEVİLERİN HALİFE SEÇİMİNDE DİNİN ETKİSİ

A. Emeviler Döneminde Biat Algısı

“*Biat*” kavramı kelime anlamı olarak “*satmak, satın almak*”³⁴³, *itaat etmek ve karşılıklı anlaşmak*” gibi manalara gelmektedir³⁴⁴. Terim olarak İslam devletinde idare edenle idare edilenler arasında yapılan, seçim veya bağlılık karakteri taşıyan hukuki bir sözleşmeyi ifade etmektedir³⁴⁵. İbn Haldun, bu durumu “*Bir emire biat edip ahit yaptıklarında, yaptıkları bu ahdi kuvvetlendirmek için ellerini de, biat*

³³⁷ Erkoçoğlu, *Abdülmelik bin Mervan Dönemi*, s. 422.

³³⁸ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 95.

³³⁹ Aycan, “*Dini İlimler*”, s. 347.

³⁴⁰ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 95.

³⁴¹ Aycan, “*Dini İlimler*”, s. 347 – 348.

³⁴² Aycan, “*Dini İlimler*”, s. 348.

³⁴³ Tuba Denek, *İbn Haldun (1332–1406)'un “Mukaddime”sine Göre İslam Kurumları Tarihi*, Harran ÜSBE (BYLT), Şanlıurfa 2007, s. 19.

³⁴⁴ Zeydan, *İslam Uygarlığı*, C. 1, s. 171; Özkan, *İktidar-Ulema*, s. 81; M. Ali Kapar, “*İslam'da Beyat (Seçim Usulü)*”, Selçuk ÜİFD, S. 4, Konya 1994, s. 73; İsmail Demir, *İslam Mezheplerinde Biat Algısı*, Çanakkale Onsekiz Mart ÜSBE (BYLT), Çanakkale 2015, s. 3.

³⁴⁵ İbn-i Haldun, *Mukadime*, C. 1, s. 293; Cengiz Kallek, “*Biat*”, mad, DİA, C. 6, s. 120; Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 81; Hz. Peygamber (sav) döneminde biat kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bk. M. Ali Kapar, “*Hz. Peygamber Döneminde Beyat*”, Selçuk ÜİFD, S. 5, Konya 1994, s. 75 – 83.

ettikleri kişinin eline koyuyorlardı. Bu durum alıcı ve satıcının yaptığına (satış akdinde birbirinin ellerini tutmalarına) benzediğinden, biat eden ve biat edilen arasındaki bu ahitleşmeye de "Baa" (satmak-satın almak) kökünden türetilmiş olan, "biat" denmiştir." şeklinde açıklamıştır³⁴⁶.

Biat kavramı, Kur'an'da Akabe ve Rıdvan biatleri ile ilgili olan ayetlerde geçmektedir³⁴⁷. Kavram geçtiği yerlerde emir ve yasaklarda Hz. Peygamber (sav)'e itaat etme ve onunla anlaşma yapma gibi anlamlara gelmektedir³⁴⁸. Fetih suresinin, "Sana biat edenler ancak Allah'a biat etmiş olurlar. Allah'ın ele onların ellerinin üzerindedir. Verdiği sözden dönen kendi aleyhine dönmüş olur. Allah'a verdiği sözü yerine getirene, Allah büyük bir mükâfat verecektir."³⁴⁹ ve "Şüphesiz Allah, ağaç altında sana biat ederlerken inananlardan hoşnut olmuştur. Gönüllerinde olan bilmiş, onlara huzur, güven duygusu vermiş ve onlara yakın bir fetih ve elde edecekleri birçok ganimetler nasip etmiştir. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."³⁵⁰ ayetlerinde biat kavramı görüldüğü gibi yer almaktadır.

Hadislerde ise biat kavramı, genelde idarecilere muhakkak itaat edilmesi gerektiği, biat edilene itaat zorunluluğu ve Allah'a isyan edenlere biat edilmemesi gerektiği gibi ilkeleri ifade edecek şekilde yer almıştır³⁵¹.

Hulefa-yı Raşidin devrinde halifenin meşruiyet kaynağı, seçilen halifeye Müslümanların biat etmesidir³⁵². Müslümanlar, halifeye Kur'an ve Sünnet'e göre yönetmeleri şartıyla biat etmişlerdir. Halifeler de Kur'an ve Sünnet'e göre yönetmeyi ilke edinmişlerdir. Aksi bir durumda kendilerin uyarılmasını istemişler, buda işe yaramaz ise kendilerine itaat etmenin zorunlu olmadığını bildirmişlerdir³⁵³.

Hulefa-yı Raşidin devrinde şura ya da Müslümanların hür iradesiyle seçilen halifeye biat edilirken, bu durum Emeviler döneminde saltanat sistemine

³⁴⁶ İbn-i Haldun, *Mukadime*, C. 1, s. 293 - 294.

³⁴⁷ İbn-i Haldun, *Mukadime*, C. 1, s. 293.

³⁴⁸ Demir, *Biat Algısı*, s. 3.

³⁴⁹ Fetih, 10.

³⁵⁰ Fetih, 18.

³⁵¹ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 82. Hadislerde geçen biat kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kapar, "İslam'da Beyat", s. 76-80.

³⁵² Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 44.

³⁵³ Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 45.

geçilmesiyle değişmiştir³⁵⁴. Emevilerde halife seçimi, mevcut halifenin kendisinden sonra görevi alacak kişiyi veliaht tayin etmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Bununla beraber biat oldukça önemsenmiş, iktidarı zor kullanarak ele geçiren ya da veliaht tayin edilen kişiye biat alınmaya büyük önem verilmiştir³⁵⁵.

Emevilerin biat almaya önem vermelerinin altında saltanat sistemine geçilmiş olması yatmaktadır. Nitekim İslam öncesi Arap siyasi hayatında ve Hulefa-yı Raşidin döneminde yeri olmayan saltanat sistemi, Emevi halifelerinin dini meşruiyet sorunu ile karşılaşmalarına neden olmuştur. Örneğin ilk halife Hz. Ebu Bekir'in oğlu Abdurrahman b. Ebu Bekir, Yezid b. Muaviye'ye biat alınmasını Bizans İmparatorluğu'nda bulunan saltanat sistemine benzetmiş ve biat etmeye karşı çıkmıştır³⁵⁶.

Emeviler döneminde biat eden kişi hukuken halifeye itaat etmeyi kabul etmiş olarak değerlendirilmiştir. Biat eden kişinin biatinden dönmesi kesinlikle kabul edilmemiştir. Muaviye b. Ebu Süfyan'ın halifeliği sırasında Mısır'da valilik yapan Utbe b. Ebu Süfyan'ın şu sözleri bu durumu açıkça otaya koymaktadır. “*Bize bey'at ettiniz. Bunun sonucu, sizin bize itaat borcunuz, bizim de size adalet borcumuz var. Sözünü tutmayandan korumamız kalkar.*”³⁵⁷. Yine Emevi halifelerinden Velid b. Abdülmelik'in şu sözleri bu durumu ortaya koymaktadır. “... *Ey insanlar! Bize itaat etmeniz ve bizimle beraber olmanız gerekir. Zira şeytan cemaatten uzak ve ayrılıkçılar ile beraberdir. Biliniz ki kim bize karşı içindekini ortaya çıkarırsa gözlerinden çıkarırız, kimde içindekini gizli tutarsa zehriyle ölür.*”³⁵⁸.

Halifeye biat etmemek ve yapılan biatı bozmak Emeviler tarafından suç olarak kabul edilmiştir. Örneğin Muaviye b. Ebu Süfyan döneminde Kufe'deki Hz. Ali taraftarlarından Hucr b. Adi, öldürülmekten kurtulmak amacıyla Muaviye'ye olan biatını bozmadığını belirtmek zorunda kalmıştır³⁵⁹. İbnü'l-Eş'as isyanına katılan Müslümanlar ve âlimler Emevilere olan biatlarını bozdukları gerekçesi ile kâfirlik ile

---

³⁵⁴ Demir, *Biat Algısı*, s. 63.

³⁵⁵ Mustafa Özkan, “*Emevi İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklenen Anlam ve Biatın Fonksiyonu*”, Hitit ÜİFD, C. 7, S. 7, Çorum 2008, s. 117.

³⁵⁶ Özkan, “*Biat Kavramı*”, s. 117.

³⁵⁷ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 249.

³⁵⁸ Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 47.

³⁵⁹ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 8, s. 329; Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 84.

suçlanarak biatlerini yenilemeleri istenmiştir. Said b. Cübeyr gibi âlimler ise biat etmedikleri için öldürülmüşlerdir³⁶⁰. Irak valisi Haccac b. Yusuf'un Said b. Cübeyr'in öldürülmesi üzerine söylediği şu sözler Emeviler döneminde biatlerini bozan ya da etmeyenlere hangi gözle bakıldığını göstermesi açısından önemlidir. “*Ben ancak cemaatin güç ve kudretini bölen ve Allah'ın yasakladığı ayrılığa meyledenleri öldürüyorum. Onun boynunu vurun.*”³⁶¹.

Yine Medine'nin ileri gelen hadis âlimlerinden Said b. Müseyyeb, Hz. Peygamber (sav)'in “*Aynı anda iki kişiye biat edilmez*” hadisini naklederek³⁶², Abdülmelik b. Mervan'ın veliaht tayin ettiği Velid b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik'e biat etmemiştir³⁶³. Bunun sonucunda da Emevilerin ağır baskılarına maruz kalmıştır³⁶⁴.

Emeviler döneminde biatlerini bozanlar şiddetli şekilde cezalandırılmışlardır. Yezid b. Muaviye'nin halifeliğini kabul etmeyen Medine halkı biatlerini bozmuş, bunun sonucunda şehir, Emevi ordusu tarafından işgal edilip yağmalanmıştır³⁶⁵. Aynı şekilde Abdülmelik b. Mervan'a olan biatlerini bozarak İbnü'l- Eş'as önderliğinde isyan eden Iraklıların birçoğu öldürülmüştür³⁶⁶.

Emevi halifeleri, biat edecek kişileri şahsen ve sırayla kabul etmişlerdir. İlk önce Emevi ailesine mensup kişiler, sonra da valiler ile eyalet temsilcileri biat

³⁶⁰ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 84.

³⁶¹ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 361.

³⁶² Maverdi, birden fazla veliaht tayin etmenin ilk uygulamasının Emeviler tarafın gerçekleştirildiğini belirttikten sonra iki kişinin veliaht tayin edilmesinin, veliahtların halifelige geçme sıralamalarının belirlenmesi durumunda caiz olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. el- Maverdi, *el- Ahkam*, s. 48.

³⁶³ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 462.

³⁶⁴ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 462; Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 69; Demir, *Biat Algısı*, s. 66. Emeviler döneminde siyasi baskı unsuru olarak kullanılan işkence örnekleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Metin Yılmaz, “*İtaatkâr Toplum Oluşturma Aracı Olarak İşkence (Emeviler Örneği)*”, DBAAD, C. VIII, S. 4, Samsun 2008, s. 77 – 116.

³⁶⁵ İslam tarihine Harre vakası olarak geçen bu olayda Ensar ve Muhacirlerden birçok sahabe hayatını kaybetmiştir. Harre vakasının neden ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Bahaüddin Varol, “*Harre Vakası (Sebepler – Sonuç Değerlendirmesi)*”, Selçuk ÜİFD, S. 7, Konya 1997, s. 513 – 534; Ünal Kılıç, “*Harre Vakası'nın Sebepleri Hakkında Bazı Mülâhazalar*”, Cumhuriyet ÜİFD, S. 4, Sivas 2000, s. 305 – 316; M. J. Kister, “*Harre Vakası (Bazı Sosyo – Ekonomik Tesitler)*”, çev. Ünal Kılıç, Cumhuriyet ÜİFD, S. 4, Sivas 2000, s. 317 – 324.

³⁶⁶ Demir, *Biat Algısı*, s. 69.

etmişlerdir³⁶⁷. Halk ise halifeye biat etmemiş temsilciler yolu ile halkın biatı alınmıştır³⁶⁸. Gayri müslimlerin biat edip etmedikleri ile ilgili kaynaklarda bir bilgi olmamakla birlikte, onlarında cemaat liderleri vasıtasıyla biat ettiklerini tahmin etmek mümkündür³⁶⁹.

Emeviler döneminde halkın biatını alma noktasında valilerin önemli bir konumu bulunmaktadır. Halifeler, kendilerine ve seçilen veliahtta eyaletlerde halkın biatını almak amacıyla valilerini görevlendirmişlerdir. Muaviye b. Ebu Süfyan, Mısır halkının biat almak amacıyla vali Amr b. el-As'ı görevlendirmiştir. Yine veliaht tayin edilen oğlu Yezid b. Ebu Süfyan'a biat almak amacıyla Medine valisi Mervan b. Hakem'e mektup göndermiş, vali biat alma konusunda başarısız olması nedeniyle görevinden alınmıştır. Halife olduktan sonrada Yezid b. Muaviye'nin ilk icraatlarından biri Medine valisi Velid b. Utbe'den halkın biatını almasını istemesidir³⁷⁰.

Dini ya da siyasi nedenler ile biat etmeyen kişilere maddi menfaat sağlamak yoluyla biatleri alınmaya çalışılmıştır. Yezid b. Muaviye, kendisine biat etmeleri amacıyla Medine halkına yüklü miktarda paranın dağıtılmasını sağlamıştır³⁷¹. Yine Muaviye b. Ebu Süfyan, Hz. Hasan'ın kendisine biat etmesine karşılık Ehvaz bölgesinin harac gelirlerini ve kardeşi Hz. Hüseyin'e de yıllık bir milyon dirhem vermeyi kabul etmiştir. Bununla beraber Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in mensubu bulunduğu Haşim oğullarını maddi yardımlar konusunda Abdüşşems oğullarına karşı üstün tutacağını bildirmiştir³⁷².

İbn Haldun'un da üzerinde durduğu gibi İslam toplumunda biat gereksiz bir uygulama değildir³⁷³. Biat almak halifenin iktidarını meşru zemine oturtması açısından önemlidir. Nitekim Muaviye b. Ebu Süfyan iktidarı boyunca üç kez biat

---

³⁶⁷ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 247.

³⁶⁸ Özkan, "*Biat Kavramı*", s. 120.

³⁶⁹ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 248.

³⁷⁰ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 248.

³⁷¹ Özkan, "*Biat Kavramı*", s. 120; Demir, *Biat Algısı*, s. 65.

³⁷² Dineveri, *el-Ahbar*, s. 270.

³⁷³ İbn-i Haldun, *Mukadime*, C. 1, s. 293. Ayrıca İbn Haldun kendi yaşadığı çağda biatın gerçekleşmesinin hükümdarın elini, eteğini ve önündeki toprağı öpmek şeklinde olduğunu, bununda Kisralara özgü bir selamlama olduğunu belirtmektedir.

almıştır. İlk biatını Sıffin Savaşından sonra gerçekleşen hakemler toplantısında, ikincisini Hz. Ali'nin şehit dilmesinden sonra Kudüs'de, sonuncusunu da Hz. Hasan'dan halifeliği devraldıktan sonra almıştır³⁷⁴.

Muaviye'nin biat almaya ne kadar önem verdiğini şu rivayetten anlamak mümkündür. Mugire b. Şube'nin valiliği döneminde Kufe'de isyan eden Harici liderlerinde Muayn b. Abdullah'a karşı uygulanacak muamele Muaviye'ye sorulmuş, o da “eğer benim halifeliğimi kabul edip şahadet ederse onu serbest bırakınız”³⁷⁵, cevabını vermiştir.

Hulefa-yı Raşidin döneminde camide biat alma uygulaması Emeviler döneminde de devam ettirilmiştir. Emeviler biat merasimine dini bir hava kazandırmak amacıyla yeni halifenin göreve başlamasından hemen sonra başkentte yaşayan halkı camide toplayarak biatlerini almışlardır. Camide biat alma merasimine yoğun katılımın sağlanmasına da büyük önem verilmiştir³⁷⁶. Ayrıca biat alan halife minberde dini içerikli konuşmalar yapmış ve yapacağı icraatlardan bahsetmiştir³⁷⁷.

Biat kavramı, Hulefa-yı Raşidin döneminde şura ve Müslümanların iradesiyle seçilen halifelerin otoritesini kabul etmek üzerine kurulmuştur. Bu nedenle saltanat sistemine ait bir kavram değildir³⁷⁸. Emeviler de veraset yoluyla belirledikleri halifelerinin otoritesini meşrulaştırmak maksadıyla biat kavramına büyük önem vermişler ve biat almayı devam ettirmişlerdir.

Emeviler döneminde biat Müslümanların hür iradesiyle halifeyi kabul etmekten çok, atanan halifeyi onaylama şeklinde gerçekleşmiştir. Mevcut halife kendinden sonra gelecek halefeyi seçmiş, seçilen halife de halkın onayından ziyade halkın temsilcileri tarafından onaylanıp biatları alınmıştır³⁷⁹.

B. Hilafetin Saltanata Dönüştürülmesinde Kullanılan Dini Tezler

“*Veliaht*” kavramının kökenine bakıldığında herhangi bir şey üzerinde hâkimiyet kurmak anlamına gelen “*Veliye*” kelimesinin mastarı olan “*Vilaye*” ile

³⁷⁴ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 245.

³⁷⁵ İbn'ül-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 420.

³⁷⁶ Demir, *Biat Algısı*, s. 67.

³⁷⁷ Demir, *Biat Algısı*, s. 68.

³⁷⁸ Demir, *Biat Algısı*, s. 70.

³⁷⁹ Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 82.

“vasiyet etmek, ısmarlamak, söz vermek, yemin etmek” gibi anlamlara gelen “ahd” kelimesinin birleşiminden ortaya çıktığı görülmektedir. Velihaht kelimesi İslam siyasi tarihinde görev başındaki halifenin kendinden sonra iş başına geçecek kişiyi seçmesi anlamında kullanılmaktadır³⁸⁰.

Hulefa-yı Raşidin döneminde seçimle iş başına gelen halifeler, Emeviler döneminden itibaren saltanat sistemi ile belirlenmiştir³⁸¹. Saltanat sisteminde halifelik babadan oğla geçmiş ya da Emevi hanedanı içinden belirlenen bir adayın seçilmesiyle gerçekleşmiştir³⁸².

Kur’an’da halifenin tayini ve seçilmesi ile ilgili açık bir ayetin bulunmayışı, Hz. Peygamber (sav)’in ölümünden sonra çözülmesi gereken siyasi bir mesele olarak ortaya çıkmıştır³⁸³. Hadislerde³⁸⁴ ve Kur’an’da halifenin seçilmesi ile ilgili kesin kuralların tespit edilmemesi bunun insanların seçimine ve dönemin siyasi-sosyal şartlarına bırakıldığını göstermektedir³⁸⁵.

Muaviye b. Ebu Süfyan, saltanat sistemine geçmek ve oğlu Yezid’e biat alabilmek amacıyla yedi yıl boyunca çalışmış ve her hac mevsiminde Hicaz’da insanları biate davet etmiştir. Eyaletlerden gelen elçiler ile görüşmeler gerçekleştirmiş ve Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Abdurrahman b. Ebu Bekir gibi sahabilerin önde gelenlerin çocukları dışındakilerin biatini alabilmiştir³⁸⁶.

Muaviye b. Ebu Süfyan’ın saltanat sistemini getirmesi dönemin Müslümanları tarafından Hulefa-yı Raşidin dönemi uygulamalarından farklı olması

³⁸⁰ Saim Yılmaz, *Emeviler’de Velihahtlık*, Marmara ÜSBE (BYLT), İstanbul 1996, s. 29.

³⁸¹ Albert Haurani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, yay. haz. Tanıl Bora, İstanbul 2013¹⁰, s. 49.

³⁸² Hüseyin Tekin Gökmenoğlu, “*İslam Kamu Hukuku ve Siyasi Düşüncesinde Velihaht Tayini ve İstihlaf (Kaynak ve Tarihi Süreç Eleştirisi)*”, Selçuk ÜİFD, S. 7, Konya 1997, s. 234.

³⁸³ Gökmenoğlu, “*Velihaht Tayini*”, s. 246.

³⁸⁴ Hadislerde ise saltanat sistemini öven ya da eleştiren bilgilere rastlamak mümkündür. Bu konuda ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Kırbaçoğlu, “*Hadisler*”, s. 121-137; İlyas Canikli, “*Siyasi Kültürde Saltanata Dayanak Kabul Edilen Rivayet Üzerine Bir Değerlendirme*”, DBAAD, C. VI, S. 4, Samsun 2006, s. 265 – 295.

³⁸⁵ Mustafa Sarıbyık, “*İslam Siyaset Düşüncesinde Hilafet Kurumunun Aşılama Sorunları Üzerine Bazı Mülahazalar*”, İÜŞM, S. 23, İstanbul 2013, s. 171.

³⁸⁶ İrfan Aycan, “*Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132 / 661-750)*”, AÜİFD, C. XXXIX, S. 39, Ankara 1994, s. 157.

nedeniyle dine aykırı bulunmuştur³⁸⁷. Yezid'in veliaht tayin edilmesine karşı çıkanlar dini tezler sunmuşlar, Muaviye b. Ebu Süfyan'da çeşitli dini-siyasi tezler ile muhaliflere cevap vermeye çalışmıştır.

Muaviye, Yezid'in veliaht tayin edilmesini Mugire b. Şube'nin önerisi ile gerçekleştiğine dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır³⁸⁸. Mugire b. Şube, Muaviye'ye veliaht tayin edilmesi zorunluluğu konusundaki fikrini şu şekilde açıklamıştır. “*Ey Müminlerin Emiri! Bu ümmetin fitne ve ihtilaflardan neler çektiğini bilirsin. Ölüm seninde kaderindir. Korkarım başına bir şey gelirse Osman'ın öldürülmesinden sonra insanların düştüğü duruma bir daha düşerler. O nedenle insanlar için senden sonra ona sığınacakları bir lider tayin et. Bu şahıs oğlun yezid olsun.*”³⁸⁹. Ancak Muaviye'nin oğlu Yezid'i hac emirliği ile görevlendirmesi ve İstanbul kuşatmasına giden orduda yardımcı kuvvetlere komutan olarak ataması gibi uygulamaları, onun Yezid'i zaten halefi olarak düşündüğünü göstermektedir³⁹⁰.

Muaviye, Şam, Basra ve Kufe'nin Yezid'e biatini sağladıktan sonra Medine valisi Mervan b. Hakem'e şöyle bir mektup göndermiştir. “*Yaşım bir hayli ilerlemiş, kemiklerim ve gücüm zayıflamıştır, ölümümden sonra ümmetin tekrar ihtilâfa düşüp birbirlerini kirmasından korkuyorum. Benden sonra onların başına geçecek kimseyi seçmek istiyorum, ancak bu işi yaparken sen ve senin yanında bulunan kimselere danışmadan asla böyle bir şeye teşebbüs etmek istemedim. Onlara benim bu görüşümü ilet ve onların da nasıl düşündüklerini bana yaz.*”³⁹¹. Böylece Muaviye b. Ebu Süfyan Müslümanların tekrar anlaşmazlığa düşmemeleri ve iktidar mücadeleleri sonucunda kan akmaması amacıyla yerine birini tayin etmesi gerektiğini ileri sürmüştür³⁹².

Muaviye'nin bu mektubun da daha önce de Hz. Hasan'a karşı kullandığını gördüğümüz “*ümmetin selameti için biat*” tezini tekrar kullandığını görmektedir. Buna benzer bir durumu Mugire b. Şube'nin Muaviye'ye Yezid'i veliaht tayin etmesini tavsiye ederken de

³⁸⁷ Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 127.

³⁸⁸ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 246; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 503; Apak, *Emeviler Dönemi*, s. 72.

³⁸⁹ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 246.

³⁹⁰ Apak, *Emeviler Dönemi*, s. 72; Adem Apak, “*Kerbela Hadisesinin Siyasi Sebebi Yezid b. Muaviye'nin Veliaht Tayin Edilmesi Meselesi Üzerine Tespit ve Değerlendirmeler*”, Çeşitli Yönleriyle Kerbela Sempozyumu (Bildiriler), C. I, Sivas 2010, s. 269.

³⁹¹ İbn'ül-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 506.

³⁹² Apak, “*Yezid b. Muaviye'nin Veliaht Tayin Edilmesi*”, s. 269.

ileri sürdüğünü söylemek mümkündür. Mugire b. Şube şöyle demiştir: ”Ey Müminlerin emiri! Görüyorsun ki Hz. Osman’ın öldürülmesinden sonra birçok ihtilâflar meydana gelmiş ve Müslümanların kanı dökülmüştür. Yezid senin halefin olsun, Onu kendinden sonra veliaht tayin et. Eğer bu gerçekleşecek olursa senin vefatından sonra Müslümanların kanları dökülmez ve herhangi bir fitne de meydana gelmez”³⁹³.

Mervan b. Hakem bu haberi Medine’de açıkladıktan sonra Abdurahman b. Ebu Bekir şöyle karşı çıkmıştır. “Vallahi, ey Mervân, yalan söyledin ve Muâviye de yalan söylüyor. Siz bununla Muhammed ümmetinin hayrını kesinlikle istemiyorsunuz. Siz bunu Bizans yönetiminde olduğu gibi babadan oğla geçen bir hükümdarlık haline getirmek istiyorsunuz. Bir imparator ölür, yerine başka bir imparator gelir”³⁹⁴. Bundan sonra da sahabenin ileri gelenlerinin çocuklarından Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyir’de Yezid’e biati reddetmişlerdir.

Abdullah b. Ömer bu konudaki görüşünü şu şekilde ifade etmiştir. “... Şüphesiz bu hilafet Herakliyüz³⁹⁵ imparatorluğu gibi değildir. Oğulların babalarından miras aldıkları Bizans ve Sasani krallıkları gibi değildir. Eğer böyle olsaydı babamdan sonra benim halife olmam gerekirdi. Allah’a yemin ederim ki beni şuraya dâhil etmemesi, hilafetin kayıtsız ve şartsız olduğunu gösterir. Hilafet özellikle Kureyşe olmakla beraber, Müslümanların kendileri için razı oldukları, en çok takva sahibi ve rızaya mazhar olanın hakkıdır...”³⁹⁶.

Abdullah b. Ömer ile Muaviye arasındaki başka bir tartışmada da İbn Ömer’in Yezid’e biat etmeme tezlerini göstermesi açısından önemlidir. Muaviye, Abdullah b. Ömer’e hitaben “ben seni Müslümanların iktidarına karşı gelme ve Müslüman cemaatini bölme konusunda uyarıyorum.” demiştir³⁹⁷. Abdullah b. Ömer’in cevabında Hulefa-yı Raşidin uygulamalarını terk etmekle suçlamıştır. “senden öncede halife çocukları vardı.. Oğlun onların çocuklarından daha hayırlı değildir. O halifeler senin yaptığın gibi çocuklarını hilafete

³⁹³ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 504.

³⁹⁴ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 507; Seyfullah Kara, “İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emeviler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi”, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 148.

³⁹⁵ 610-641 yılları arasında görev yapmış Bizans İmparatorudur. Ayrıntılı bilgi için bk. Işın Demirkent, “Herakleios”, mad, DİA, C. 17, İstanbul 1999, s. 210-215.

³⁹⁶ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 236.

³⁹⁷ Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 107.

getirmeye çalışmadılar. Onlar Müslümanlar içinde en hayırlıları seçtiler ve sen beni Müslümanların iktidarına karşı çıkmam konusunda uyarıyorsun.”³⁹⁸.

Yezid’e biat konusunda Muaviye’nin tezi “ümmetin birlik ve bütünlüğünü korumak” için gerekli olduğu şeklindedir. Aslında sahabe çocuklarının bu işe karşı çıkmalarının temelinde Muaviye’nin Hulefa-yı Raşidin dönemi halife seçiminde uygulanan şurayı terk etmesi ve Hicaz Arapları arasında rastlanmayan saltanat sistemine geçilmesi bulunmaktadır³⁹⁹. Bu durumu Abdurrahman b. Ebu Bekir’in Mervan b. Hakem’e karşı çıkarken söylediklerinden anlamak mümkündür.

Muaviye devrinde iktidarı sınırlayan faktörler daha çok Sünnet ve Hulefa-yı Raşidin’in tatbikatıdır⁴⁰⁰. Muaviye’nin bu durumun farkında olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Muaviye, Yezid’e biat konusunu görüşmek üzere ülkenin çeşitli şehirlerinden gelen heyetlere karşı yaptığı konuşmalarında emirlere ve valilere itaat ile ilgili ayetlerden örnekler vermiş Yezid’in dini faziletlerinden bahsetmiştir⁴⁰¹.

Muaviye’nin Hicaz halkına karşı yaptığı şu konuşma onun Yezid’e biat almak için ne tür tezler kullandığını göstermektedir. “Ey insanlar! Resulullah’ın sağlığında yerine kimseyi bırakmadığını biliyorum. Hz. Peygamber’den sonra Müslümanlar Ebu Bekir’i uygun gördüler. Onların biatları Kur’an ve Sünnet’e uygundu. Ebu Bekir vefatından sonra Ömer’i tayin etti. Şüphesiz bu da Kur’an ve Sünnet’e eykırı değildi. Ömer ise vefatından önce yeni halifeyi seçmeleri için altı kişiyi görevlendirdi. Anlaşıyor ki Ebu Bekir ve Ömer Resulullah’ın yapmadığını yaptılar. Ömer ise Ebu Bekir’in yapmadığı şeyi yapmıştır. Bütün bu farklı uygulamalar, Müslümanların maslahatları için yapılmıştır. Ben de Müslümanlar sıkıntı yaşamasin faydalarına olsun diye yerime halife olarak Yezid’i halife bırakmayı uygun gördüm.”⁴⁰².

Görüldüğü üzere Muaviye, Hz. Peygamber (sav)’in kendinden sonra halife tayin etmediğini, Hulefa-yı Raşidin döneminde ise farklı uygulamalar olduğunu ve bu uygulamaların Müslümanların iyiliği için yapıldığını belirttikten sonra kendisinin de Müslümanların iyiliği için böyle bir karara vardığını belirtmektedir. Böylece önceki halifelerin

³⁹⁸ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife*, s. 262; Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 107.

³⁹⁹ Apak, *Emeviler Dönemi*, s. 73.

⁴⁰⁰ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 88.

⁴⁰¹ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 3 s 508.

⁴⁰² Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 104; Özkan, “Biat Kavramı”, s. 118.

yaptığı seçimlerin gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını ileri sürmüştür. Bununla beraber kaynaklarda onun Hz. Ebu Bekir'in Hz. Ömer'i halife tayin etmesini kendisinin de Yezid'i halife tayin etmesine benzettiği bilinmektedir⁴⁰³.

Yezid b. Muaviye'ye biat etmek amacıyla Irak'tan gelen heyette bulunan Ahnef b. Kays'ın Muaviye'ye söyledikleri ilginçtir. Ahnef, Muaviye'nin Yezid'e biat konusunda fikrini sorması üzerine şöyle cevap vermiştir. *"Eğer doğruyu söylemeğe kalksak sizden korkuyoruz, yalan söylemeğe ise Allah'tan korkuyoruz. Sen ey Müminlerin emiri! Yezid'i bizden çok daha iyi bilirsin. Onun gecesini gündüzünü, açığını gizlisini, bütün girdisini çıktısını bizden iyi bilmektesin. Yezid gerçekten Allah'ın razı olacağı bir halife olacaksa ve bu ümmetin salâhı için bir önder olabilecekse bu konuda sen bizimle istişare etmene gerek yoktur. Eğer onda bu özellikleri görmüyorsan tutup da dünyayı ona teslim etme, çünkü sen ahirete göçüp gitmek üzeresin. Fakat buna rağmen bize düşen "İşittik ve itaati ettik" demekse bunu der, işin içinden çıkarız."*⁴⁰⁴. Ahnef b. Kays'ın bu cevabına karşı Şamlılar ortaya atılmışlar ve Iraklıları tehdit etmişlerdir. Şamlılar dışındaki Müslümanların Yezid'e biat etmelerinin baskı ile olduğunu söylemek mümkündür.

Hicaz dışındaki bölgelerin Yezid'e biatlerini alan Muaviye, bin atlıdan oluşan maiyetiyle beraber Medine'ye gitmiştir. Muaviye'nin burada Hz. Aişe'den Yezid'e biat konusunda destek almaya çalışmış, Hz. Aişe'de Hz. Hüseyin ve arkadaşlarına karşı barışçı siyaset takip etmesi tavsiyesini almıştır⁴⁰⁵.

Bundan sonra Mekke'ye giden Muaviye'nin Yezid'e biat konusunda Abdullah b. Zübeyr ile yaptığı konuşma konumuz açısından ilginç ipuçları taşımaktadır. Muaviye, Abdullah b. Zübeyr'e fikrini sormuş o da *"Evet, biz seni üç husustan birini seçmekte serbest bırakacağız"* şeklinde cevap vermiştir. Muaviye'nin bu hususları sorması üzerine Abdullah b. Zübeyr, *"Rasûlullah (s.)'in, Ebû Bekr'in veya Ömer'in yaptıkları uygulamayı yapmanı, senin de onlara uymanı istiyoruz"* diyerek karşılık vermiştir. Muaviye: *"Onlar ne yaptılar?"* diye sorunca da İbn Zübeyr şöyle devam etmiştir: *"Rasûlullah (s.) ahirete irtihal ettiğinde hiç kimseyi hilafete tayin etmedi ve kimseyi belirlemedi. Müslümanlar Ebû Bekir'i seçip ondan*

⁴⁰³ Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 127.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 508.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 510.

razı oldular.” Ancak Muâviye söze karışarak: “Aranızda Ebû Bekir gibi bir kimse yoktur ki onu seçeyim. Bu konuda müslümanların görüş ayrılığına düşmesinden korkuyorum.” deyince, “Evet, doğru söyledin; o halde Ebû Bekir’in yaptığı gibi. Kureyş içinden ancak Ümeyyeoğullarından olmayan birisini halife adayı göster veya istiyorsan Ömer’in yaptığı gibi aralarında Ümeyyeoğullarından ve senin evlâtlarından ve akrabalarından kimsenin bulunmadığı altı kişilik bir şûrâya işi havale et.” şeklinde konuşmuştur⁴⁰⁶.

Görüldüğü üzere Abdullah b. Zübeyr, Yezid’e biat etmeyi kabul etmeyerek, Muaviye’yi Hulefa-yı Raşidin dönemi tatbikatına davet etmiştir. Muaviye’nin bu konudaki dini iddiası Hz. Ebu Bekir gibi bir kişinin o dönemin İslam toplumunda bulunmadığıdır. Yine halife seçiminin Hz. Ömer’in yaptığı gibi şuraya bırakılması isteği de Abdullah b. Zübeyr tarafından dillendirilmiştir. Aslında Abdullah b. Zübeyr, Yezid’e biat konusunda Hüseyin b. Ali, Abdurrahman b. Ebu Bekir gibi muhaliflerinde görüşlerini dillendirmiştir. Bu şekilde sonuç alamayacağını anlayan Muaviye, muhalifleri mescidde toplamış, her birinin başına da itiraz etmeleri durumunda kılıçla müdahale etmek üzere muhafızlar yerleştirmiştir⁴⁰⁷. Böylece Yezid’e biat aldığı ilan eden Muaviye, ölüm tehlikesi altında bulunan muhaliflerin de itiraz etmesini önlemiştir.

İslam tarihini kabile asabiyeti kavramıyla yorumlayan İbn Haldun’un bu konudaki görüşü kayda değerdir. O Muaviye’nin bu uygulamasını ehlü’l-hal ve’l-akd⁴⁰⁸ kavramını kullanarak şöyle açıklamaktadır. “Muaviye’yi oğlu Yezid’i vasiyet etmeye sevk eden asıl şey, toplumda gözettiği maslahat ve bunun ehlü’l-hal ve’l-akd meclisindekilerin arzularına uygun olmasıdır. Çünkü o zaman ehlü’l-hal ve’l-akd meclisi Emevilerden oluşmaktadır ve onlar da Kureyş’in ve bütün Müslümanların (asabiyet yönünden) en güçlüleriydiler. Dolayısıyla başka birinin halifeliğine razı olmazlardı. İşte bu yüzden Muaviye halifeliğe daha uygun olacağını düşündüğü başka birini değil de oğlu Yezid’i vasiyet etmiş ve hüküm koyucu için en önemli şey olan birlik ve beraberliğin muhafazasını gözeterek faziletli (üstün) olanı, efdal (daha üstün) olana tercih etmiştir. Muaviye hakkında bundan başkası düşünülemez. Adaleti ve Hz.

⁴⁰⁶ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 511-512.

⁴⁰⁷ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 512.

⁴⁰⁸ Ehlü’l-akd ve’l-hal; İslam devlet başkanını (imamı, halifeyi) seçmek için oluşturulmuş ve gerektiğinde onu azletme yetkisine de sahip olan meclis. Bk. İbn-i Haldun, *Mukadime*, C. 1, s. 273, (dipnottan).

*Peygamber'in sahabeti oluşu, onun hakkında farklı bir düşüncede bulunmaya engeldir.*⁴⁰⁹.

İbn Haldun, Emeviler dönemi ile birlikte Arap siyasi hayatında etkili olan kabileciliğin siyasette etkili hale gelmesi nedeniyle Muaviye'nin kendinden sonra oğlunu halife seçmesini gerekli bir uygulama olarak değerlendirmiştir. Nitekim dönemin İslam toplumunda nüfuzu oldukça artmış durumda olan Kureyş kabilesinin ve Emevilerin haricinde bir halifenin İslam toplumunun birlik ve beraberliğini muhafaza edemeyeceğinin belirtmektedir⁴¹⁰.

İslam tarihini şekillendiren önemli unsurlardan biri olan Arap kabileleri arasındaki asabiyet cereyanı göz önüne alındığında İbn Haldun'un görüşüne katılmamak mümkün değildir. Çünkü Hz. Peygamber (sav)'in vefatında sonra asabiyet tekrar etkin olmaya başlamıştır. Bu bakımdan devrin şartlarına göre Muaviye'nin isabetli bir karar verdiğini söylemek mümkündür⁴¹¹.

Dönemin siyasi ve sosyal şartları gereği yeni bir iktidar mücadelesi ve iç savaşı önlemenin tek seçeneğinin saltanat sistemine geçilmek olduğu anlaşılmaktadır. Muaviye b. Ebu Süfyan ile beraber saltanat sistemine geçilmesi İslami ilkelere aykırı ve Hulefa-yı Raşidin dönemi uygulamalarından sapma şeklinde değerlendirmek doğru değildir. Nitekim saltanat sistemi Emevilerden sonra kurulan birçok İslam devleti tarafından da uygulanmış ve devam ettirilmiştir⁴¹².

Emevi devleti kuruluşundan itibaren en çok uygulanan veraset usulü, hayattaki halifenin kendinden sonra halife olacak kişiyi belirlemesi şeklinde olmuştur. Görev başındaki halifenin tek taraflı iradesiyle belirlenen veliahtta biat amacıyla ilk önce başkent halkına sonra da eyaletlerde bulunan temsilcilere haber verilmiştir. Biat etmekten başka seçenekleri bulunmayan temsilciler ve halk başkentte veliaht seçilen kişiye biat etmişlerdir⁴¹³.

⁴⁰⁹İbn-i Haldun, *Mukadime*, C. 1, s. 296.

⁴¹⁰Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 225.

⁴¹¹H. A. R. Gibb'de dönemin Arap kabile anlayışının Muaviye'yi saltanat sistemine geçmeye mecbur bıraktığını belirtmektedir. Bk. H. A. R. Gibb, "*İslamiyet'in İlk Devirlerinde Hükümet Müessesesinin Tekâmülü*", çev. H.G. Yurdaydın, AÜİFD, S. 5, Ankara 1956, s. 202.

⁴¹²Apak, "*Yezid b. Muaviye'nin Veliht Tayin Edilmesi*", s. 275.

⁴¹³Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 186.

Emevilerde genellikle en büyük olan oğul ya da hanedan üyesinin veliaht tayin edilme ilkesi uygulanmaya çalışılmıştır⁴¹⁴. Örneğin Emevilerin Süfyaniler kolundan halife olabilecek özelliklere sahip kimse kalmayınca kendisinde Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeyi düşünen Mervaniler koluna mensup Mervan b. Hakem, yaşı ve tecrübesi nedeniyle halife seçilmiştir⁴¹⁵.

Muaviye b. Ebu Süfyan tarafından başlatılan veraset usulü, Muaviye b. Yezid ve Ömer b. Abdülaziz dışındaki Emevi halifeleri tarafından devletin yıkılışına kadar devam ettirilmiştir. Bazı Emevi halifeleri aynı anda oğullarından iki tanesini veliaht tayin etmişlerdir⁴¹⁶. Örneğin Mervan b. Hakem oğullarından Abdülmelik ve Abdülaziz'i, Abdülmelik b. Mervan ise Velid ve Süleyman'ı aynı anda veliaht tayin etmiştir. Süleyman b. Abdülmelik halifelige geçiş sırasına göre önce Ömer b. Abdülaziz'i sonra da Yezid b. Abdülmelik'i veliaht olarak atamıştır⁴¹⁷. İktidar kavgalarını ve Müslümanlar arasında çıkacak iç savaşları engellemek amacıyla getirilen saltanat sistemi Emevi hanedanı içindeki iktidar mücadelesini engelleyememiştir⁴¹⁸.

Veliaht tayin etmeden ölen Emevi halifesi de bulunmaktadır. Hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunan Emevilerin üçüncü halifesi Muaviye b. Yezid⁴¹⁹, Ümeyye oğullarının tüm ısrarlarına karşın veliaht tayin etmemiş, halife seçimi işini halkın istişaresine bırakmayı istemiştir⁴²⁰.

C. Emeviler Döneminde Hilafet Kurumuna Yüklenen Anlamlar

Kelime olarak "*birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek-gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek*"

⁴¹⁴ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 186.

⁴¹⁵ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 243. Hilafetin Mervaniler koluna geçmesi konusunda bilgi için bk. Saim Yılmaz, "*Muaviye b. Yezid'in Halifelikten Ayrılması ve Halifelüğün Mervanilere İntikali*", İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 187 – 206.

⁴¹⁶ Yılmaz, *Emeviler'de Veliahtlık*, s. 107.

⁴¹⁷ el- Maverdi, , *el- Ahkam*, s. 48.

⁴¹⁸ Emevi hanedanı mensupları arasındaki anlaşmazlıklar için bk. Yılmaz, *Emeviler'de Veliahtlık*, s. 82-109.

⁴¹⁹ Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Adnan Demircan, "*Muaviye b. Yezid ve Halifelüğü*", Harran ÜİFD, S. 2, Şanlıurfa 1996, s. 109–128.

⁴²⁰ İsmail Hakkı Atçeken, "*Muaviye b. Yezid Üzerine Bir Araştırma*", Selçuk ÜİFD, S. 7, Konya 1997, s. 411.

gibi anlamlara gelen hilafet kelimesi, terim olarak İslam devletlerinde Hz. Peygamber (sav)'den sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade etmektedir⁴²¹. Halifelik, İslam devletinin başındaki kişinin dini korumak ve dinin gereklerine göre dünyayı yönetmek (siyaset etmek) konusunda Hz. Peygamber (sav)'e vekâlet (halifelik) etmesi demektir⁴²².

İbn Haldun, hilafet kurumunun gerekliliğini insanları yönetmek için kullanılan siyasi hükümler ile şer'i hükümler kavramlarını kullanarak açıklamıştır⁴²³. İbn Haldun'a göre dünya hayatının kargaşa ve katliamlardan kurtulabilmesi için Farslarda ve diğer milletlerde olduğu gibi herkesin itaat edeceği siyasi kanunların olması zorunludur⁴²⁴. Bununla beraber insanların var olmalarının gayesi sadece dünya hayatı olmadığından, insanlar için maslahatı en iyi bilen şeriat koyucu Allah ve peygamberinin hükümlerine göre belirlenmiş kanunlar olursa bu durum ahiret ve dünya için faydalı olan dini siyaseti sağlar demektir⁴²⁵.

Emevi halifeleri devletin kuruluşundan itibaren “halife” terimi yerine daha çok “*emirü'l-mü'minin (müminlerin emiri)*” terimini kullanmışlardır. Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra Muaviye bu unvan ile çağrılmaya başlanmıştır. Nitekim Hz. Hasan'a gönderdiği barış teklifini içeren mektupta ve valilere gönderdiği emirlerde emirü'l-mü'minin unvanı kullanılmıştır. Emeviler, emirü'l-mü'minin terimini resmi belgelerde de sıkça kullanmışlardır. Halkın halife ile konuşmaları sırasında bu unvan ile hitap etmelerine büyük önem verilmiştir⁴²⁶. Aynı şekilde gayri müslimlerin de emirü'l-mü'minin unvanıyla halifelere hitap ettikleri bilinmektedir⁴²⁷.

Emirü'l-mü'minin unvanı kadar çok olmamakla beraber “*halife*”, “*halifetullah (Allah'ın halifesi)*” ve “*halifetu rabbi'l-âlemin (âlemlerin rabbinin)*”

---

⁴²¹ Casim Avcı, “*Hilafet*”, mad, DİA, C. 17, İstanbul 1998, s. 539.

⁴²² İbn-i Haldun, *Mukadime*, C. 1, s. 270; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara 1984², s. 17.

⁴²³ Halifelik ve imamlığın anlamı hakkında bk. İbn-i Haldun, *Mukadime*, C.1, s. 269-270.

⁴²⁴ İbn-i Haldun, *Mukadime*, C. 1, s. 269.

⁴²⁵ İbn-i Haldun, *Mukadime*, C. 1, s. 270.

⁴²⁶ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 133.

⁴²⁷ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 134.

halifesi)” unvanlarının da Emeviler tarafından kullanıldığı kaynaklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır⁴²⁸.

Emevi halifelerini ifade etmek için “*imam*”⁴²⁹ ve “*imamü’l-müslimin*” terimleri de kullanılmıştır. Bir defasında görüşme yapmak üzere Muaviye’nin yanına gelen Ebu Musa el-Eş’ari, “*eminullah (Allah’ın emin olduğu kişi)*” şeklinde selam vermiştir.

İktidara muhalif kişiler, bazen yönetimi zor kullanarak ele geçirmelerini protesto etmek amacıyla Emevi halifelerine “*melik (kral)*” şeklinde hitap etmişlerdir⁴³⁰. Örneğin sahabeden Sa’d b. Ebi Vakkas, Muaviye’nin yanına gelerek “*esselamü aleyke ey kral*” diyerek selam vermiştir. Kendisine kral şeklinde hitap edilmesine oldukça alınganlık gösteren Muaviye, “*bana ey Müminlerin emiri şeklinde hitap etseydin olmaz mıydı*” diyerek cevap vermiştir. Bunun üzerine Sa’d b. Ebi Vakkas’ın “*Vallahi ben şahsen bu makamı senin elde ettiğin şekilde elde etmeyi arzu etmem*”⁴³¹ cevabını vererek Muaviye’yi eleştirmiştir.

Hulefa-yı Raşidin döneminde halifeler ilk önce “*halifetu resulullah (paygamberin halifesi)*” sonra da “*emirü’l-mü’minin*” unvanını kullanırken, başta Muaviye b. Ebu Süfyan olmak üzere Emevi halifeleri iktidarın Allah’ın iradesiyle kendilerine verildiğini vurgulamak amacıyla “*halifetullah*”, “*halifetu rabbi’l-alemin*” ve “*eminullah*” gibi unvanları da kullanmışlardır⁴³². Böylece Emeviler, Allah’ın temsilcisi olduklarını kamuoyuna ispatlamaya çalışmışlar ve iktidarlarına dini bir nitelik kazandırmayı hedeflemişlerdir⁴³³.

Muaviye döneminde, “*halife*” yerine “*emirü’l-müminin*” terimine daha fazla rastlanmaktadır. Muaviye’nin Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin’e yazdığı mektuplarda, valilerine gönderdiği emirlerde “*emirü’l-müminim*” terimini kullandığı görülmektedir⁴³⁴. F. Köprülü, Muaviye’nin ve sonraki Emevi halifelerinin genellikle

⁴²⁸ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 135.

⁴²⁹ Kayaoğlu, *İslam Kurumları*, s. 19.

⁴³⁰ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 136.

⁴³¹ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 417.

⁴³² Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 78; Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 87.

⁴³³ Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 87.

⁴³⁴ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 133.

“emirü’l-müminim” terimini tercih etmelerini “Çöl an’anelerine bağlı kalan hükümdarlar, sadece Emir-ul-mü’minin, yani, fatih orduların baş-kumandanı, Arap kabile reislerinin ve aristokratlarının da başı idiler...” şeklinde açıklamaktadır⁴³⁵. Bununla beraber F. Köprülü, Abbasi halifelerinin “bütün İslam cemaatinin imamı, başı, yol göstericisi, Peygamber’in mutlak vekili” oldukları için “imam’ül-müslimin” terimini kullandıklarını söylemektedir⁴³⁶. Burada F. Köprülü’nün yanlışlığı söylemek mümkündür. Çünkü “emirü’l-müminin” terimine Hz. Ömer döneminden itibaren rastlanmaktadır. Hatta Hz. Ali tarafından da kullanılmıştır. Hatta Tahkim Vesikası’nın⁴³⁷ yazılması sırasında Hz. Ali için “emirü’l-müminim” ifadesinin yazılmasına Amr b. el- As karşı çıkmış, böylece Muaviye, Hz. Ali ile eşit statüde iki emir olarak anlaşmada yer almıştır⁴³⁸.

Bununla beraber kendisi kullanmasa da Muaviye’ye “sultan” teriminin yakıştırıldığını görülmektedir. Yönetime karşı eleştirilerde bulunan Hucr b. Adi, Kufe valisi Mugire b. Şube tarafından Muaviye b. Ebu Süfyan kastedilerek “Ey Hucr! Sultanın gazabına ve cezasına uğramaktan sakın. Sultanın gazabı senin gibilerini helâk etmiştir.” şeklinde uyarılmıştır⁴³⁹.

Abdülmelik b. Mervan döneminde kadar Emevi halifeleri sarayda halk ile temas halinde olmuşlardır. Nitekim halifenin huzurunda bulunan kişiler fikirlerini ifade edebilmişler ve söz alarak konuşmuşlardır. Muaviye b. Ebu Süfyan’ın huzurunda konuşan kişilere nasıl davranacakları konusunda uyarılarda bulunduğu bilinmektedir⁴⁴⁰.

Hulefa-yı Raşidin döneminde uygulanan ve İslam dininin önemli siyasi-sosyal kurumlarından olan şura meclisi, Müslümanları ilgilendiren bir konunun iki ya da daha fazla uzman tarafından tartışılarak karara bağlanması amacıyla

⁴³⁵ Köprülü-Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 138; Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 134.

⁴³⁶ Köprülü-Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 138.

⁴³⁷ Tahkim olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Önkal, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, İSTEM, S. 2, Konya 2003, s. 33 – 68; Adnan Demircan, “Ali b. Ebi Talib’i Tahkime Zorlayanlar Üzerine”, İSTEM, S. 6, Konya 2005, s. 51 – 58.

⁴³⁸ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 246; İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 7, s. 445.

⁴³⁹ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 478.

⁴⁴⁰ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 124.

oluşturulmuştur⁴⁴¹. Bu bakımdan şura, İslami yönetim anlayışının önemli prensiplerinden kabul edilmektedir⁴⁴². Kur'an'da yer alan "...aralarındaki işleri şûrâ iledir"⁴⁴³, "Devlet işlerinde müminlerle istişarede bulun"⁴⁴⁴ gibi ayetler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır⁴⁴⁵.

Emevilerin kuruluş döneminden itibaren Hulefe-yı Raşidin devrindeki gibi şura özelliği taşıyan ve sürekli görev yapan bir kurumun var olmadığı bilinmektedir. Bununla beraber halifeler eyaletlerden gelen temsilciler ve Şam'da yaşayan halk ile toplantılar yapmışlardır⁴⁴⁶. Bu toplantılar daha çok Muaviye b. Ebu Süfyan tarafından Şam'da yaptırılan el- Hadra sarayının kabul salonunda gerçekleştirilmiştir. Halifeler gösterişli elbiseler ile tahta oturmuşlar, etraflarına da hanedan üyeleri, devlet adamları ve iktidarın propagandasını yapan şairler yer almıştır. Daha resmi ve önem arz eden kararların alındığı toplantılar ise camide gerçekleştirilmiştir⁴⁴⁷. Özellikler halifeye ya da veliaht seçilen kişiye biat alınacağı zaman namazın camide cemaatle kılınacağı bilgisi duyurulmuş, böylece halkın da toplantıya yoğun katılımı sağlanmıştır⁴⁴⁸. Ancak Emeviler döneminde gerçekleştirilen bu şura uygulaması Hulefa-yı Raşidin döneminden farklı olarak iktidarın almış olduğu kararların tartışılması ve duyurulması şeklinde gerçekleşmiştir. Bu bakımdan Müslümanların iradesini yerine getirdiği söylenememektedir.

Emevi halifeleri özellikle de Muaviye b. Ebu Süfyan iktidarını meşrulaştırmak amacıyla halifenin Kureyş⁴⁴⁹ kabilesinden olması gerektiği şeklindeki tezi savunmuşlardır. Hilafetin genelde Kureyş kabilesinin, özelde ise Emevi hanedanının hakkı olduğu görüşü Emeviler tarafından çeşitli vesileler ile dini-

---

⁴⁴¹ Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 83.

⁴⁴² Aksu, "*Fikir Hürriyeti*", s. 204.

⁴⁴³ Şura, 38.

⁴⁴⁴ Al-i İmran, 159.

⁴⁴⁵ Aksu, "*Fikir Hürriyeti*", s. 204.

⁴⁴⁶ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 119.

⁴⁴⁷ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 124.

⁴⁴⁸ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 129.

⁴⁴⁹ Halifenin Kureyş kabilesinde olması gerektiğini ifade eden görüşün değerlendirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmed S. Hatiboğlu, "*İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşliliği*", AÜİFD, S. 23, Ankara 1978.

siyasi bir tez olarak ileri sürülmüştür⁴⁵⁰. Bu tezi ilk önce Hz. Ebu Bekir halife seçilirken⁴⁵¹ “*imamlar Kureş'tendir*” hadisini⁴⁵² ileri sürmüş ve Hz. Peygamber (sav)'in hadisi olması nedeniyle itiraz ile karşılaşmamıştır. Bu hadisi Hariciler haricindeki birçok İslam mezhebi ve âlimi kabul etmiştir⁴⁵³.

Muaviye, ileride halifenin Kahtanilerden⁴⁵⁴ olacağı ile ilgili bir söylenti duymuş, bunun üzerine sinirlenerek şöyle bir konuşma yapmıştır. “*Ey Kureşliler, Sizden bir takım kişilerin Allah'ın kitabında (Kur'ân'da) olmayan, Rasulullahdan rivayet edilmeyen sözler naklettiği bana ulaştı. İyi biliniz ki, onlar sizin cahillerinizdir. Bu sebeple onlardan ve sahibini dalâlete sürükleyen ve emellerini boşa çıkararak kuruntulardan uzak durun. Çünkü ben, Rasûlullah'ın şöyle buyurduğunu işittim: ‘Bu iş (meliklik veya hilâfet) Kureş uhdesindedir, Kureş'in uhdesinde olacaktır’...*”⁴⁵⁵. Görüldüğü gibi Muaviye böyle bir hadisi naklederek kendi halifeliğini meşrulaştırmaya çalışmıştır. Hilafetin Kureş'e ait olduğunu ifade eden böyle hadislere temkinli yaklaşmak gerekmektedir⁴⁵⁶.

Muavve b. Ebu Süfyan, bazı söylemlerinde ise halifenin Kureş kabilesinden olması gerektiği şeklindeki tezini daraltarak Emevilerin mensubu olduğu Kureş'in Abdülmenaf oğulları koluna kadar indirmiştir. Nitekim Yezid'e biat konusunda tartışma yaşadığı Abdullah b. Ömer' e hitaben söylediği şu sözler bu durumu ortaya koymaktadır. “*...aslında hilafet Abdimenaf oğullarının hakkıdır. Zira Resulullah'ın akrabalarıdır. Ancak Resulullah vefat edince insanlar Ebu Bekir ve Ömer'i halife*

---

⁴⁵⁰ Özkan, *Din – Devlet İlişkisi*, s. 127.

⁴⁵¹ Hz. Ebu Bekir'in halife seçildiği Beni Saide toplantısı ve yaşanan tartışmalar hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bk. Mehmet Atalan, “*Hz. Muhammed'in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları*”, Fırat ÜİFD, C. 9, S. 41: 2, Elazığ 2004, s. 55 – 68.

⁴⁵² Halifenin Halifenin Kureş kabilesinde olması gerektiğini ifade eden hadisler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İlyas, Canikli, *Hilafet Kavramıyla İlgili Hadislerin Tetkiki*, Ankara ÜSBE (BYLT), Ankara 2004; Sabri Hizmetli, “*Genel Olarak Raşid Halifeler Dönemi Olayları, Sonuçları ve Etkileri*”, AÜİFD, S. 39, Ankara 1999, s. 32.

⁴⁵³ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 146.

⁴⁵⁴ Neseb âlimleri Arapları temelde Adnaniler ve Kahtaniler şeklinde iki kola ayırmaktadırlar. Kahtaniler, Yemeniler ya da Arab-ı aribe denilen güney Araplarını ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Fayda, “*Kahtan*”, mad, DİA, C. 24, İstanbul 2001, s. 201-202.

⁴⁵⁵ Yıldız, *Fetih Müslümanları*, s. 202.

⁴⁵⁶ Bu Hadisin farklı aktarımları ve değerlendirmeleri için bk. Yıldız, *Fetih Müslümanları*, s. 202-205

seçtiler. İkisi de hilafet ve mülkün kaynağından değillerdi⁴⁵⁷. Ama güzel bir şekilde yönettiler. Sonra mülk Abdimenaf oğullarına geri döndü. Artık kıyamete kadar da onlarda kalacak...⁴⁵⁸. Ayrıca bu sözlerin kendisini Hulefa-yı Raşidin dönemi halife seçimine davet edenlerin tezlerini çürütmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Halifenin Kureyş kabilesinden olması gerektiği tezini Emevilere karşı isyan bayrağını açan ve hilafeti elde etmeyi amaçlayan Abdullah b. Zübeyr'in de kullandığı görülmektedir. Kureyş kabilesinin Esed b. Abduluzza koluna mensup⁴⁵⁹ olan Abdullah b. Zübeyr bu tezini şu sözleriyle açıklamıştır. "...Şüphesiz hilafet özellikle Kureyş'in hakkıdır. Kureyş yüksek meziyetleriyle onu elde etmekte ve babaların şerefiyle ve oğulların keremiyle ona nail olmaktadır."⁴⁶⁰.

Muaviye, hutbelerine Allah'a ve Hz. Peygamber (sav)'e hamd ederek başlamıştır⁴⁶¹. O, devrin İslam toplumunda oldukça önemsenen hac emirliği vazifesini genelde mensubu bulunduğu Emevilerden bir kişiye yaptırmıştır. Muaviye'nin halifeliği döneminde Hz. Peygamber (sav)'in halefi olma imajını bu uygulamaları ile gerçekleştirmeye çalıştığını söylemek mümkündür. Medine'ye geldiği dönemlerden birinde Hz. Peygamber (sav)'in "enbicanıyye" denilen elbisesini ve saçını Hz. Aişe'den istenmiştir. Daha sonrada bu elbiseyi giymiş, Hz. Peygamber (sav)'in saçını yıkayıp suyunu içmiş geri kalanı da vücuduna sürmüştür⁴⁶².

Günümüzde bazı araştırmacıların Emevi halifelerini, halife olarak görmemeleri doğru bir yaklaşım değildir. Nitekim bu dönemde birçok sahabe Emevilere biat etmiş ve Emeviler de kendilerini halife olarak kabul etmişlerdir. Birçok Emevi halifesi Cuma namazlarını kıldırmış ve kendilerine emirü'l-müminin şeklinde hitap edilmesini istemişlerdir⁴⁶³.

---

⁴⁵⁷ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 236.

⁴⁵⁸ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 237.

⁴⁵⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvam", mad, DİA, C. 1, İstanbul 1998, s. 145.

⁴⁶⁰ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 236.

⁴⁶¹ Özkan, *İktidar-Ulema*, s. 103-108.

⁴⁶² İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 4, s. 16.

⁴⁶³ Demircan, *Emeviler*, s. 108.

III. EMEVİLERİN MALİ POLİTİKALARINDA DİNİN ETKİSİ

A. Abdülmelik b. Mervan'ın Para Reformunda Dinin Etkisi

İslam tarihinde üzerine Arapça ibareler yer alan ilk parayı Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan bastırmıştır⁴⁶⁴. Belazuri, Abdülmelik b. Mervan'ı böyle bir girişime sevk eden gerekçeler ile ilgili ilginç bilgiler vermektedir. Bu bilgiler bize Abdülmelik b. Mervan'ı para reformuna yönelten etkenlerden birinin de dini gerekçeler olduğunu göstermesi bakımından önemlidir⁴⁶⁵.

Emeviler döneminde kullanılan kâğıtlar Mısır'dan paralar ise Bizans İmparatorluğundan gelmekteydi⁴⁶⁶. Kıptiler gönderdikleri kâğıtların üzerine Hz. İsa'nın adını yazarlar ve ona ilahlık isnat ederlerdi. Ayrıca kâğıtların baş kısmına “haç” işareti koyarlardı⁴⁶⁷. Bunun üzerine Abdülmelik b. Mervan, kâğıtların üzerine Allah'ın varlığını ve birliğini ifade eden tevhid inancına dair Kur'andan Arapça ibareler yazdırmıştır⁴⁶⁸. Ayrıca bu şekilde yazılan kâğıtlardan bir miktar Bizans'a göndermiştir⁴⁶⁹. Halifenin bu uygulaması İmparator Leontius'u⁴⁷⁰ çok kızdırmış⁴⁷¹ ve Abdülmelik b. Mervan'a şöyle bir mektup kaleme almıştır. “*sizler kâğıtların başına bizim nefret ettiğimiz şeyleri yazmaya başladınız. Böyle şeyleri yazmaktan vazgeçiniz; yoksa dinarlar üzerinde peygamberiniz hakkında nefret edeceğiniz şeyler yazılmış olarak gelecektir.*”⁴⁷².

İmparatorun Hz. Peygamber (sav)'e hakaret tehdidini içeren mektubu Abdülmelik b. Mervan'ı oldukça üzmüştür. Halife bunu üzerine Halid b. Yezid b.

⁴⁶⁴ el- Maverdi, , *el- Ahkam*, s. 291; İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 374; Demircan, *Emeviler*, s. 66.

⁴⁶⁵ Abdülmelik b. Mervan'ı para bastırmaya iten ekonomik ve diğer gerekçeler hakkında yarıntılı bilgi için bk. Fatih Erkoçoğlu, “*Abdülmelik b. Mervan ve Para Reformu*”, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 171 – 186; Celal Emanet, “*Emeviler Döneminde Para*”, Hikmet Yurdu, C. 7, S. 13, Malatya 2014, s. 251 - 269.

⁴⁶⁶ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 274; *Büyük İslam Tarihi*, C. 2, s. 379; İbrahim Artuk, “*Emevilerden Halife Abdülmelik bin Mervan Adına Kesilmiş Eşsiz Bir Mühür*”, Belleten, 16/ 61, Ankara 1952, s. 24; Ahmet Ali Bayhan, “*Kars Müzesinden Bir Grup Emevi Sikkesi*”, GSED, S. 8, Erzurum 2002, s. 42.

⁴⁶⁷ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 274; *Büyük İslam Tarihi*, C. 2, s. 379.

⁴⁶⁸ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 274; *Büyük İslam Tarihi*, C. 2, s. 379; Erkoçoğlu, “*Para Reformu*”, s. 175.

⁴⁶⁹ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 274.

⁴⁷⁰ Üçok, *Emeviler – Abbasiler*, s. 47.

⁴⁷¹ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 374; Artuk, “*Eşsiz Bir Mühür*”, s. 24; Bayhan, “*Emevi Sikkesi*”, s. 42.

⁴⁷² el- Belazuri, *Fütuh*, s. 274; İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 374; Artuk, “*Eşsiz Bir Mühür*”, s. 24.

Muaviye'den ne yapılması gerektiği konusunda yardım istemiştir⁴⁷³. Halid b. Yezid b. Muaviye, halifeye şöyle bir tavsiyede bulunmuştur. “*halka para bastır. O, kâfirlerin nefret ettikleri şeyleri yazdırmaya devam et.*”⁴⁷⁴. Başka bir rivayette ise Halid b. Yezid, halifeye şu şekilde tavsiyede bulunmuştur. “*Ey Emiru'l-Mu'imini! Ehli kitap âlimlerinin bildirdiğine göre hükümdarların içinde en uzun ömürlü olanların paraların üzerinde Allah'ı takdis edenler olduğunu söylemişlerdir.*”⁴⁷⁵. Bu tavsiyeler üzerin Abdülmelik b. Mervan İslami sikkeyi bastırmaya kara vermiştir.

Abdülmelik b. Mervan'ın bastırmaya başladığı İslami paralar bir anda ortaya çıkmamıştır. İlk önce Bizans paraları örnek alınmış, daha sonra paraların üzerine İslami motif ve yazılar işlenerek ilk İslami sikkeler ortaya çıkmaya başlamıştır. İslami gümüş paraların (dirhemlerin) oluşturulmasına 691-692 yıllarında başlanmış, 698-699 yıllarına gelindiğinde ise tamamen Arapça ifadeler içeren dirhemler tasarlanıp kestirilmeye geçilmiştir⁴⁷⁶.

İslami dirhemden sonra dinarların reform işine başlanmıştır. Bizans dinarının İslami paralara dönüşmesi beş aşamada gerçekleşmiştir. 693 yılında basılan ilk dinarda haç işareti korunmuş, bazı rakamlar değiştirilmiştir. Daha sonra İkinci aşamada dinarın arka yüzündeki haç işareti tahrif edilmiştir. Üçüncü olarak haç işareti değiştirilmiş ve paranın kenarına tevhid inancını anlatan “*la ilahe illallahu vahdehu la şerike leh*” ifadesi Arap harfleriyle yazılmıştır. Dördüncü aşamada Abdülmelik b. Mervan, Bizans İmparatoru Heraklius'un yerine kendi portresini paranın üzerine koydurmuş ve portrenin etrafına “*Bismillahi la ilahe illahu vahdehu Muhammed Resulullah*” yazılmıştır. Beşinci aşamada ise 696 yılına ait bir dinarda görüldüğü üzere tamamen Hıristiyanlık tesirinden kurtarılarak⁴⁷⁷ Kur'an'dan tevhid inancına dair ayetler yazılmış, resimler de kaldırılmıştır⁴⁷⁸.

Abdülmelik b. Mervan'ın gerçekleştirdiği para reformunun son örneğini teşkil eden ve 696 yılına tarihlenen son dinarların temel özelliği Sasani ve Bizans

⁴⁷³ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 274.

⁴⁷⁴ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 274; İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 375.

⁴⁷⁵ Emanet, “*Emeviler Döneminde Para*”, s. 258.

⁴⁷⁶ Erkoçoğlu, “*Para Reformu*”, s. 177.

⁴⁷⁷ Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, C. 1. s. 108.

⁴⁷⁸ Casim Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003¹, s. 77; Demircan, *Emeviler*, s. 66; Erkoçoğlu, “*Para Reformu*”, s. 177; Haurani, *Arap Halkları*, s. 51.

paralarının aksine hiç resim bulunmayışıdır. Paraların üzerine sadece İslam dininin temel ilkelerine dair yazılar yazılmış, bundan sonraki dönemde kurulacak olan İslam devletlerinde basılan paralara model teşkil etmiştir⁴⁷⁹.

Abdölmelik b. Mervan'ın bastırıldığı ilk İslam paraları genel kabul görmekle beraber bazı İslam hukukçuları tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Üzerinde ayetler yazması nedeniyle bazı âlimlerin bu paraları tasvip etmedikleri ve “*Mekruhu*”⁴⁸⁰ olarak isimlendirdikleri kaynaklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu eleştirilerin temelinde ayetlerin yazıldığı paraların abdestsiz ve pis insanlar tarafından taşınacak olması yatmaktadır⁴⁸¹. Bununla beraber Belazuri, Abdölmelik b. Mervan döneminde basılan paraların Medine'ye geldiğini ve o dönem orada bulunan Hz. Peygamber (sav)'in sahabileri tarafından reddedilmeyip kabul gördüğünü belirtmektedir⁴⁸².

Abdölmelik b. Mervan, paraların üzerine kelime-i tevhid ve İslam'ın temel inanç esaslarını yazdırmakla kalmamış, resmi evraklarda kullanılmak üzere bastırılan kurşun mühürler üzerine de bunları yazdırmıştır⁴⁸³. Mühürlerin ön ve ark yüzlerine “*la ilahe illallahu vahdehu la şerike leh Muhammed Resulullah*” ve “*Allah'ın kulu müminlerin emiri Abdölmelik'indir*” şeklinde dini içerikli ibarelerin yer almasını sağlamıştır⁴⁸⁴.

B. Emeviler Dönemi Toprak Sisteminin İslamlaşmaya Etkisi

Temelde Müslüman ile gayri müslim ayrımına dayanan İslam vergi ve toprak sistemi, gayri müslimlere Müslümanlardan daha ağır vergiler yüklemektedir⁴⁸⁵. Toprak sahiplerinin dini mensubiyetlerini dikkate alan bu sistem, gayri müslimlerin İslam dinine geçmelerini teşvik etmektedir⁴⁸⁶. Nitekim Müslüman oldukları takdirde vergi yükünden kurtulup, Müslümanlar ile eşit haklara sahip olma imkânı elde etmiş olacaklardır.

⁴⁷⁹ Erkoçoğlu, “*Para Reformu*”, s. 178.

⁴⁸⁰ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 535; el- Maverdi, , *el- Ahkam*, s. 291; İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 375.

⁴⁸¹ el- Maverdi, , *el- Ahkam*, s. 291; İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 375; Erkoçoğlu, “*Para Reformu*”, s. 179.

⁴⁸² el- Belazuri, *Fütuh*, s. 533.

⁴⁸³ Artuk, “*Eşsiz Bir Mühür*”, s. 24.

⁴⁸⁴ Artuk, “*Eşsiz Bir Mühür*”, s. 22.

⁴⁸⁵ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 21; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, s. 114.

⁴⁸⁶ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 21.

İslam tarihinde devletin verimli arazileri tasarruf şekli İslami çizgide olup olmadıklarını anlamaya imkân vermektedir. Hulefa-yı Raşidin dönemi uygulamaları ve Kur'an'da Haşır suresinin 7-10. ayetlerinin⁴⁸⁷ emrettiği şekilde arazilerin mülkiyetinin ve gelirlerinin tasarruf edilmesi gerekirken bu arazileri önce Emeviler, daha sonra da Abbasiler⁴⁸⁸ tarafından hanedan üyelerine ve kendilerine destek veren siyasi gruplara tahsis edilmiştir⁴⁸⁹. Bu nedenle Emeviler döneminde arazi ikta edilmesinde gözetilen hedefler Hulefa-yı Raşidin döneminden farklılık arz etmektedir. Arazilerin ikta edildiği kişiler göz önüne alındığında önceliğin Emevi ailesi mensuplarına ve iktidarı destekleyen kabilele şeyhlerine verildiği görülmektedir⁴⁹⁰. Bu durum Emevilerin bu konuda İslami çizgiden uzaklaştıklarını göstermektedir.

Hulefa-yı Raşidin dönemi boyunca uygulanan toprak ikta⁴⁹¹ sisteminin temel özelliği ölü arazilerin tekrar tarıma kazandırılması ve İslam'ın yayılmasında etkili olacak kişilerin seçilmesi şeklindedir. Nitekim Hz. Peygamber (sav)'in Müslüman olmamış kabile liderlerine arazi ikta ederek kalplerini İslam'a ısındırmayı amaçladığı

---

⁴⁸⁷ Bu ayetler; “Allah'ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar; Allah'a, peygambere, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) hâline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir). Peygamber size ne veriyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah'ın azabı çetindir.”; “Bu mallar özellikle, Allah'tan bir lütuf ve hoşnutluk ararken ve Allah'ın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirleridir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir.”; “Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”; “Onlardan sonra gelenler ise şöyle derler: "Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimizde, iman edenlere karşı hiçbir kin tutturma! Ey Rabbimiz! Şüphesiz sen çok esirgeyicisin, çok merhametlisin.".

⁴⁸⁸ Abbasilerin siyasi iktidarlarını meşru hale getirmek amacıyla kullandıkları tezler hakkında bk. Nahide Bozkurt, “*Abbasilerde İktidarın Meşruiyeti Üzerine Bir Analiz*”, İslamiyat, C. III, S. 3, Ankara 2000, s. 147–158.

⁴⁸⁹ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 102-103.

⁴⁹⁰ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 229.

⁴⁹¹ Sözlükte “kesmek, ayırmak” anlamındaki kat' kökünden türetilen “iktâ” kelimesi, terim olarak, devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan makamlar tarafından arazi ve taşınmaz mallar ile maden ocağı gibi doğal kaynakların mülkiyet, işletme ya da faydalanma hak veya imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun gördüğü kimselere tahsisini ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Demirci, “*İkta*”, mad, DİA, C. 22, İstanbul 2000, s. 49-52.

bilinmektedir. Bununla beraber Hz. Peygamber (sav) henüz fethedilmemiş bölgelerden gelen kabile liderlerine toprak ikta ederek bölgenin İslam fethine sosyo-ekonomik açıdan hazır hale getirilmesini hedeflemiştir⁴⁹².

Emevi halifeleri savafi (sahipsiz toprak)⁴⁹³ arazileri kendi hanedan üyelerine dağıtmışlardır⁴⁹⁴. Bu nedenle toprak belli bir zümrenin eline geçmiş ve servet tekelleşmiştir. Bu da Hz. Peygamber (sav) ve Hulefa-yı Raşidin uygulamaları ile taban tabana zıt bir durumu ortaya çıkarmıştır⁴⁹⁵.

Hz. Ömer'in Kufeli bazı kişilere toprak ikta ettiği bilinmekler beraber, Hz. Osman toprak ikta etme uygulamasını genişletmiştir⁴⁹⁶. Hz. Osman'ın başta Sevad⁴⁹⁷ arazisi olmakla beraber çok sayıda araziye ikta ettiği bilinmektedir. Hz. Osman, Muaviye b. Ebu Süfyan'a valiliği döneminde Suriye sahil şeridinde bulunan şehirleri tahkim⁴⁹⁸ etmesi amacıyla bazı kesimlere toprak iktasında bulunmasını emretmiştir. Muaviye b. Ebu Süfyan ise halifenin bu emrini genişleterek Suriye bölgesindeki bazı arazileri kendine ayırmış, bir kısmını da kendi siyasi açıdan iktidarını destekleyen kesimlere bağışlamıştır⁴⁹⁹.

Kaynaklar, Sasani hanedanından kalan ve Hz. Ömer tarafından hazineye devredilen savafi toprakları, Muaviye'nin ikta yoluyla kendisine ve yakınlarına devrettiğini belirtmektedir⁵⁰⁰. Ancak sonraki dönemlerde devletin bu arazilerden

---

⁴⁹² Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 229.

⁴⁹³ Sâfiye kelimesinin çoğulu olan savâfi kavramı, terim olarak ganimetten devlet hazinesine bırakılan ve kullanım hakkı devlet başkanına ait olan sahipsiz toprakları ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 85-119; Mustafa Demirci, “*Savafi*”, mad, DİA, C. 36, İstanbul 2009, s. 184-185; Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 63-64.

⁴⁹⁴ Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, s. 114.

⁴⁹⁵ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 103.

⁴⁹⁶ Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, s. 114.

⁴⁹⁷ İslam tarihinde aşağı Irak'ı ifade etmek için kullanılan isim. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Demirci, “*Sevad*”, mad, DİA, C. 36, İstanbul 2009, s. 576-578.

⁴⁹⁸ Emeviler döneminde çeşitli bölgelerin düşmana karşı tahkim edimesi amacıyla yapılan kabile iskânları hakkında bk. Khalik Athamina, “*Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskânı*”, çev. Saim Yılmaz, Sakarya ÜİFD, S. 2, Sakarya 2006, s. 203 – 226.

⁴⁹⁹ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 39; Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 62.

⁵⁰⁰ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 63; Demirci, “*Büyük Çiftlikler*”, s. 67.

gelir tahsis etmesi, arazilerin mülkiyetinden çok gelirlerinin ikta edildiğini göstermektedir⁵⁰¹.

Emeviler döneminde saltanat sistemine geçilmesiyle beraber sahipsiz topraklar (savafi) adeta Emevi hanedanının ve halifelerinin şahsi mülkü haline gelmiştir⁵⁰². Emevilerin İslam toprak ve vergi hukukuna olan yaklaşımlarını göstermesi açısından Fedek arazisinin önemli bir yeri vardır⁵⁰³. Hz. Peygamber (sav), Fedek arazisinin gelirlerini kendisi ve Haşim oğullarının ihtiyaçları için harcamış, Hulefa-yı Raşidin döneminde ise gelirleri ve mülkiyeti kimseye verilmemiştir. Emeviler döneminde gelindiğinde Muaviye b. Ebu Süfyan tarafından Mervan b. Hakem'e ikta edilmiştir. Daha sonra Fedek arazisi miras yoluyla diğer Emevi halifelerinin mülkiyetine geçmiştir. Ömer b. Abdülaziz halife olunca arazinin durumunu ilk haline döndürmüştür⁵⁰⁴.

Kaynaklarda Muaviye'nin sahipsiz toprakları (savafi) kendisine ve hanedan üyelerine ayırdığına dair bilgiler bulunmaktadır. Nitekim bu durum Muaviye b. Ebu Süfyan'ın halifeliğinden sonraki dönemde de devam etmiştir. Abdülmelik b. Mervan, Irak'ın güneyinde bulunan Batiha arazisinin bir kısmını kendisi için almıştır⁵⁰⁵.

Abdülmelik b. Mervan döneminde gelindiğinde ikta edecek savafi arazi kalmadığından⁵⁰⁶ iktidarı destekleyen kabilelerin⁵⁰⁷ istek ve baskıları nedeniyle haraç arazileri ikta edilmeye başlanmıştır⁵⁰⁸. Emevilerin son döneminde haraç toprakları artan İslamlaşma nedeniyle öşür arazisine⁵⁰⁹ dönüşmeye başlamıştır. Bu nedenle hazinenin vergi gelirlerini devamlılığını sağlamak ve devletin araziler üzerindeki mülkiyet haklarına korumak amacıyla Emeviler, söz konusu arazilerin bulunduğu

⁵⁰¹ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 63.

⁵⁰² Demirci, "Büyük Çiftlikler", s. 67.

⁵⁰³ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 59.

⁵⁰⁴ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 32; Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 59.

⁵⁰⁵ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 40.

⁵⁰⁶ Demirci, "Büyük Çiftlikler", s. 67.

⁵⁰⁷ Emevilerin Arap kabileleri ile siyasi ilişkileri hakkına bk. İrfan Aycan, "Emevi İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü", AÜİFD, S. 36, Ankara 1994, s. 119 – 142; Hugh Kennedy, "Biladü'ş- Şam'da Kaysi-Yemeni İhtilafının Kökenleri", çev. Fatih Erkoçoğlu, İAD, S. 5, Ankara 2016, s. 133 – 141.

⁵⁰⁸ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 61.

⁵⁰⁹ Müslümanların mülkiyetini ellerinde bulundurdukları arazi çeşididir. Bu tür arazilere harac vergisi konulamaz. Ayrıntılı bilgi için bk. el- Maverdi, , *el- Ahkam*, s. 278.

bölgelerin savaşıla (anveten) feth edildiğini söyleyen rivayetleri dikkate almaya gayret etmişlerdir⁵¹⁰. Savaşıla feth edilen bölgelerden barışıla alınan bölgeler göre daha fazla gelir elde edileceği için böyle bir yola başvurulmuştur.

Muaviye b. Ebu Süfyan'ın Medine'de Harre bölgesinde içinde hurma bahçeleri bulunan ve mülkiyetini ele geçirdiği arazisi bulunmaktaydı. Muaviye bu bahçeden yıllık yüz altmış bin vesk⁵¹¹ mahsul elde etmekteydi⁵¹². Bu durum ile ilgili olarak Ensar ve Muhacir'den oluşan bir grup vali Osman b. Muhammed'e şöyle demişlerdir. “*Biliyorsun bu emlak bizimdir. Muaviye hakkımız olan atıyyelerimizi bizden esirgeyip başkalarına verdi. Bize tek bir dirhem bile vermedi. Zaman içinde fakirleştik ve açlığa mahkûm olduk. Muaviye bunu fırsat bilerek bu malları bizden yüzde bir değerine satın aldı.*”⁵¹³. Bu rivayet Muaviye'nin bu arazileri gayri meşru yollar ile elde ettiğini göstermektedir.

Emevi ailesinden Mesleme b. Abdülmelik⁵¹⁴, Sevad'da birçok kölesi bulunmaktaydı. Hişam b. Abdülmelik'in Rakka'daki savafilerden ele geçirdiği “Heniyye ve Meriyye” isimli büyük çiftliklere sahipti. Mervan b. Muhammed'in Azerbaycan'da ihya edilmesi sonucunda elde ettiği toprak ve çiftlikleri vardı⁵¹⁵. İbnü'l- Eş'as isyanından sonra sular altında kalan Sevad topraklarının yeniden ıslahı için yüklü miktarlarda para gerekeceğinden Halid b. Velid, toprakların ıslah edilmesi karşılığında bu arazileri Emevilerden Mesleme b. Abdülmelik'e ikta etmiştir⁵¹⁶. Görüldüğü üzere Emeviler savafi (sahipsiz toprak) ve arzu'l mevat⁵¹⁷ (boş toprak) olan arazileri kendi mülklerine geçirmekten çekinmemişlerdir.

---

⁵¹⁰ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 68.

⁵¹¹ Hz. Peygamber (sav) döneminde Medine'de kullanılan katı madde ölçüğü. Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, “*Vesk*”, mad, DİA, C. 43, İstanbul 2003, s. 70.

⁵¹² İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 277.

⁵¹³ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 277.

⁵¹⁴ Hayatı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Azimli, “*Emeviler Dönemi Komutan ve Valilerinden Mesleme b. Abdülmelik*”, Dicle ÜİFD, C. IX, S. 2, Diyarbakır 2007, s. 25–39.

⁵¹⁵ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 97.

⁵¹⁶ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 40.

⁵¹⁷ Kişi ya da devletin mülkiyetinde olmayıp sahipsiz ve işlenmemiş durumdaki toprakları ifade etmek için kullanılan İslam hukuk terimi. Ayrıntılı bilgi için bk. Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 119-127; Hamza Aktan, “*İhya*”, mad, DİA, C. 22, İstanbul 2000, s. 7-9.

C. Emeviler Dönemi Vergi Sisteminin İslamlaşmaya Etkisi

Fetihleri gerçekleştiren Arap kabileleri, fethedilen bölgelerde yaşayan değişik millet ve milletlere mensup unsurları Müslüman olmaya zorlamamışlardır. Ancak İslamın Müslüman olanlardan cizye vergisini kaldırma ilkesi gayri Müslimlerin İslamiyete girmelerine yönlten en önemli etkenlerdendir. Bu bakımdan İslamiyetin yayılması, vergi meselesi ile oldukça ilgilidir⁵¹⁸.

Emeviler döneminde hazine gelirlerinin en önemli kısmı cizye ve haraç vergisine bağlı topraklardan gelmekteydi. Haraca tabi arazilerin sahiplerini Müslüman olması ya da toprakların mülkiyetinin Araplara geçmesi hazine gelirlerinde büyük oranda azalmaya neden olmaktadır. Bu durumun nedeni de Müslümanlardan alınan toprak vergisi ürünün yüzde onu civarında olurken, gayri müslim toprak sahiplerinden alınan haraç vergisi ürünün dörtte birinden az olmaz hatta bazı yerlerde yarısına kadar çıkabilirdi⁵¹⁹.

Ergenlik çağına gelmiş gayri müslim erkeklerden cizye adı verilen baş vergisi alınmaktadır. Kadınlar, çocuklar, yaşlılar, ağır hastalar ve kendini ibadete adanmış din adamlarından cizye alınmazdı⁵²⁰. Hâlbuki sahibine bakılmaksızın haraç vergisi alınmaya devam etmekteydi⁵²¹. Gayri müslim, Müslüman olduktan sonra cizye vergisi ortadan kalkart, toprağını işlemek kaydıyla haraç vergisi ödemeye devam etmesi gerekirdi⁵²².

Hz. Peygamber (sav) döneminde haraç ile cizye arasında kesin bir ayrım bulunmamaktaydı. Cizye ve haraçta gayri müslimlerden alınan vergiler anlamında kullanılmaktaydı⁵²³.

Batılı tarihçiler Emeviler döneminde gayri müslimlerden alınan vergilerin miktarının, Bizans ve Sasani İmparatorluğu döneminde alınandan daha az olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber Emeviler döneminde gayri müslimlerden alınan vergiler ile ilgili haksız uygulamaların olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu

⁵¹⁸ Guzman, “*Dini Gruplar*”, s. 262.

⁵¹⁹ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 40.

⁵²⁰ Ebu Ubeyd, *Kitab’ül Emval*, s. 56-58.

⁵²¹ el- Maverdi, , *el- Ahkam*, s. 271; Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 45.

⁵²² el- Maverdi, , *el- Ahkam*, s. 271; Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 44.

⁵²³ Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 529.

haksızlıkların ortaya çıkmasında vergi toplamakla görevli yerel memurların tutumlarının da önemli etkisi bulunmaktaydı⁵²⁴.

Emeviler devrinde haraç memuru olan Usame b. Zeyd et-Tenuhi, haraç amillerine emirler göndererek ellerinde devletin verdiği belgesi olmayan bütün Hıristiyanlardan on dinar alınmasını emretmiştir⁵²⁵. Mısır'ın haraç görevlisi Abdullah b. Habbab'ın alınan vergiyi artırması üzerine 725 yılında isyan çıkmıştır⁵²⁶. Mısır'a vali olarak atanan Hanzala b. Safvan, burada haraç miktarını arttırmıştır.

Hişam b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde Horasan valisi olan Eşres, Semerkand ve Maveräünnehr⁵²⁷ ahalisini İslama davet etmek amacıyla elçiler göndermiştir. Vali, Dabbe oğullarının azatlısı Ebu's- Sayda ile Rebi b. İmran Temimi'yi elçi olarak görevlendirmiştir⁵²⁸. Ebu's- Sayda, Müslüman olanlardan cizyenin kaldırılması ve haraç görevlilerinin bu işe karşı çıkmaları durumunda kendisine yardım sözü alarak bölge halkını İslam'a davet etmiştir. Müslüman olanlardan cizyenin kaldırılacağıın ilan edilmesi üzerine bölge halkından Müslüman olanların sayısı oldukça artmış ve birçok cami inşa edilmiştir⁵²⁹. Ancak cizye gelirlerinin azalması üzerine vali Soğd meliki Guzek'in çıkarları zedelenmiş⁵³⁰ ve valiye cizyenin kesintiye uğradığını bildirmiştir. Bunun üzerine Eşres, haraç görevlisi Hasan b. Amarrata'yı şu şekilde uyarmıştır. “*Haraç Müslümanlar için kuvvet kaynağıdır. Bana ulaşan haberlere göre Suğd ahalisi arzu ettikleri için değil de cizyeden kurtulmak için Müslüman olmuşlar. Sen kimlerin sünnet olduğuna bak, farzları ikame et ve Kur'an'dan bir sure oku, ondan sonra haracı kaldır.*”⁵³¹. Ebu's-

⁵²⁴ Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 528.

⁵²⁵ Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 528.

⁵²⁶ Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 530.

⁵²⁷ Maveräünnehr'in fethi ve bölgenin İslamlaşması konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Zekeriya Kitapçı, “*Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslamiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emeviler Devri)*”, Belleten, S. 51, S. 51, Ankara 1987, s. 1239–1203; Von Wilfred Madelung, “*Horasan ve Maveräünnehr'de İlk Mürcie ve Hanifiliğin Yayılışı*”, çev. Sönmez Kutlu, AÜİFD, C. XXXIII, Ankara 1992, s. 239 – 247; Yunus Akyürek, “*Emeviler Dönemi Fetih Politikası ve Maveräünnehr'in Fethi*”, Uludağ ÜİFD, C. 22, S.1, Bursa 2013, s. 85 – 115.

⁵²⁸ Vloten, *Mesih Akideleri*, s. 34; Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyet ve Türkler*, Konya 2004¹, s. 114.

⁵²⁹ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 124. Emeviler döneminde İslamlaşma hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Feyda Candan, *Emeviler Döneminde İhtida Olayları*, Selçuk ÜSBE (BYLT), Konya 2007.

⁵³⁰ Vloten, *Mesih Akideleri*, s. 35.

⁵³¹ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 124 Vloten, *Mesih Akideleri*, s. 35.

Sayda görevinden alınmış ve tutuklanarak valiye gönderilmiştir⁵³². Bu durum Emeviler döneminde yerel yöneticilerin ve dihkânların vergi gelirlerinin azalması karşısında İslamlaşmayı engellediklerini göstermesi açısından önemlidir⁵³³.

Emevilerin son dönemine doğru Horasan ve Maveraünnehr’de yerel yönetici ve dihkânlar sulh anlaşmalarında belirlenen miktarda vergiyi Emevilere ödeyememişlerdir. Bu nedenle Müslüman olanlardan ve zayıf kimselerden haraç ve cizye vergilerini almayı devam etmeye çalışmışlardır. Öyle ki Nasr b. Seyyar’ın vergi ıslahatı sonucunda Horasan ve Maveraünnehr’de otuz bin Müslüman’ın cizye ödemekte olduğu tespit edilmiştir⁵³⁴.

Zaman zaman haksız vergi uygulamalarına Emevi halifelerinin de alet olduğu kaynaklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Örneğin Yemen’de haraç amili (görevlisi) olan Haccac b. Yusuf’un kardeşi Muhammed b. Yusuf, Yemenlilere ek haraç vergisi koymuştur⁵³⁵. Ömer b. Abdülaziz halife olunca bu vergiyi kaldırmış ve Muhammed b. Yusuf’tan öşür (ürünün onda biri) ile yetinmesini emretmiştir⁵³⁶. Yezid b. Abdülmelik halife olunca bu vergiyi tekrar eski haline getirmiş ve haraç amiline şöyle yazmıştır. “*sen bu vergiyi onlardan al, zayıf ve düşkün olanlardan da...*”⁵³⁷.

Cizye vergisi devlet için önemli bir gelir kaynağı idi. Fetihlerden sonra yapılan anlaşmalar ile belirlenen cizye miktarını, Emevi halifeleri yetersiz bularak arttırma yoluna gitmişlerdir⁵³⁸. Muaviye b. Ebu Süfyan, Amr b. el- As’ın azatlısı olup Mısır’da valilik yapan Verdân’a Kiptilerin her birinden alınan vergiyi bir kırat⁵³⁹ arttırmasının söylemiş, Verdân’da anlaşmalara ters olduğunu ve bunu nasıl yapacağını Muaviye’ye sormuştur⁵⁴⁰. Yine el- Cezire bölgesinden alınan cizye miktarını yetersiz bulan halife Abdülmelik b. Mervan cizye vermekle yükümlü gayri

⁵³² İbnü’l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 125. Vloten, *Mesih Akideleri*, s. 35.

⁵³³ Kitapçı, *İslamiyet ve Türkler*, s. 123.

⁵³⁴ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 148.

⁵³⁵ İbnü’l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 65; Vloten, *Mesih Akideleri*, s. 20.

⁵³⁶ İbnü’l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 65.

⁵³⁷ İbnü’l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 65.

⁵³⁸ Vloten, *Mesih Akideleri*, s. 19.

⁵³⁹ Kıymetli maddelerin ölçümünde kullanılan eski bir ağırlık ölçü birimi. Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, “*Kırat*”, mad, DİA, C. 25, İstanbul 2002, s. 437-439.

⁵⁴⁰ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 248; Vloten, *Mesih Akideleri*, s. 19.

müslimlere dörder dinar ilave koymuştur⁵⁴¹. Kıbrıs halkı Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliğine kadar Muaviye b. Ebu Süfyan ile yaptıkları anlaşma şartlarına göre vergi ödemişler, Abdülmelik b. Mervan halife olunca bu vergiyi kişi başı bir dinar arttırmıştır. Ömer b. Abdülaziz vergiyi eski miktarına çekmiş, Hişam b. Abdülmelik halife olunca tekrar bir dinar eklemiştir⁵⁴².

Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar gayri müslimlerden birçok ek vergi alındığı bilinmektedir. Örneğin boş bırakılan araziden, ekilen arazinin miktarında vergi alınmaktaydı. Para basımı ve sarraflık ile uğraşan gayri müslimlerden vergi alınmaktaydı. Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliği döneminde Irak'da nevruz ve mihrican gibi bayramlarda hediye adı altında bir verginin alındığı bilinmektedir. Nikâh merasimlerine, istinsah edilen kitaplara ve evlere de vergi konulmaktaydı. Gayri müslimlerden alınan bütün bu vergiler Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği döneminde kaldırılmıştır⁵⁴³.

Zaman zaman halifeler vergi konusunda adaleti sağlamaya çalışmışlardır. Hişam b. Abdülmelik halife olduğunda Hıristiyanların ellerinde bulunan barış anlaşmalarında belirlenen miktara göre vergi alınmasını sağlamaya çalışmıştır. Yine III. Yezid' de Ömer b. Abdülaziz'i örnek aldiğını belirterek gayri müslimlere topraklarını ve evlerini terk etmemelerini söylemiş, ağır vergiler ile karşılaşmayacaklarını belirtmiştir⁵⁴⁴.

Ömer b. Abdülaziz'in Basra valisi Adiy b. Ertat'a yazdığı şu mektup onun cizye vergisine yüklediği anlamları göstermesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim mektupta ortaya konulan ilkeler cizyenin İslam hukukundaki hedefini tam olarak açıklamaktadır. *“Allah Teala, cizyenin ancak İslam'ı kabul etmeyen ve haddi aşarak küfrü tercih eden, böylelikle de açık bir ziyanda olan kimseden alınmasını emir buyurmuştur. Sen de cizyeyi ödeme gücü olana koy. Onların (ehli zimmetin) varlıklı olmasına imkân ver ki, yerin imar edilmesinde katkıları olsun. Çünkü bu, Müslümanların hayat seviyesinin iyileşmesine vesile olacak ve düşmanlarına karşı kendilerine güç verecektir. Etrafını gözet. Ehli zimmetten olup da yaşı geçmiş, gücü*

⁵⁴¹ Ali Aksu, “Emeviler Döneminde Sosyal Tabakalar”, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 77.

⁵⁴² el- Belazuri, *Fütuh*, s. 180.

⁵⁴³ Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 535-536.

⁵⁴⁴ Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 530-531.

zayıflamış ve geçim yolları tıkanmış kimselere, Beytü'l-Mal'dan kendisine yetecek kadar maaş bağla. Nitekim Müslümanlardan bir adamın bir kölesi olup da bu köle ihtiyarlar, gücü zayıflar ve geçim imkânları ortadan kalkarsa efendisinin onu ölünceye ya da azad edilinceye kadar geçindirmesi boynunun borcudur.”⁵⁴⁵.

Emeviler döneminde mevali kesimi Divanü'l- Cünd (askerlik divanı)'e kayıt olmadan savaflara katılmışlardır. Divanü'l- Cünd'e ilk başlardan itibaren fetihleri gerçekleştiren Arap kabileleri kaydedilirken, Emeviler döneminden mevalinin kaydedilmesine bu kabileler karşı çıkmışlardır. Arap kabileleri, atıyye konusunda mevalinin kendileri ile aynı miktarda ücret almasını hiçbir zaman kabul etmemişlerdir⁵⁴⁶. Ömer b. Abdülaziz, İslam ümmetinin unsurlarını birleştirmek amacıyla Araplara olduğu gibi mevaliye de atıyye ve maaş tahsis etmek suretiyle eşitliği sağlamayı hedeflemiştir⁵⁴⁷. Ömer b. Abdülaziz, Araplar ile mevaliler arasında ayırım yapılmadan İslam ordusunda savaşan askerlerin Divanü'l- Cünd'e kaydedilmesini istemiştir. Bu amaçla Horasan'da yirmi bin mevali askerinin Divanü'l- Cünd'e kaydedilmesini emretmiştir⁵⁴⁸.

Emevi ordusunda görev alan mevali atıyye miktarı alma konusunda Araplardan geri planda oldukları gerçektir. Ancak kaynaklardan anlaşıldığına göre Emevi halifelerinin mevaliye verilen atıyye miktarını artırmaya gayret etmişlerdir. Verilen atıyyenin para cinsi kesin olmamakla birlikte Muaviye b. Ebu Süfyan on beşe, Abdülmelik b. Mervan yirmiye, Süleyman b. Abdülmelik yirmi beşe, Hişam b. Abdülmelik ise mevalinin çocukları için miktarı otuza çıkarmıştır⁵⁴⁹. Yine bu miktarların aylık mı yoksa yıllık olarak mı verildiği kesin değildir. Ne olursa olsun bu bilgi Emevi halifelerinin ordu içinde görev alan mevaliye verilen atıyyeyi artırma eğiliminde olduklarını göstermektedir⁵⁵⁰.

⁵⁴⁵ Ebu Ubeyd, *Kitab 'ül Emval*, s. 66.

⁵⁴⁶ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 59.

⁵⁴⁷ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 61.

⁵⁴⁸ Lapidus, *İslam Toplulukları Tarihi*, C. 1. s. 111.

⁵⁴⁹ Necdet Hammaş, “*Mevali ve Zimmiler*”, s. 179.

⁵⁵⁰ Necdet Hammaş, “*Mevali ve Zimmiler*”, s. 179.

Ömer b. Abdülaziz'e Horasan'dan gönderilen heyetin içinde yer alan Ebu's-Sayd⁵⁵¹ isimli mevalinin halifeye söyledikleri, Emevi ordusunda savaşan mevalilerin durumunu göstermesi açısından önemlidir. Ömer b. Abdulaziz Ebu's- Sayd'a konuşmasını söylemiş, o da şikâyetlerini şöyle ifade etmiştir. “*Ey Müminlerin emiri! Yirmi bin mevali maaşsız savaşmaktadır*⁵⁵². *Bir o kadarı da Müslüman olmuş ve hala haraç (cizye) ödemektedir. Emirimiz (kumandanımız) zalim ve ırkçı birisidir...*”⁵⁵³.

Bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz, Horasan valisi Cerrah b. Abdullah b. Hakemi'ye şöyle emretmiştir. “*Bak, senin kablene dönüp namaz kılanlardan cizyeyi kaldır.*”⁵⁵⁴. Vali halifenin bu emrini uygulayınca birçok kişi Müslüman olmuştur. Ancak valinin etrafındakiler “*insanlar cizyeden kurtulmak için İslam'a koşuyorlar, sen onları sünnet ile imtihan et.*”⁵⁵⁵ diyerek bölge halkının İslamlaşmasını engellemeye çalışmışlardır. Gayri Müslimlerin İslamiyeti kabul etmeleri yeterli görülmemiş sünnet olmak, namaz kılmak ve oruç tutmak gibi ibadetler ile sınanmaya çalışılmışlardır⁵⁵⁶.

Mevalinin ekonomik özgürlüğünün olduğuna dair bilgiler kaynaklarda yer almaktadır. Satın alma ya da ikta yoluyla toprak edinebilmişlerdir. Ziyad b. Ebih, valiliği döneminde Hz. Peygamber (sav)'in azatlısı Ebu Bekre'nin çocuklarına Basra'da arazi ikta etmiş, bu sayede Ebu Bekre'nin çocukları geniş arazilere sahip olmuşlardır. Yine Ziyad b. Ebih, kendi azatlısı olan Mismar'a Basra'da toprak iktasında bulunmuştur⁵⁵⁷.

Emeviler döneminde mevalinin durumu ile ilgili en çok tartışılan meselelerden biride cizye vergisi konusudur. Kişinin Müslüman olması durumunda kendisinden alınan cizye vergisi alınmaması gerekmektedir⁵⁵⁸. Bu nedenle Emevi devleti sınırları içinde yaşayan gayri müslimler bu vergiyi ödemekten kurtulmak amacıyla Müslüman olmaya başlamışlardır. Örneğin 742 yılında Mısır'da Müslüman

---

⁵⁵¹ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 52.

⁵⁵² Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 60.

⁵⁵³ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 52.

⁵⁵⁴ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 52.

⁵⁵⁵ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 52.

⁵⁵⁶ Guzman, “*Dini Gruplar*”, s. 262.

⁵⁵⁷ Demircan, *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 104.

⁵⁵⁸ Demircan, *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 93; Aksu, “*Sosyal Tabakalar*”, s. 77.

olan gayri müslimlerden cizye vergisinin kaldırılacağına duyurulması üzerine yirmi dört bin kişi İslamiyeti kabul etmiştir⁵⁵⁹. Bu durum karşısında Emeviler, İslamiyeti kabul edip mevali sınıfına dâhil olan kişilerden cizye almaya devam etmişlerdir⁵⁶⁰. Vergi gelirlerinin azalmasına neden olacağı endişesi nedeniyle Emeviler belli dönemler haricinde İslamlaşmayı engellemişlerdir⁵⁶¹.

Haccac b. Yusuf'un Irak valiliği döneminde Fars asıllı köylüler Müslüman olmak için kendisine başvurmuşlardır. Köylüler, Müslümanlar ile aynı haklara sahip olmak ve cizye gibi ağır vergilerden muaf tutulmaları şartıyla İslama gireceklerini bildirmişlerdir. Ancak Haccac, cizye gelirlerinin azalacağını düşündüğünden dolayı köylüleri Horasan'a geri göndermiş ve kendilerini Müslüman olarak görmemelerini söylemiştir⁵⁶².

İslamiyetin yayılmasını vergi gelirlerinin azalmasını istemediklerinde ilk önce Arap kabileleri sonra da Dihkanlar engellemişlerdir⁵⁶³. Horasan gibi uzak eyaletlerde Emevilerin vergi denetleme sisteminin zayıf olması, vergi toplama yetkisinin belirli bir özerkiğe sahip yerel yöneticiler olan Dihkanlara bırakılmasına sebep olmuştur. Dihkanlar, İslamiyetin yayılması sonucu azalan cizye gelirlerini telafi etmek amacıyla Müslüman olanların kişisel vergilerini artırma ya da cizye vergisi almaya devam etmeye çalışmışlardır⁵⁶⁴. Emeviler dönemindeki bu durum İslamlaşmayı engelleyen en önemli etkenlerden biri olmuştur.

Gayri müslimlerin, İslamiyeti kabul edip cizye ödemekten kurtulmaları özellikle eyaletlerde görev yapan dihkan ve emirleri rahatsız etmiş, bu durumu valilere bildirmişlerdir⁵⁶⁵. Yine mevalinin ekonomik olarak çeşitli imkânlardan faydalanması Arap kabilelerini de rahatsız etmiştir. Örneğin Kufe'de Emevilere karşı isyan eden Muhtar es- Sekafi ekonomik eşitlik vaatleriyle mevaliyi kendi yanına

---

⁵⁵⁹ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 21.

⁵⁶⁰ Ebu Ubeyd, *Kitab'ül Emval*, s. 69.

⁵⁶¹ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 21.

⁵⁶² Guzman, "*Dini Gruplar*", s. 255.

⁵⁶³ Guzman, "*Dini Gruplar*", s. 263.

⁵⁶⁴ Guzman, "*Dini Gruplar*", s. 262.

⁵⁶⁵ Atçeken, "*Mevali Politikası*", s. 75.

çekmesi üzerine gelirlerini mevali ile paylaşmak istemeyen Arap kabileleri karşı çıkmışlardır⁵⁶⁶.

Mevaliden cizye alınması meselesi devlet politikası olmaktan çok yerel vergi memurları ve ekonomik şartlardan kaynaklanmıştır. Nitekim cizye alınmasından doğan problemler Emevilerin kuruluşundan kırk yıl sonra Haccac b. Yusuf'un Irak valiliği sırasında gün yüzüne çıkmaya başlamıştır⁵⁶⁷. Bu nedenle Irak bölgesinde yaşayan mevali devlete muhalif hale gelmiş, Hicaz ve Şam'daki gibi Müslüman Arap toplumuna karışmamışlardır⁵⁶⁸.

Emeviler dönemi boyunca mevaliden cizye alınmaması konusunda zaman zaman ıslahatlar da yapılmıştır. Ömer b. Abdülaziz döneminde Horasan'da mevaliden cizye alınması üzerine vali Cerrah b. Abdullah'a bu uygulamayı kaldırmasını emretmiştir⁵⁶⁹. Yine Ömer b. Abdülaziz'in halifeliğine kadar Berberilerin çocuklarından alınan vergi kaldırılmış⁵⁷⁰, bu uygulamalar gayri müslimler arasında toplu İslamiyeti kabul etme olaylarına neden olmuştur⁵⁷¹. Yine Emevi halifesi Hişam b. Abdülmelik Horasan'a vali olarak Nasr b. Seyyar'ı atamış, vali bölgede mali alanda düzenlemeler yaparak mevaliden alınan cizye vergisini kaldırmış, suiistimallerde bulunan vergi toplamakla görevli dihkanları görevlerinden almıştır⁵⁷².

Ömer b. Abdülaziz, İslam'ın temel ilkeleriyle devlet hazinesinin gelirlerinin korunmasını ortak bir paydada birleştirmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle gayri müslimlerden alına cizye vergisini İslam'a boyun eğme vergisi olarak kabul etmiş ve Müslüman olanlardan bu vergiyi kaldırmıştır. Haraç arazisini ise İslam ümmetinin ortak malı sayarak⁵⁷³ toprak kirası olarak nitelendirmiş ve tüm Müslümanların bunda payı olduğunu ilan etmiştir⁵⁷⁴. Böylece sahibinin kim olduğuna bakılmaksızın Haraç

⁵⁶⁶ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 60; Vloten, *Mesih Akideleri*, s. 27-28.

⁵⁶⁷ Necdet Hammaş, "Mevali ve Zummiler", s. 180.

⁵⁶⁸ Demircan, *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 53.

⁵⁶⁹ Demircan, *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 95.

⁵⁷⁰ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 220.

⁵⁷¹ Demircan, *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 94.

⁵⁷² Atçeken, "Mevali Politikası", s. 78.

⁵⁷³ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 62.

⁵⁷⁴ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 125.

arazisine sahip herkesten haraç vergisinin alınmasına karar kılmıştır⁵⁷⁵. Böylece İslamiyet'in yayılışından etkilenmeyecek şekilde hazine gelirlerinin sabitlenmesini amaçlamıştır⁵⁷⁶.

Esas gelirin haraç vergisine dayanmasından dolayı Ömer b. Abdülaziz'in getirdiği bu sistem Irak için uygulamaya uygun olmuştur. Fakat Mısır ve Horasan için uygun bir sistem olmamıştır. Nitekim Mısır'ın vergi gelirlerinin büyük kısmı cizye vergisine dayanmaktadır⁵⁷⁷. Horasan'da ise cizye ve haraç tek kalemde toplandığını ve birbirinden ayrılmadığını İslam tarihi kaynakları belirtmektedir⁵⁷⁸. Bu nedenle Mısır ve Horasan'da İslamiyet'in yayılışı hazine gelirlerinde atıyye ve maaşların ödenemeyeceği derecede ciddi miktarlarda azalmaya neden olmuştur⁵⁷⁹.

Bu durum karşısına vergi toplamakla görevli dihkanlar kendi ekonomik kazanımlarını koruma amacıyla vergi yükünü halkın üzerine yıkmışlardır⁵⁸⁰. Dihkanlar, gayri müslimlerin İslam dini benimsemelerini hoş karşılamamışlar ve her seferinde eşitlik getirmeyi hedefleyen vergi ıslahatlarını baltalamaya gayret etmişlerdir⁵⁸¹.

Ömer b. Abdülaziz'in İslam'ın yayılışını ve hazinenin menfaatini ortak paydada birleştirme hedefi kendinden sonraki Emevi halifeleri tarafından devam ettirilmemiştir. Horasan valisi Nasr b. Seyyar, haraç ve cizye'yi ayrı ayrı alarak, önceden tek kalemde alınan vergiyi sistemini ıslah etmeye çalışmıştır. Haraç topraktan alınmaya devam ederken Müslüman olandan cizye kaldırılmıştır. Böylece İslam'ın yayılması ve hazine gelirlerinin korunması amaçlanmıştır⁵⁸². Ancak Nasr b. Seyyar'ın bu ıslahatları için çok geç kalınmış, vergi yükünden rahatız olan Horasan ahali Emevileri yıkacak olan Abbasi ihtilalini⁵⁸³ desteklemişlerdir. Abbasiler,

⁵⁷⁵ Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, s. 115.

⁵⁷⁶ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 125.

⁵⁷⁷ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 125.

⁵⁷⁸ Guzman, "*Dini Gruplar*", s. 260.

⁵⁷⁹ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 125.

⁵⁸⁰ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 125.

⁵⁸¹ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 126.

⁵⁸² Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 126.

⁵⁸³ Abbasi İhtilali hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Aksu, *Emevilerin Abbasiler Tarafından Soykırımı Uğratılması ve Ebu'l Abbas'ın Bu Soykırındaki Rolü*", Cumhuriyet ÜİFD, S. 4, Sivas 2000, s. 259 – 268; Ahmet Bağlıoğlu, "*Abbasi Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şii Hareketler*", DAD,

Emevi devlet adamlarının mevali kesimine karşı sosyo-ekonomik alanda uyguladığı ayrımcı politikaları kullanarak mevalinin kendi siyasi çıkarların desteklemesini sağlamışlardır. Mevali gibi Emevilere karşı olan birçok dini-siyasi grubu başarılı propaganda yöntemleriyle kendi yanlarına çekmeyi başarmışlardır⁵⁸⁴

C. 3, S. 3, Ankara 2000, s. 81 – 96; Faruk Ömer “*Abbasilerin Siyasi Emellerinin Tarihi Kökleri*”, çev. Cem Zorlu, Selçuk ÜİFD, S. 13, Konya 2002, s. 193 – 210; İsmail Hakkı Atçeken, “*Abbasi Propagandası Sürecinde Hişam b. Abdülmelik*”, Selçuk ÜİFD, S. 17, Konya 2004, s. 21 – 38.

⁵⁸⁴ Guzman, “*Dini Gruplar*”, s. 255.

İKİNCİ BÖLÜM EMEVLERİN MUHALİFLERİNE KARŞI DİNİ SİYASETİ

I. EMEVLERİN MUHALEFETE KARŞI DİNİ SÖYLEMLERİ

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Müslümanların zihinlerinde Hz. Osman'ın öldürülmesi ve katillerinin hükmü nedir, Cemal ve Sıffin Savaşına katılan ve öldürülen Müslümanların durumları ne olacak? gibi sorular belirmiştir. Bu sorulara verilen cevaplar İslam tarihinde ilk siyasi ve dini mezheplerin ortaya çıkmasında önemli etkenlerden sayılmıştır⁵⁸⁵.

Fırkaların ortaya çıkmasında hilafet sorunu da etkili olmuştur⁵⁸⁶. İslam tarihinde ilk ortaya çıkan fırka olan Haricilik, Emevilere karşı sert muhalif tutumlarıyla bilinmektedirler. Bu hareketler İslami ilkelerin yerine getirilmesi iddiasında olmakla beraber ortaya çıkışı itibariyle siyasi hareketlerdir⁵⁸⁷.

Emeviler, birbirinden farklı dini-siyasi gruplar tarafından İslam dininin ilkelerine olan bağlılıklarının zayıflığı ile suçlanmıştır. Özellikle Ehl-i beyt⁵⁸⁸, Hariciler ve Kaderiyye mensupları Emevilerin İslam toplumunu dine aykırı şekilde yönettiklerini savunmuşlardır. Emevileri İslam ümmetinin idaresini gasp eden bir iktidar olarak nitelendirip, Müslümanları onlara karşı isyana çağırılmışlardır⁵⁸⁹.

A. Emevilerin Ehl-i beyt'e Karşı Dini Söylemleri

Hz. Ali'nin Haricilerden olan İbn Mülcem⁵⁹⁰ tarafından yaralanması nedeniyle 29 Ocak 661 tarihinde⁵⁹¹ ölümünden sonra Kufe halkı Hz. Hasan'a⁵⁹² biat

⁵⁸⁵ Ethem Ruhi Fıçlalı, “*Hariciliğin Doğuşuna Etki Eden Bazı Faktörler*”, AÜİFD, C. XX, Ankara 1975, s. 226

⁵⁸⁶ Şehristani, *Milel*, s. 35.

⁵⁸⁷ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 34.

⁵⁸⁸ Ehl-i beyt kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Namık Kemal Karabiber, *Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları (Hicri I. ve II. Asır)*, Ankara ÜSBE (BDT), Ankara 2007; Yusuf Benli, “*Şii Düşüncede Ehl-i Beyt Tasavvurları*”, İslami Araştırmalar Dergisi, C. 17, S. 4, İstanbul 2004; Yusuf Benli, “*Şii Düşüncede Ehl-i Beyt Tasavvurları*”, İslami Araştırmalar Dergisi, C. 17, S. 4, İstanbul 2004; Yaşar Özdemir, *Ehl-i Beyt Kavramının Teolojik Analizi*, Hitit ÜSBE (BYLT), Çorum 2014.

⁵⁸⁹ Roberto Marin Guzman, “*Orta Asya ve Horasan'da Abbasi İhtilali: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilalin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme*”, çev. Mustafa Demirci, İSTEM, S. 12, Konya 2008, s. 255.

⁵⁹⁰ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 8, s. 121.

⁵⁹¹ Ethem Ruhi Fıçlalı, “*İslam Tarihinde Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin Dönemleri (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Tetkik)*”, AÜİFD, C. XXVI, Ankara 1983, s. 354.

ettiler⁵⁹³. Hz. Hasan, Kufelilerden savaşıacağı kişiler ile savaşmak barış yapacağı kişiler ile barış yapmak üzere şartlı biat almak istemiş⁵⁹⁴, ilk başta bunu kabul etmeyen Kufeliler Hz. Hüseyin'e⁵⁹⁵ biat etmek için başvurmuşlar, bunun kabul edilmemesi üzerine Hz. Hasan'a biat etmişlerdir⁵⁹⁶. Hz. Hasan'a, Mısır ve Şam dışındaki vilayetler biat etmiştir⁵⁹⁷.

Kufe'de Hz. Hasan'a biat edilmesi üzerine Şam'da kendisine biat edilen ve Emirü'l müminin unvanını kullanan⁵⁹⁸ Muaviye, Kufe üzerine ordusuyla hareket etme kararı almıştır. Valilerine mektuplar yazarak asker toplanmasını istemiş, gerekli hazırlıkların tamamlanması üzerine ordusuyla Medain yakınlarındaki Meskin'e kadar gelmiştir⁵⁹⁹. Bunun üzerine Hz. Hasan, Kufe mescidinde halka konuşma yaparak onları Muaviye'ye karşı savaşa ve cihada davet etmiştir⁶⁰⁰. Hz. Hasan'ın Hilafet makamı için Muaviye'ye karşı savaşmaya istekli olmasına rağmen Kufeliler, bu konuda isteksiz davranmışlar, çağrıya olumlu cevap vermemişlerdir⁶⁰¹.

Hz. Hasan, Kufelilerin savaş konusunda isteksiz davranmaları üzerine amillerine mektuplar yazarak asker toplanmasını emretmiş, Kufe ve bağlı bölgelerden içinde Haricilerinde bulunduğu kırk bin kişilik bir ordu hazırlanmıştır⁶⁰². Ordusuyla Medain'e yönelen Hz. Hasan, sefer sırasında Haricilerin saldırısına uğramış, çadırı yağmalanmış canını ise Hemdan ve Rebia kabilelerine sığınarak kurtarabilmiştir⁶⁰³. Bu saldırı esnasında yaralanan Hz. Hasan, Medain'e gelmiş ve

---

⁵⁹² Hz. Hasan, Hz. Peygamber (sav)'in kızı Hz. Fatıma ile Hz. Ali'nin büyük oğludur. Kaynaklarda daha çok 625 yılından doğduğu rivayet edilmektedir. Fığlalı, “*Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin*”, s. 353.

⁵⁹³ Hz. Hasan'a biat konusunda ayrıntılı bilgi ve farklı görüşler için bk. Dineveri, *el-Ahbar*, s. 275; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 409-416; İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 8, s. 29-36; Demircan, *İktitar Mücadelesi*, s. 33-37.

⁵⁹⁴ İbn Kuteybe, *el-İmame*, s. 223.

⁵⁹⁵ Hz. Hüseyin Hz. Peygamber (sav)'in kızı Hz. Fatıma ile Hz. Ali'nin ikinci oğludur. 626 yılında Medine'de doğmuştur. Fığlalı, “*Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin*”, s. 358.

⁵⁹⁶ Demircan, *İktitar Mücadelesi*, s. 36.

⁵⁹⁷ Demircan, *İktitar Mücadelesi*, s. 37; Adnan Demircan, “*Hz. Hasan ve Halifeliği*”, Harran ÜİFD, S. 1, Şanlıurfa 1995, s. 88.

⁵⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 410.

⁵⁹⁹ Demircan, *İktitar Mücadelesi*, s. 38.

⁶⁰⁰ M. Mahfuz Söylemez, “*Hz. Hasan'ın Hilafeti Muaviye'ye Devrinin Arka Planı*”, İAD, C. 14, S. 3-4, Ankara 2001, s. 461.

⁶⁰¹ Söylemez, “*Hz. Hasan'ın Hilafeti*”, s. 461.

⁶⁰² Söylemez, “*Hz. Hasan'ın Hilafeti*”, s. 462.

⁶⁰³ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 268; Söylemez, “*Hz. Hasan'ın Hilafeti*”, s. 463.

ordusunda çıkan isyan neticesinde Muaviye ile barış yapmaktan başka seçeneği kalmamıştır.

Barış teklifini hangi tarafın ilk önce yaptığı konusunda farklı rivayetler vardır. Genel kabul görüşüne göre Hz. Hasan'ın Muaviye üzerine gönderdiği orduda isyan çıkması ve askerlerin Muaviye'ye karşı savaşmaya isteksiz olmalarından dolayı barış talebinde bulunduğu şeklindedir⁶⁰⁴.

Buna göre Hz. Hasan, ilk önce kendisine biat etmesi için Muaviye'ye bir mektup göndermiştir⁶⁰⁵. Hz. Hasan, mektubunda babası Hz. Ali'nin Muaviye'ye karşı kullandığı dini tezlerinin benzerlerine başvurmuştur. Muaviye'ye İslam'da bilinen bir faziletinin ve eserinin olmadığını, İslam'a karşı mücadele eden bir zümrenin ve Hz. Peygamber (sav)'in Kureyşli baş düşmanın oğlu olduğunu söyleyerek hilafette talip olmasını hayretle karşıladığını bildirmiştir⁶⁰⁶.

Muaviye'nin Hz. Hasan'a cevabı dini siyasetini göstermesi açısından önemlidir. *“Eğer senin halkı benden daha iyi kontrol altına alabileceğini, ümmeti daha iyi kuşatabileceğini, daha iyi siyaset sahibi olduğunu, malları daha iyi toplayabileceğini, düşmanla daha iyi savaşabileceğini bilseydim beni davet ettiğin şeye icabet ederdim. Seni buna ehil görüyorum. Fakat biliyorum ki, ben senden daha uzun süre idarecilik yaptım; bu ümmet için senden daha çok tecrübe sahibiyim; senden daha iyi siyaset sahibiyim ve senden daha yaşıyım. Benden istediğin hususta, senin bana icabet etmen daha doğrudur. Benim ita-atime gir; hilafet benden sonra senin olsun...”*⁶⁰⁷. Muaviye, İslam ümmetinin selameti için kendisine biat etmesi gerektiğini Hz. Hasan'a bildirerek dini tezlerini ortaya koymuştur.

Kaynaklarda yapılan anlaşmanın mahiyeti konusunda da farklılıklar bulunmaktadır⁶⁰⁸. Dineveri'de Hz. Hasan'ın şartları şöyledir. Muaviye, Iraklılardan hiçbir kimseyi kin tutuklamayacak, siyah ve beyaz herkese can güvenliği verecek, yaptıkları hatalara tahammül gösterecek, her yıl Ehvâz bölgesinin haracını kendisine tahsis edecek, kardeşi Hz. Hüseyin'e

⁶⁰⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 412.

⁶⁰⁵ Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 48.

⁶⁰⁶ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 281.

⁶⁰⁷ Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 48-49.

⁶⁰⁸ Hz. Hasan'ın halifeliği Muaviye'ye devri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Fırlı, “Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin”, s. 356-357; M. Ali Kapar, “Hz. Hasan'ın Halifeliği ve Hasan – Muaviye Andlaşması”, Selçuk ÜİFD, S. 7, Konya 1997, s. 67-80; Söylemez, “Hz. Hasan'ın Hilafeti”, s. 463-468.

her yıl bir milyon dirhem verecek⁶⁰⁹, bağış ve yardımlarda Haşim oğullarını, Abdüşems oğullarına üstün tutacaktır⁶¹⁰. İbn Kesir, Hz. Hasan'ın Kufe hazinesinde bir milyon dirhem para ile beraber Dar Ebcerd'in haracı ve kendisinin uyacağı şekilde Hz. Ali'ye sövülmemesini şart koştuğunu yazmaktadır⁶¹¹. İbnü'l-Esir, İbn Kesir'in verdiği bilgiye ek olarak Muaviye'nin Hz. Hasan'ın Hz. Ali'ye lanet edilmemesi yönündeki isteğini cevapsız bıraktığını belirtmektedir. Bununla beraber Hz. Hasan'ın hayatta iken duyacağı şekilde babasına lanet edilmemesi gerektiği şeklindeki isteğini kabul etmiş fakat bu ahdi yerine getirmemiştir. Dar Ebcerd'in haracını ise Basralılar “*Burası bizim fey'imizdir*” diyerek Hz. Hasan'a vermemişler, bunu da Muaviye'nin gizli emri ile yapmışlardır⁶¹².

Muaviye halifeliği devraldıktan sonra Kufeliler, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i Muaviye ile yapılan ahdi bozmaya ve onunla savaşmaya teşvik etmeye çalışmışlardır. Bu konuda öldürülmeden önce Hucr b. Adi⁶¹³ ön plana çıkmaktadır. O, Hz. Hasan'dan beklediği cevabı alamayınca Hz. Hüseyin'in yanına gitmiş ve ona şöyle demiştir. “*Ey Ebu Abdullah! Sizler izzeti verip, aşağılığı aldınız. Azı kabul edip, çoğu terk ettiniz. Bugün size itaat ettik ve zamana karşı geldik. Hasan'ı barış fikriyle baş başa bırak. Kufeli ve başka yerden taraftarlarını yanına al, beni ve arkadaşımı en ön safa koy. Hind'in oğlu (Muâviye'yi kastediyor) ancak kendisi ile kılıçlarımızla çarpıştığımızda olup biteni fark edebilsin*”⁶¹⁴. Hz. Hüseyin ise onlara Muaviye'ye biat edip söz verdiğini ve bu sözü bozmanın mümkün olmadığını söyleyip, evlerinden çıkmamalarını tavsiye etmiştir⁶¹⁵.

Hz. Hasan'ın ölümünden sonra defnedileceği yer ile ilgili Emeviler ile sorunların çıktığı rivayetlere yansımıştır⁶¹⁶. Hz. Hüseyin, abisi Hz. Hasan'ın dedesi Hz. Peygamber

⁶⁰⁹ Demircan, “*Hz. Hasan ve Halifeliği*”, s. 97.

⁶¹⁰ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 270.

⁶¹¹ İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 8, s. 30.

⁶¹² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 413.

⁶¹³ Hucr b. Adi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Mahfuz Söylemez, *Emevi İktidarına Karşı Kufe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareketi*”, Çorum İFD, C. III, S. 6, Çorum 2004, s. 31 – 48; Ali Dadan, “*İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adi Hareketi ve Toplumsal Etkileri*”, İSTEM, S. 5, Konya 2005, s. 203 – 221; Mustafa Ekinci, “*İmamiye Mezhebinin İdollerinden Hucr b. Adi ve Arkadaşlarının Yaşadığı Toplum İçindeki Statüleri*”, Harran ÜİFD, S. 27, Şanlıurfa 2012, s. 1–13.

⁶¹⁴ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 272-273.

⁶¹⁵ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 273.

⁶¹⁶ Hz. Hasan'ın ölümüyle ilgili tartışmalar için bk. Ünal Kılıç, *Hz. Hasan'ın Zehirletilerek Öldürüldüğü İddiaları Üzerine Bir Değerlendirme*”, İSTEM, S. 26, Konya 2015, s. 1–15.

(sav)'in yanına defnedilmesini istemiş, Hz. Aişe de izin vermiştir⁶¹⁷. O sırada Medine valisi bulunan Said b. As bu isteğe karşı çıkmamış, fakat Emevilerden Mervan b. Hakem, Hz. Hüseyin'in bu girişimini engellemiştir⁶¹⁸. Mervan b. Hakem bunu Hz. Hasan'ın "Müslümanlar Hz. Peygamber (sav)'in yanına defnedilmeme karşı çıkarlarsa beni Baki Mezarlığına defnedin" dediğini delil göstererek gerçekleştirmiştir⁶¹⁹.

Hz. Hasan'ın vefat haberini alan Kufeliler, yine Hz. Hüseyin'e mektuplar yazarak onu Muaviye'ye karşı isyana teşvik etmişlerdir. Cade b. Hübeyre b. Ebi Vehb'in yazdığı söylenen mektup şöyledir. "Senin taraftarlarından yanımızda bulunanlar, dört gözle seni bekliyorlar. Hiç kimseyi sana denk görmüyorlar. Kardeşin Hasan'ın savaşı erteleme fikrini öğrendiler. Seni ise dostlarına yumuşak, düşmanlarına karşı katı ve Allah'ın emri konusunda çok sıkı (tavizsiz) bir kişi olarak tanudular. Eğer halifeliği istiyorsan bize gel. Biz canlarımızı senin yanında ölmeye hazırladık."⁶²⁰. Yine Hz. Hüseyin'in Kufelilere cevabı Muaviye hayatta oldukça evlerinden çıkmamaları yönünde olmuştur.

Muaviye, Kufelilerin Hz. Hüseyin'i isyana teşvik ettiklerinden haberdar olmuştur. Medine valisi Mervan b. Hakem de bu konuda Muaviye'ye bir mektup yazmış ve ne yapılması gerektiğini sormuştur. Muaviye'de Mervan b. Hakem'i Hz. Hüseyin'e müdahale etmemesi konusunda uyarılmış ve onun biatine sadık kalacağını bildirmiştir⁶²¹. Muaviye bu konuda Hz. Hüseyin'e de mektup yazmıştır. Mektupta kendisine gelen haberlere inanmadığını ve Müslümanları bölmemesi için biatine sadık kalması gerektiğini Hz. Hüseyin'e bildirmiştir⁶²².

İbn Sa'd ve Dineveri'nin kaydettiği Muaviye'nin ölüm döşeginde iken oğluna bildirilmesini emrettiği vasiyetinde de bu konuyla ilgili önemli bilgiler vardır. O, oğluna Hicaz halkından yanına gelenlere ikramda bulunmasını ve Iraklılara da yumuşak davranmasını tavsiye etmiştir⁶²³. Yine Hz. Hüseyin'den endişe duymadığını, eğer Iraklıların

⁶¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 466-467; Demircan, "Hz. Hasan ve Halifeliği", s. 105.

⁶¹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 467.

⁶¹⁹ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 273; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 467.

⁶²⁰ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 274.

⁶²¹ Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s.118.

⁶²² Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s.119.

⁶²³ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 278.

onu isyana teşvik etmeleri halinde onu bağışlaması gerektiğini bildirmiştir⁶²⁴.

Hız. Hasan ile olduğu gibi Hz. Hüseyin'e karşı da Muaviye'nin barışçı bir politika güttüğünü söylemek mümkündür. Örneğin Hz. Hüseyin, Muaviye'den Hz. Peygamber (sav)'in oğlu İbrahim'in annesinin Mısır'da bulunan köyünün cizyeden muaf tutulmasını istemiş ve bu kabul edilmiştir. Belazuri bu rivayeti Hz. Peygamber (sav)'in “*Kıptilere iyi davranınız*” şeklindeki tavsiyesini naklederek vermiştir⁶²⁵. Yine Muaviye, Hz. Hüseyin'den Ebu Neyzer pınarını iki yüz bin dinar karşılığında satın almak istemiş, Hz. Hüseyin ise babası Hz. Ali'nin vakfi olduğu için bu teklifi kabul etmemiştir⁶²⁶. Bu durum Muaviye tarafından anlayışla karşılanmıştır.

Muaviye'nin Hz. Hasan'a yaptığı maddi yardımlar çok büyük miktarlara ulaşmıştır Abdullah b. Abbas, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Cafer gibi Haşimiler sık sık Şam'a gitmişler ve Muaviye'den maddi destekler almışlardır⁶²⁷. Hz. Hüseyin, ağabeyi Hz. Hasan'ın ölümünden sonra da Şam'a gitmiş, hatta 671 yılında Emevilerin düzenlediği İstanbul seferine katılmıştır. Hz. Hüseyin'in Muaviye ile geliştirdiği olumlu ilişki Yezid b. Muaviye'ye veliaht olarak biat alınmasına kadar devam etmiştir⁶²⁸.

Muaviye'nin oğlu Yezid'e kendinden sonra halife olması için biat alması Medine'de Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr⁶²⁹, Abdullah b. Cafer ve Hz. Hüseyin gibi sahabiler tarafından kabul görmemiştir. Bu kimselerin biatlerini almak için Muaviye kendilerine mektuplar yazmıştır⁶³⁰. Onun Hz. Hüseyin'e gönderdiği mektup ne tür dini tezler kullandığını göstermesi açısından önemlidir. “...*Beni seni tecrit etmeye ve sana kötülük etmeye sevk etme. Allah'tan sakın ve bu ümmeti tekrar fitneye sürükleme. Kendini, dinini ve Muhammed'in ümmetini düşün. İnanmayanlar seni hafifliğe sevk etmesin.*”⁶³¹. Muaviye, Hz. Hasan'a karşı

⁶²⁴ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 278; İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 6, s. 28.

⁶²⁵ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 250; Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 118.

⁶²⁶ Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 117.

⁶²⁷ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 287; Zeydan, *İslam Uygarlığı*, C. 1, s. 129.

⁶²⁸ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 288.

⁶²⁹ Emeviler döneminde Abdullah b. Zübeyr'in faaliyetleri hakkında bk. Von Wilfred Madelung, “*Abdullah bin Zübeyr ve Mehdî*”, çev. Ceyhan Saraç, Dokuz Eylül ÜİFD, S. VII, İzmir 1992, s. 389–409; A. Vehbi Ecer, “*Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği ve Kurduğu Devlet*”, Erciyes ÜİFD, S. 10, Kayseri 1998, s. 153–162; İrfan Aycan, “*Emeviler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b. Zübeyr (622–692)*”, AÜİFD, S. 41, Ankara 2000, s. 99 – 115.

⁶³⁰ Bu mektuplar için bk. İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 242-245.

⁶³¹ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 242.

kullandığı İslam ümmetinin selameti için biat edilmesi gerektiği tezini Hz. Hüseyin'e karşı da kullandığı görülmektedir.

Muaviye'nin ölümünden sonra oğlu Yezid'e biat edilmesi Emeviler ile Ehl-i beyt ilişkilerinde yeni bir dönemin açılmasına neden olmuştur. Hz. Hüseyin, Yezid b. Muaviye'ye biat etmeme gerekçesini şu şekilde açıklamaktadır “*Ben şımarıklığımdan, bozguncu ve zalim olarak ortaya çıkmış değilim. Ben dedem Muhammed'in ümmetinin felahını ve iyiliğini talep maksadıyla ortaya atılmış bulunmaktayım, iyiliği emretmek ve kötülükten men etmek istiyorum. Dedem ve babamın yolunda yürüyorum.*”⁶³². Hz. Hüseyin şarap içen Yezid b. Muaviye'ye biat etmesi durumunda günahkâr olacağını düşünmüş, biat etmeme konusunda kararlı davranmıştır⁶³³. Hz. Hüseyin, Yezid'e biat etmeme konusunda desteklerini istediği Basra ve Kufe'nin ileri gelenlerine yazdığı mektuplarda kullandığı temel tezleri Emevilerin Allah'ın kitabından uzaklaştığı, iktidarlarında adaletle hükmetmedikleri ve bidatlerin yaygınlaştığı şeklindedir⁶³⁴. Emeviler ise Hz. Hüseyin ve taraftarlarını ümmetin birliğini parçalamakla suçlamaktadır⁶³⁵.

Kerbela'da kendisini kuşatan Emevi ordusuna yaptığı konuşma Hz. Hüseyin'in ne tür tezler kullandığını göstermesi açısından önemlidir. “...*Bilin ki bunlar, şeytana uydular ve Rahman'a itaati terk ettiler. Fesadı yayıp açığa çıkardılar. Allah'ın hadlerini tatil ettiler, uygulamadılar. Fey'i kendilerine ayırdılar. Allah'ın haramını helal ve helâlini da haram kıldılar...*”⁶³⁶.

Hz. Hüseyin'in Basralılara yazdığı mektup onun babası ve ağabeyi gibi Ehl-i beyt tezini kullandığını göstermesi açısından önemlidir. “...*Peygamber (sav), Allah'ın kullarına nasihatte bulundu ve ulaştırması gereken mesajları onlara ulaştırdı. Biz onun Ehl-i Beyt'i, yakınları, vasileri ve varisleriyiz. İnsanların içersinde onun makamına en çok layık olanda biziz... Sizi Allah'ın kitabına ve Peygamber (sav)'in sünnetine davet ediyorum. Çünkü sünnet öldürülmüş, bidat ise diriltirmiştir...*”⁶³⁷.

⁶³² Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 311.

⁶³³ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 309.

⁶³⁴ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 27; Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 312.

⁶³⁵ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 316.

⁶³⁶ Ebu Mihnef, *Vak'atu't- Taf*, s. 118; Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 320.

⁶³⁷ Ebu Mihnef, *Vak'atu't- Taf*, s. 50. Buna benzer bir mektubu Dineveri de kaydetmiştir bk. Dineveri, *el-Ahbar*, s. 284.

Yine Kerbela’da kendisini kuşatan Emevi ordusuna yaptığı konuşma, Ehl-i beyt tezini kullandığını göstermesi açısından önemlidir. “...İşte Peygamber (sav)’in Ehl-i Beyt’i olan bizler, velayet ve size önderlik etmeye hakları olmadığı halde bu iddiada bulunanlardan, aranızda daima zulüm ve tecavüzle hareket edenlerden daha layığız...”⁶³⁸.

Hz. Ali-Muaviye mücadelesinde olduğu gibi Kur’an ayetleri, Hz. Hüseyin’in Yezid b. Muaviye’ye biatı kabul etmemesi üzerine taraflarca kullanılmıştır⁶³⁹. Çoğu Hz. Hüseyin tarafından olmak üzere yirmi beş ayetin kullanıldığı kaynaklara yansımıştır⁶⁴⁰. Hz. Hüseyin’in okuduğu ayetler genellikle Allah’a iman ve teslimiyeti ifade etmekte olup, kader meselesiyle alakalıdır⁶⁴¹. Örneğin Hz. Hüseyin Medine’den ayrılırken, Hz. Musa’nın Mısır’dan ayrılırken okuduğu Kasas suresinin yirmi birinci ayetini⁶⁴² okumuş, Mekke’ye yaklaşırken ise Hz. Musa’nın Medyen’e vardığında okuduğu Kasas suresinin yirmi ikinci ayetini⁶⁴³ okumuştur⁶⁴⁴. Yine kendisini Kufe’ye gitmemesi konusunda uyararak İbn Mut’i isimli bir kişiye Tevbe suresinin elli birinci ayetini⁶⁴⁵ okuyarak cevap vermiştir⁶⁴⁶.

Yezid b. Muaviye ise Hz. Hüseyin’in Kerbela’da şehit edilmesinden sonra yanına getirilen Hz. Hüseyin’in akrabalarına Al-i İmran suresinin yirmi altıncı ayetini⁶⁴⁷ okumuştur⁶⁴⁸. Yezid’in bu ayeiti okuması Emevilerin Cebri kader anlayışına deliller bulmak amacıyla ayetleri kullandıklarını göstermektedir.

Hz. Hüseyin kaza ve kaderin Allah’ın takdiri ile olduğuna dair ayetleri okurken, Yezid Allah’ın iktidarı istediği kişiye verdiğini ve yapılan zulüm ve haksızlıkların Allah’ın emri

---

⁶³⁸ Ebu Mihnef, *Vak’atu’t-Taf*, s. 115.

⁶³⁹ Kerbela olayında okunan ayetler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nurettin Turgay, “*Kerbela Olayında Kullanılan Ayetler*”, Çeşitli Yönleriyle Kerbela Sempozyumu (Bildiriler), C. III, Sivas 2010, s. 7 – 22.

⁶⁴⁰ Turgay, “*Ayetler*”, s. 7.

⁶⁴¹ Turgay, “*Ayetler*”, s. 7.

⁶⁴² Bu ayet; “Musa korku içinde etrafı gözetleyerek şehirden çıktı ve “Ey Rabbim! Beni bu zalim kavimden kurtar” dedi.”

⁶⁴³ Bu ayet; “Medyen’e doğru yöneldiğinde, “Umarım Rabbim beni doğru yola iletir” dedi.”

⁶⁴⁴ Ebu Mihnef, *Vak’atu’t-Taf*, s. 35.

⁶⁴⁵ Bu ayet; “De ki: “Bizim başımıza ancak, Allah’ın bizim için yazdığı şeyler gelir. O, bizim yardımcımızdır. Öyleyse müminler yalnız Allah’a güvensinler.”

⁶⁴⁶ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 296.

⁶⁴⁷ Bu ayet; De ki: “Ey mülkün sahibi olan Allah’ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin dilediğini zelil edersin. Hayır, senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetersin.”

⁶⁴⁸ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 145; Turgay, “*Ayetler*”, s. 17.

gereği gerçekleştiğini ifade etmeye çalışmış, bu amaçla ayetleri Hz. Hüseyin'in öldürülme hatasını örtmek için kullanmıştır⁶⁴⁹. Yezid, Allah'ın mülkünü dilediğine vereceğini ifade eden ayeti okuyarak halifeliğine dini bir dayanak göstermiş⁶⁵⁰, Allah'ın kendisini yücelttiğini Hz. Hüseyin'i ise alçalttığını ifade etmeye çalışmıştır⁶⁵¹.

680 yılında Hz. Hüseyin'in Kerbela olayında Emevilerin ordusu tarafından şehit edilmesinden sonra Ali b. Hüseyin, Muhammed el- Bakır, Cafer es- Sadık gibi Ehl-i beyt mensupları siyasetten uzak durmuşlar, daha çok İslami ilimler ile ilgilenmişlerdir⁶⁵². Özellikle Ömer b. Abdülaziz gibi bazı Emevi halifelerinin Ehl-i beyt'e karşı olumlu yaklaşımları onların siyasetten uzak kalmalarında etkili olmuştur. Hz. Hüseyin'in torunlarından olan Zeyd b. Ali'nin 740 yılında Emevilere isyanına kadar Ehl-i beyt'in ve Haşimilerin her hangi bir ayaklanmasına rastlanmamaktadır⁶⁵³.

698-699 yılında Medine'de doğan Zeyd b. Ali, Hz. Hüseyin'in torunlarından olup Kerbela olayından sağ kurtulan Ali b. Hüseyin'in oğludur⁶⁵⁴. On dört yaşında babasını kaybetmesinden sonra eğitimiyle kardeşi Muhammed el- Bakır ilgilenmiş, Irak ve Hicaz'ın birçok şehri dolaşarak döneminin İslam dünyasında var olan fikri ve siyasi akımları öğrenme fırsatı bulmuştur⁶⁵⁵.

Fitneye sebep olmamak için Emevilere karşı isyana sıcak bakmayan babası ve kardeşlerinden farklı olarak Zeyd b. Ali, Kerbela'da dedesini öldüren, Kabe'yi mancınıklar ile taşa tutan ve Harre olayında Medine'yi yağmalayan Emevi iktidarının ıslah edilmesi gerektiğini düşünmüştür⁶⁵⁶.

Zeyd b. Ali'nin Emevilere karşı isyan etmesine neden olan etken ile ilgili kaynaklar iki rivayet üzerinde durmaktadır. İlkine göre Kufelilerin Zeyd b. Ali'yi isyana teşvik ettiği şeklindedir⁶⁵⁷. İkinci ise Hz. Ali'nin vakıflarının yönetimi konusunda Hz. Hüseyin ve Hz.

⁶⁴⁹ Turgay, "Ayetler", s. 21.

⁶⁵⁰ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 328.

⁶⁵¹ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 328; Sarıçam, "Din İstismarı", s. 145.

⁶⁵² İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara 2001, s. 69.

⁶⁵³ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 332.

⁶⁵⁴ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 334; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 67; İsa Doğan, "Zeyd b. Ali ve Kelami Görüşleri", Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 7, Samsun 1993, s. 137.

⁶⁵⁵ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 334; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 67; Doğan, "Zeyd b. Ali", s. 137.

⁶⁵⁶ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 335.

⁶⁵⁷ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 335.

Hasan'ın torunları arasında başlayan sorunlar sebebiyle Zeyd b. Ali'nin Halife Hişam b. Abdülmelik'e başvurmuştur. Görüşme sırasında halifeden hakaret görmesi üzerine isyana karar vermiştir⁶⁵⁸. Bu rivayete göre Zeyd b. Ali, Hişam b. Abdülmelik ile görüşmüş ve halife ona “*Ey Zeyd! Senin hilalefeti arzu ettiğin ve onu istediğin söyleniyor. Sen bir cariye'nin oğlusun. Bu görev sana göre değildir.*” demiş⁶⁵⁹, buna karşılık Zeyd, Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Ali'nin soyundan gelmenin kendisi için yeterli olduğunu belirtmiştir⁶⁶⁰. Bu olay sonucunda Zeyd b. Ali, Emevilere isyan etmiştir. Zeyd b. Ali'nin İsyanı başarısızlık ile sonuçlanmış ve Emevilerin Irak valisi Yusuf b. Ömer tarafından öldürülmüştür⁶⁶¹.

Kendisine biat etmeye gelenlerin Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer hakkında sordukları soruya verdiği cevap onun en baştan itibaren hilafete talip olduğu ve ne tür tezler ile Emevilere karşı isyan başlattığını göstermektedir. “*Allah her ikisine de Rahmet ve mağfiret etsin. Ehl-i Beyt'im'den onlar hakkında hayırdan başka bir şey söyleyeni duymadım. Söz ettiğiniz konuda Resulullah'tan zikrettiğiniz o şeye (hilafet) herkesten daha fazla hak sahibi idik. Onu bizim elimizden aldılar. Bu da bize göre onların küfrünü gerektirmez...*”⁶⁶² diyerek hilafetin Ehl-i beyt'in hakkı olduğunu belirtmiş, dedeleri Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in kullandığı tezlere başvurmuştur. Yine insanları biat etmeye çağırırken yaptığı konuşmalarda Ehl-i beyt tezini kullandığı görülmektedir. “*Biz sizleri Allah'ın kitabına, Peygamberinin sünnetine, zalimlerle cihada, zayıfları savunmaya... Zulmü kaldırmaya ve Ehl-i Beyt'e yardıma çağırıyoruz*”⁶⁶³. Onun dini tezler kullanarak Emevilere karşı hilafeti elde etme mücadelesi verdiği çok açıktır⁶⁶⁴.

Zeyd b. Ali'nin Emevilere isyanından sonra oğlu Yahya b. Zeyd de 743 yılında isyan etmiş fakat başarısız olmuştur⁶⁶⁵. Yine Haşimilerden Abdullah b. Cafer b. Ebi Talib'in torunu

---

⁶⁵⁸ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 336. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in torunları arasındaki çekişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Doğan, “*Zeyd b. Ali*”, s. 141-143; Mehmet Atalan, “*Ali Oğullarının İç Çekişmesi*”, Fırat ÜİFD, S. 14, Elazığ 2009, s. 63 – 76.

⁶⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 193; Doğan, “*Zeyd b. Ali*”, s. 144.

⁶⁶⁰ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 336.

⁶⁶¹ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 335.

⁶⁶² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 202.

⁶⁶³ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 343.

⁶⁶⁴ Doğan, “*Zeyd b. Ali*”, s. 152.

⁶⁶⁵ Yahya b. Zeyd'in isyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 226-228; Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 347-352.

olan Abdullah b. Muaviye⁶⁶⁶ 744-746 yıllarında Emevilere isyan etmiştir⁶⁶⁷. Kaynaklarda Yahya b. Zeyd ve Abdullah b. Muaviye'nin ne tür dini tezler kullandıklarına dair bilgi yer almamaktadır.

Emeviler ile Ehl-i beyt'in ilişkilerinin problemlili olmasına sebep olan en önemli etkenlerden biri hutbelerde Hz. Ali'ye hakaret edilmesidir⁶⁶⁸. Daha çok Hz. Ali taraftarlarının⁶⁶⁹ yoğun yaşadığı Irak şehirlerinde uygulanan hakaret kampanyası onları karalamak ve sindirmek amacıyla Muaviye b. Ebü Süfyan'ın halifeliği döneminde başlatılmıştır⁶⁷⁰. Muaviye, Mugire b. Şu'be'yi Kufe valiliğine atadıktan sonra "...Ali'ye sürekli olarak küfretmeyi ve onu kötülemeyi ihmal etmeyeceksin. Osman'a da rahmet okuyup sürekli mağfiret dileyeceksin. Ali'nin adamlarının ayıplarını her fırsatta ortaya koyacak, onları kötüleyip duracaksın..."⁶⁷¹ diyerek bu konudaki uygulamayı başlatmıştır. Bu uygulama Ömer b. Abdülaziz⁶⁷² tarafından kaldırılmış⁶⁷³, yerine hutbelerde Nahl suresinin doksanıncı ayeti⁶⁷⁴

---

⁶⁶⁶ Onat, *Şii Hareketleri*, s. 134.

⁶⁶⁷ Mehmet Atalan, , "*Bir Muhalefet İttifakı Abdullah b. Muaviye Hareketi*", Dokuz Eylül ÜİFD, S. XXIII, İzmir 2006, s. 42.

⁶⁶⁸ Emevilerin Hz. Ali'ye hutbelerde hakaret etme politikası üzerine sonraki dönemlerde Fatımiler İlk üç halifeye ve önde gelen sahabilere lanet okuma geleneğini başlatmışlardır. Ancak Endülün Emevileri döneminde Hz. Ali'nin ismi siyaset malzemesi olarak kullanılmaktan vazgeçilmiş, bu konuda daha ılımlı bir politika takip edilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "*Endülüs Emevileri Döneminde Hz. Ali İle İlgili Yaklaşımlar*", Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Hz. Ali Sempozyumu Tebliğler ve Müzakereler (08 – 10 Ekim 2004 Bursa), yay. haz. M. Selim Arık, Bursa 2005, s. 245-256.

⁶⁶⁹ Emevilerin Hz. Ali taraftarlarına yönelik politikaları için bk. Kenan Ayar, "*Sahabe Dönemi İktidar Mücadelesinde Arap Dâhilerinden Kays b. Sa'd*", Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 21, Samsun 2005, s. 115 – 169; Adem Apak, "*Emevilerin Irak Siyaseti*", Uludağ ÜİFD, C. 18, S. 1, Bursa 2009, s. 103 – 128; Ahmet Güzel, "*Hz. Ali'nin Atadığı Mısır Valileri ve Muaviye'nin Onlarla Mücadelesinde Uyguladığı Metodlar Üzerine Bir Değerlendirme*", İSTEM, S. 20, Konya 2012, s. 41 – 74. Hz. Ali taraftarlığının yanı sıra Muaviye taraftarları da bulunuyordu. Abbasiler döneminde bile Muaviye'yi ve Emevileri öven kesimler bulunmakta idi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Habib Zeyyat, "*Abbasiler Devrinde Muaviye Taraftarlığı*", çev. Muhammed Mücahid Dünder, İstanbul ÜİFD, İstanbul 2013, s. 175 – 182.

⁶⁷⁰ M. Bahaüddin Varol, "*Emevilerin Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine*", İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 84.

⁶⁷¹ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 478.

⁶⁷² Ömer b. Abdülaziz'in dini hassasiyetleri konusunda daha fazla örnek için bk. Ahmed Eş- Şarbası, "*Bir Edep Örneği Olarak Raşid Halifelerin Beşincisi Ömer b. Abdülaziz'den Seçtiklerim*", çev Ahmet Yılmaz, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 255 – 262.

⁶⁷³ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 42.

⁶⁷⁴ Bu ayet; "Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayasızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor."

okunmaya başlanmıştır⁶⁷⁵.

Emeviler, iktidara karşı isyana kalkışmadıkları ve siyasetle ilgilenmedikleri sürece Ehl-i beyt mensuplarına karşı barışçı bir politika takip etmişlerdir⁶⁷⁶. Örneğin Velid b. Abdülmelik, Hüseyin b. Aliye eziyet eden Hicaz valisi Hişam b. İsmail'i görevinden almış ve halkın önünde ayakta bekletilerek cezalandırılmasını sağlamıştır⁶⁷⁷. Ancak isyana kalkışan Ehl-i beyt mensupları Emeviler tarafından ağır şekilde cezalandırılmıştır.

B. Emevilerin Haricilere Karşı Dini Söylemleri

İslam tarihinde görülen ilk siyasi mezhep kabul edilen Haricilik⁶⁷⁸, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki hilafet mücadelesi neticesinde gerçekleşen Sıffin Savaşından sonra Tahkim belgesinin⁶⁷⁹ imzalanmasıyla ortaya çıkmıştır⁶⁸⁰. Çoğunluğunu Hz. Ali ordusundaki Kureyş, Sakif ve Ensar dışındaki Temim, Bekr ve Hemdan gibi Arap kabilelerine mensup⁶⁸¹ Kurra'nın⁶⁸² oluşturduğu ilk Hariciler, Allah'ın işinde insanların karar vermesine karşı çıkararak, "*Hüküm ancak Allah'ındır*" ayetini kendilerine slogan belirlemişler⁶⁸³ ve Hz. Ali'den ayrılmışlardır⁶⁸⁴.

⁶⁷⁵ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 43; Hatice Özdemir, *Ömer b. Abdülaziz'in Siyasi ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*, Cumhuriyet ÜSBE (BYLT), Sivas 2010, s. 44.

⁶⁷⁶ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 333.

⁶⁷⁷ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 472; Özdemir, "*Siyasi ve Sosyal Gruplarla*", s. 44.

⁶⁷⁸ Mezhepler tarihi kaynaklarında Haricilere nispet edilen diğer isimler için bk. Ahmet, Yöner, "*Haricilerin Horasan ve Maverünnehir Bölgesine Geçiş Süreci*", Fırat ÜİFD, C. 16, S. 2, Elazığ 2011, s. 173-174.

⁶⁷⁹ Haricilerin Tahkim olayı ve kendilerinden önceki İslam tarihine bakışları hakkında bilgi için bk. Harun, Yıldız, "*Haricilerin Erken Dönem Tarih Algısı ve Salim b. Zekvan Örneği*", e-Makalat (Mezhep Araştırmaları), C. II, S. 2, Rize 2009, s. 7 – 40.

⁶⁸⁰ Ethem Ruhi Fırlı, "*Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı*", AÜİFD, C. XXII, Ankara 1978, s. 246; Ferhad Daftary, "*Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Döneminde İran, Horasan ve Maverünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler*", çev. Mehmet Atalan, KA, C. 4, S. 2, Konya 2006, s. 141; Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 82.

⁶⁸¹ Hatiboğlu, "*Hilafetin Kureyşliliği*", s. 163.

⁶⁸² Kur'an'ı çok okuyan ve ezberleyen anlamında kullanılan kelime ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öz, "*Kurra*", mad, DİA, C. 26, TDV yay., İstanbul 2002, s. 445-446. Ayrıca Hariciliğin ortaya çıkmasında Kurra'nın rolü için bk. Harun, Yıldız, "*Haricilerin Doğuşunda Kurra'nın Rolü*", EKEVAD, S. 18, Malatya 2004, s. 263 – 282.

⁶⁸³ Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini–Siyasi Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1996², s. 2.

⁶⁸⁴ Ahmet Akbulut, "*Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi*", AÜİFD, C. XXXI, Ankara 1989, s. 337. Haricilerin Hz. Ali'den ayrılmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kenan Ayar, "*Haricilerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci*", DBAAD, C. VIII, S. 1, Samsun 2008, s. 45 – 88.

İslam tarihinde tekfir uygulamasını ilk başlatan ve kendileri gibi düşünmeyenleri kafirlikle suçlayan Haricilerdir⁶⁸⁵. Hariciler, Hz. Ali'nin Sıffin Savaşında hakeme başvurmayı kabul ettiği için büyük günah işlediğini dolayısıyla kâfir olduğunu savunmuşlardır. Fakat bunu şirk olup olmadığı konusunda ihtilaf etmişlerdir⁶⁸⁶. Bu görüşlerini genişleterek kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları kâfirlik ile suçlamışlardır⁶⁸⁷. Hz. Ali'nin yanı sıra Muaviye, Amr b. el- As, Ebu Musa el Eş'ari⁶⁸⁸, Hz. Osman, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvam gibi sahabileri de kâfirlik ile itham etmişlerdir⁶⁸⁹. Hucurat suresinin dokuzuncu ayetini⁶⁹⁰ delil kullanarak Müslümanların kanlarını akıtmayı meşru gördüğü gerekçesiyle Muaviye ve taraftarlarının Müslüman olmadığını ileri sürmüşlerdir⁶⁹¹.

Hariciler, Emevilerin günahkâr ve adaletsiz uygulamalara başvuran bir iktidar olduklarını savunmuşlardır. İslam ümmetine liderlik yapması için bir halifeye ihtiyaç duyulduğunu kabul etmişlerdir. Günahkâr olan Emeviler gibi bir iktidarı devirmenin her Müslümanın görevi olduğunu ileri sürmüşlerdir⁶⁹².

Haricilerin devlete bakış açıları oldukça basittir⁶⁹³. Hz. Peygamber (sav) dönemindeki Medine devleti ile Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir⁶⁹⁴ ve Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk altı yılındaki uygulamaları, onlar için devlet yönetimine temel teşkil

---

⁶⁸⁵ Akbulut, “*Siyasi Görüşler*”, s. 338.

⁶⁸⁶ el- Eş'ari, , *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 102.

⁶⁸⁷ Abdülaziz Duri, *İlk Dönem İslam*, s. 58.

⁶⁸⁸ Ebu'l- Hasan el- Eş'ari, “*Haricilerin Temel Görüşleri*”, çev. Harun Yıldız, Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 9, Samsun 1997, s. 352.

⁶⁸⁹ Ahmed Emin, *Fecr'ul- İslam (İslam'ın Doğuşu)*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Ankara 1976¹, s. 371; Akbulut, “*Siyasi Görüşler*”, s. 339.

⁶⁹⁰ Bu ayet; “Eğer inananlardan iki grup birbirileriyle savaşılırsa aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın. Eğer (Allah'ın emrine) dönerse, artık aralarını adaletle düzeltin ve (onlara) adaletli davranın. Çünkü Allah adaletli davrananları sever.”.

⁶⁹¹ Akbulut, “*Siyasi Görüşler*”, s. 338.

⁶⁹² Guzman, “*Dini Gruplar*”, s. 274.

⁶⁹³ Haricilerin görüşleri konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Adnan, Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din – Siyaset İlişkisi*, Beyan yay., İstanbul 2015²; Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan yay., İstanbul 2015².

⁶⁹⁴ el- Eş'ari, “*Haricilerin Temel Görüşleri*”, s. 352.

etmektedir⁶⁹⁵. Bundan sonraki dönemleri ise İslam çizgisinde bir yönetim olarak kabul etmemişlerdir⁶⁹⁶.

Hariciler Kur'an'a dayalı bir iktidarı kabul etmişlerdir⁶⁹⁷. Halifenin herhangi bir kabileden veya soydan olması gerektiği görüşüne şiddetle karşı çıkmışlardır⁶⁹⁸. Bu yüzden Kureyş kabilesinin İslam tarihinde idari hâkimiyetine karşı ilk siyasi fikirleri geliştirenler Hariciler olmuşlardır⁶⁹⁹. Haricilere göre dini ve ahlaki yönden saygıya değer her Müslüman hatta zenci bir köle bile halife olabilmektedir. Allah'ın emirlerine uygun hareket etmediği zaman halife ile savaşmanın gerekli olduğunu ileri sürmüşlerdir⁷⁰⁰.

Hariciler tarihleri boyunca kendilerine Kureyş kabilesinden hiçbir zaman halife seçmemişlerdir. “Müminlerin emiri” olarak isimlendirdikleri ilk halifeleri Rasip kabilesine mensup olan Abdullah b. Rasibi'dir⁷⁰¹. Halifenin Hz. Ali ve oğullarından olması gerektiğini iddia eden Şiilere ve Kureyş kabilesinden olması gerektiğini savunan Sünnilere karşı muhalefet etmişlerdir. Bu nedenle ilk önce Emevilere daha sonra da Abbasilere karşı onlarca isyan gerçekleştirmişlerdir⁷⁰².

Siyasi bir hareket olarak ortaya çıkan ilk Hariciler, Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliği döneminden itibaren kelami konulara eğilmeye başlamışlardır⁷⁰³. Onlara göre bir kişi sadece Allah'ı ve Peygamber (sav)'i kabul ettiği halde namaz, oruç, zekât ve adalet gibi ibadetleri yerine getirmediği takdirde kâfir olmaktadır. Çünkü Haricilere göre bu ibadetler imanın ayrılmaz parçasıdır⁷⁰⁴.

---

⁶⁹⁵ Ahmed Emin, *Fecr'ul- İslam*, s. 371; Selim Nuaymi, “*Haricilerin Doğuşu*”, çev. Harun Yıldız, Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 10, Samsun 1998, s. 519.

⁶⁹⁶ Akbulut, “*Siyasi Görüşler*”, s. 342.

⁶⁹⁷ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 82.

⁶⁹⁸ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi (VII. – XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 180; Akbulut, “*Siyasi Görüşler*”, s. 342.

⁶⁹⁹ Hatiboğlu, “*Hilafetin Kureyşliliği*”, s. 163; Abdülaziz Duri, *İlk Dönem İslam*, s. 58; Akbulut, “*Siyasi Görüşler*”, s. 340.

⁷⁰⁰ el- Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 54; Şehristani, *Milel*, s. 110; el- Eş'ari, “*Haricilerin Temel Görüşleri*”, s. 352; Daftary, “*Milliyetçi Hareketler*”, s. 141; Ahmed Emin, *Fecr'ul- İslam*, s. 371.

⁷⁰¹ Ahmed Emin, *Fecr'ul- İslam*, s. 372.

⁷⁰² Ahmed Emin, *Fecr'ul- İslam*, s. 372.

⁷⁰³ Ahmed Emin, *Fecr'ul- İslam*, s. 372.

⁷⁰⁴ Ahmed Emin, *Fecr'ul- İslam*, s. 372.

Hariciler, sahip oldukları fikirler bakımından üç konuda ittifak etmişlerdir⁷⁰⁵. Bunlardan ilki Mümin kimsenin kendisini haram ve dini açıdan şüpheli olan şeylerden sakınması gerektiğidir. İkincisi Cemel Savaşına katılanlar ve Hakem kararlarını kabul edenlerin kâfir olduğudur⁷⁰⁶. Üçüncüsü ise zalim bir hükümdara isyan etmenin vacip olduğu görüşüdür⁷⁰⁷. Bunların dışındaki konularda ayrılığa düşmüşler ve yirmi kadar alt fırkaya bölünmüşlerdir⁷⁰⁸.

Hariciler görüşlerini ve ilkelerini yaymak için şiir ve hitabet sanatını kullanmaktan geri kalmamışlardır. Hutbelerinde zalim hükümdara isyana teşvik, kendilerinden olmayanları tekfir etme, şehitlik arzusu, züht ve takva gibi konulara değinmişlerdir⁷⁰⁹. Haricilerin içlerinden Katari b. el- Fucae ve Ebu Hamza el - Harici⁷¹⁰ gibi Arap edebiyatının seçkin hatipleri çıkmıştır⁷¹¹. Bu hatipler hutbe ve tartışmalarında etkili konuşmalar gerçekleştirmişler, başka mezhepler ile ilmi tartışmalara girmişlerdir⁷¹².

Ebu Hamza'nın Medine'de bulunan Mescid-i Nebevi'de okuduğu meşhur hutbe Haricilerin Emevilere karşı olan bakış açısını yansıtmaya açısından önemlidir. Hutbe şu şekildedir. “...Sonra Peygamber tarafından lanetli babanın lanetli oğlu Muaviye b. Sufyan başa geçti. Bedevilerin ayak takımındandır, müstevli müşriklerin kalıntısı, para ile İslam olmuştur. Haram kan döktü, Peygamberin lutfuyla azad edildi. Allahın kullarını köleleştirdi, Allahın malını temellük etti, Hile ve hıyanetle

⁷⁰⁵ Neşet Çağatay, – İbrahim Ağah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1985, s. 18.

⁷⁰⁶ Şehristani, *Milel*, s. 111.

⁷⁰⁷ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri*, s. 18.

⁷⁰⁸ Ahmed Emin, *Fecr'ul- İslam*, s. 373. Haricilerin başlıca alt fırkaları Ezarika, Necadet, Sufriye ve İbadiye'dir. Bu fırkalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. el- Eş'ari, , *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 102-127; Fıglalı, “*Fırkalar*”, s. 245-275; Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri*, s. 46-47; Ahmed Emin, *Fecr'ul- İslam*, s. 374-375; Mehmet Dalkılıç, “*Haricilerin İtidal Arayışı ve Sufriye*”, İstanbul ÜİFD, S. 12, İstanbul 2005, s. 19-49; Yasin Kahyaoğlu, *Haricilerin Edebi Yönleri (Ortaya Çıktıklarından Emevilerin Sonuna Kadar)*, Harran ÜSBE (BYLT), Şanlıurfa 1998, s. 19-26.

⁷⁰⁹ Yasin Kahyaoğlu, “*Haricilerde Hitabet Sanatı ve Meşhur İki Hatip*”, Harran ÜİFD, S. V, Şanlıurfa 2003, s. 119

⁷¹⁰ Haricilerin İbadiye koluna mensup olan Ebu Hamza Basra'da doğmuştur. Her yıl gittiği Mekke'de insanları dönemin Emevi halifesi Mervan b. Muhammed'e isyana teşvik etmiş 748 yılındaki siyani sonucunda öldürülmüştür. Kahyaoğlu, “*Haricilerde Hitabet*”, s. 120-122.

⁷¹¹ Kahyaoğlu, “*Haricilerde Hitabet*”, s. 119.

⁷¹² Yasin Kahyaoğlu, “*Haricilerde Münazara ve Muhavere Örnekleri*”, Harran ÜİFD, S. 21, Şanlıurfa 2009, s. 125

dini mahvetti. Gücü yettiğince istediği şekilde hareket etti, hanımların namuslarını ayaklar altına aldı. Kendisinden sonra oğlu Yezid, ayyaş Yezid, doğancı Yezid, panterci Yezid, avcı maymuncu Yezid, Kur'an'a muhalefet etti, kâhinlerin ardından gitti. Ölümüne kadar arzularının esiri oldu. Allah lanet etsin ve cezasını versin. Ondan sonra Mervan geldi. Bu adam Peygamberin tardına ve lanetine uğramış kimsedir, lanetlinin oğludur. Pislik ve fuhuş içinde boğulmuştur, Ona ve cedlerine lanet okuyun.”⁷¹³.

"Sonra lanetli eve mensup Mervan oğulları iktidara geldi. Peygamberce tardedilmiş ve oradan buradan toplanmış durumdaki bu adamlar, ne Muhacir ne Ensar, ne de onlara en güzel şekilde tabi olan Tabiun'dur. Allahın malını yemişler, Allahın dinini oyuncak haline getirmişler, Allahın kullarını köle saymışlar. Bu rezillikler onların hâkimiyetinde devam edip gitti, çünkü büyükleri küçüklerine miras olarak bıraktı. Muhammed ümmeti sen ne kadar çaresiz, bahtsızmışsın!"⁷¹⁴.

"Bu sürede hayat sürmeye, Allah'ın kitabını küçümsemeye, emirlerini tutmamaya devam ettiler. Allah onlara lanet etsin, siz de millete ne derece müstahaklarsa öylece lanet edin. Onlardan tahta çıkanlar arasında Ömer b. Abdülaziz vardır. Çok gayret etmişse de, vazifesini yerine getirememiştir. Sonra Yezid b. Abdulmelik halife oldu. Zayıf, sefih çocuk, Müslümanların hiçbir işi ona emniyet edilemezdi. Ne rüştünü ispat etti, ne temyiz kudreti gösterdi... Ayrıca Yezid aşağılık bir adamdı, haram içer, haram yer, haram giyerdi. Yünden kendisine iki bürde yaptırır, yapanlara aşağı yukarı bin dinar öderdi. Bu paraları da haram yolla ele geçirmiş, haram şekilde sarf etmiş, bu yolda insanlar dövülmüş, saçlar tıraş edilmiştir. Böylece, salih bir kula veya mürsel bir peygambere Allah'ın helal kılmadığı şeyleri helal kılmıştır."⁷¹⁵.

"Sonra sağına Hababe'yi, soluna Selame'yi oturtur, bunlar ona şarkılar okurlar, kendisi de, haram olduğu ismen yazılı halis hamr içerdi. İçki onun her şeyini, ruhunu etini, kanını kapladığı, onu düşünemez hale getirdiği zaman

⁷¹³ Vloten, *Mesih Akideleri*, s. 88-89.

⁷¹⁴ Vloten, *Mesih Akideleri*, s. 89.

⁷¹⁵ Vloten, *Mesih Akideleri*, s. 89.

elbiselerini yırtar ve iki kadına dönerek: isterimsiniz ki uçayım? derdi, Evet, cehenneme, Allahın ebedi lânetine uç...’’⁷¹⁶.

Hutbeden de görüldüğü üzere Haricilerin Emevilere bakışı oldukça olumsuzdur. Ebu Hamza, Emevi halifelerinin birçoğunu dinsizlikle suçlamış, Ömer b. Abdülaziz dışındakileri haramları helal saymak ve İslamiyet aykırı bir hayat sürmekle nitelendirmiştir.

Muaviye b. Ebu Süfyan ve Ömer b. Abdülaziz dışındaki Emevi halifeleri Harici isyanlarını kanlı bir şekilde bastırma yoluna gitmişlerdir. Muaviye’nin yirmi yıllık halifeliği döneminde Hariciler on altı defa isyana teşebbüs etmişlerdir⁷¹⁷. Muaviye, hilafeti Hz. Hasan’dan devralması üzerine Ferva b. Nevfel liderliğindeki Hariciler ”Artık şu anda, hiç de şüpheye düşülmeyecek bir cihad ortamı doğmuştur. Haydi, Muaviye’nin üzerine cihada yürüyün” diyerek isyan etmişlerdir⁷¹⁸. Bu ilk isyandan Haricilerin Muaviye’ye karşı savaşmayı cihad olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

Ferva b. Nevfel isyanın bastırılmasından hemen sonra, Muaviye henüz Şam’a dönmeden Havsere b. Veda liderliğinde Hariciler tekrar ayaklanmışlardır⁷¹⁹. Muaviye bu isyanı bastırmak için yine ilginç bir yola başvurmuştur. Havsere b. Veda’nın babası Veda’yı oğluna göndererek onu isyandan vazgeçirmek istemiştir⁷²⁰. Muaviye’nin haricilere karşı savaşı son çare olarak gördüğü anlaşılmaktadır. O, bu konuda elindeki imkânları kullanıp, sonuç alamadığı durumlarda Hariciler üzerine asker göndermiştir. Veda, Havsere b. Veda’ya oğlunu göstererek bu isyandan vazgeçirmeyi düşünmüş ancak bu çabası şu cevapla sonuçsuz kalmıştır. Havsere b. Veda “Bir kâfirin mızrağı ile yaralanıp da yerde bir saat kıvrandıktan sonra ölmek, oğluma olan şefkat ve muhabbetimden benim için daha tatlıdır” demiştir. Bunun üzerine Abdullah b. Avs komutasındaki birlikler Haricileri etkisiz hale getirmiştir. Abdullah b. Havs, Havsere b. Veda’nın öldürülmesinden sonra onun alnındaki secde izlerini görmüş ve bu yüzden pişmanlık yaşamıştır⁷²¹. Bu olay, Haricilerin fikirlerini

⁷¹⁶ Vloten, *Mesih Akideleri*, s. 89.

⁷¹⁷ Aycan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, s. 167.

⁷¹⁸ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 417

⁷¹⁹ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 418-419.

⁷²⁰ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 418.

⁷²¹ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 419; Aycan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, s. 171.

hiçbir şeyin değiştiremediğini ve kendilerinden olmayan herkesi kâfir olarak görüp onlara karşı savaşmayı cihad saydıklarını göstermesi bakımından ilginçtir.

Haricilerden Muayn b. Abdullah isyanında ise Muaviye'nin ilginç bir tutumuna rastlanmaktadır. İsyân hazırlığı sırasında yakalanan Muayn, Kufe valisi Mugire b. Şube tarafından hapsedilmiştir. Mugire, Muaviye'ye Muayn'ın ne yapılacağını sormuştur. Bunun üzerine Muaviye: “*eğer benim halifeliğimi kabul edip şahadet ederse onu serbest bırakınız*” cevabını vermiştir. Mugire b. Şube'nin “*Muaviye'nin halife ve müminlerin emiri olduğuna şahadet edermisin ?*” şeklindeki sorusuna Muayn'ın verdiği cevap oldukça ilginçtir. Muayn şöyle demiştir “*Ben Allah'ın hak olduğuna, kıyametin hak olup hiçbir şüpheye yer bulunmadığına ve yüce Allah'ın insanları kabirlerinden tekrar dirilteceğine şahadet ederim*”⁷²². Bu cevap üzerine Muayn b. Abdullah öldürülmüştür. Muaviye'nin bu teklifinin sonuçsuz kalması Haricilerin Muaviye'nin halifeliğini öldürülme pahasına da olsa kabul etmedikleri gerçeğini bize göstermektedir. Muaviye'nin barışçıl yollarla isyanları bastırma denemeleri sonuçsuz kalmıştır.

Ömer b. Abdülaziz, Harici isyanlarını onlarla konuşarak engellemeye çalışmıştır. Haricilere gönderdiği mektuplarda Kur'an'dan ayetler kullanarak onları ikna etmeye çalışmıştır⁷²³. Henüz Medine valiliği döneminde Irak'ta Haccac b. Yusuf'un sert politikalarından kaçıp Medine'ye sığınan Hariciler konusunda Halife Velid b. Abdülmelik'e mektup yazarak insanların haksız yere öldürülmemesi gerektiğini bildirmiştir⁷²⁴.

Haricilere gönderdiği şu mektup Ömer b. Abdülaziz'in onlara karşı ne tür dini tezler kullandığını göstermesi açısından önemlidir. “*Allah'ın kulu Ömer'den isyan eden cemaate; Sizleri Allah'ın kitabına ve nebi (a.s)'nin sünnetine davet ediyorum. Allah(c.c) Kur'ân' da şöyle buyuruyor. 'İnsanları Allah'a çağıran, salih amel işleyen ve Müslümanlardanım diyenden daha güzel sözlü kim olabilir.*”⁷²⁵, “*Ey Muhammed onları hikmetle, güzel öğütle rabbin yoluna davet et ve onlarla en güzel şekilde*

⁷²² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 420.

⁷²³ Murat Tokgöz, *Emevi Halifelerinden Ömer b. Abdülaziz'in Harici ve Şii Mezhep Akımlarına Yönelik Siyaseti*, Cumhuriyet ÜSBE (BYLT), Sivas 2009, s. 60.

⁷²⁴ Tokgöz, *Mezhep Akımları*, s. 61.

⁷²⁵ Fussilet, 33.

*mücadele et. Çünkü rabbın hidayette olanları ve hidayetten sapanları en iyi bilendir.*⁷²⁶ *İşlediğiniz büyük günah; kan dökme hususunda size Allah'ı hatırlatırım. 'İnsanlara çalım satarak yurtlarından çıkararak ve Allah'ın yolundan men eden kâfirler gibi olmayın, Allah onların bütün yaptıklarını bilmektedir.*⁷²⁷ *Hangi günah sebebiyle dinden çıkıyorsunuz, haram kılınmış kanı helal sayıyorsunuz, haram olan mala el koyuyorsunuz. Allah o ikisinden razı olsun. Ebu Bekir ve Ömer'in günahları vardı, onların günahları onların tebaalarını dinden çıkarmış olsaydı, sizin babalarınız da onların cemaatindendi. Atalarınız sizin askerlere göstermiş olduğunuz sertliği göstermemişlerdir. Allah'a yemin ederim ki sizin için seçtiğimiz kişiden yüz çevirirseniz ahiret yurdunu ve Allah'ın rızasını umarak sizin kanınızı akıtırım. Zira Allah (c.c) şöyle buyuruyor 'işte ahiret yurdu onu yeryüzünde tevazu sahibi olanlara veririz. Güzel sonuç günahlardan sakınanlarıdır.'*⁷²⁸ *Eğer hoşunuza giderse size yapacağım nasihat budur. Eğer nasihatimi dikkate almayıp beni aldatırsanız şunu biliniz ki nasihat verenler hiçbir zaman aldatılmamıştır. Allah'ın selamı üzerinize olsun*⁷²⁹.

Ömer b. Abdülaziz'in Haricileri isyandan vazgeçirmek amacıyla onlarla girdiği ilmi tartışmalarda kaynaklara yansımıştır. 719 yılında asıl ismi Bistam olup Şevzeb ismiyle de bilinen Harici lideri seksen kişilik bir grupla Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği döneminde isyan etmiştir⁷³⁰. Ömer b. Abdülaziz Bistam'a isyanının sebebini sormak amacıyla mektup yazmış⁷³¹ ve ona şöyle demiştir; *"Senin Allah ve Resulü için ayaklandığını duydum. Sen bu işe benden layık değilsin. Bana gel tartışalım. Eğer hak bizim elimizdeyse sende diğer insanlar gibi itaat et. Eğer hak senin elindeyse o zaman senin durumunu düşünelim."*⁷³².

Ömer b. Abdülaziz'in talebi kabul edilmiş ve Bistam tarafından iki adamı tartışmak üzere halifeye gönderilmiştir. Hariciler, Ömer b. Abdülaziz'e adaletle

---

⁷²⁶ Nahl, 125.

⁷²⁷ Enfal, 47.

⁷²⁸ Kasas, 83.

⁷²⁹ Tokgöz, *Mezhep Akımları*, s. 63.

⁷³⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 45; İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 442; Özdemir, *Siyasi ve Sosyal Gruplarlar*, s. 59.

⁷³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 45; İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 442.

⁷³² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 45; Özdemir, *Siyasi ve Sosyal Gruplarla*, s. 59.

hükmettiğini kabul ettiklerini söylemişler ancak kendisinin de mensubu olduğu Emevilere lanet etmekten geri durduğu için kendisine isyan ettiklerini bildirmişlerdir⁷³³. Bunu üzerine Ömer b. Abdülaziz Haricilere “*Anladım ki siz dünyayı talep için isyan etmiyorsunuz; fakat yolunda hataya düşmüşsünüz. Allah, Resulünü lanetçi olarak göndermemiştir.*”⁷³⁴ demiş ve İbrahim suresinin otuz altıncı ayetini⁷³⁵ okuyarak onlara delil getirmiştir.

Ömer b. Abdülaziz kimse yaratılanların en kötüsü Firavuna lanet etmezken namaz kılan kendi ailesine nasıl lanet edeceğini Haricilere sormuştur⁷³⁶. Yine Hulefa-yı Raşidin’in uygulamalarından örnekler vererek Haricilerin Emevileri lanetleme taleplerini yanlış olduğunu ispatlamaya çalışmıştır⁷³⁷. Hariciler, Ömer b. Abdülaziz’in kullandığı delillerden etkilenmiş hatta bir tanesi onun yanında kalmıştır. Ömer b. Abdülaziz ölünceye kadar bu Haricinin tüm ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamıştır⁷³⁸.

Ancak Ömer b. Abdülaziz’in girişimler sonuçsuz kalmış onun halifeliğinden sonra da Hariciler buldukları her fırsatta Emevilere isyan etmişlerdir.

II. EMEVİLERİN RESMİ DİN SÖYLEMİ VE KADERİYE MUHALEFETİ

A. Kader Tartışmaları ve Emevi İktidarının Kader Meselesine Yaklaşımı

Kader⁷³⁹ problemi Emeviler döneminde birçok İslam mezhebinin ve âliminin tartıştığı bir konu olmuştur. Problemin temelinde Allah ve insanın fiilleri ve bu fiiler sonucunda ortaya çıkan sorumluluğunun ne olduğu meselesi yatmaktadır⁷⁴⁰. Fiiler Allah’ın mı yoksa insanın mı iradesiyle gerçekleşir, fiiler Allah’a ait ise insanın imtihanı ve sorumluluğu nasıl açıklanabilir, insana ait ise Allah’ın mutlak ilmi,

⁷³³ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 46; İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 443.

⁷³⁴ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 46.

⁷³⁵ Bu ayet; “Rabbim! O putlar insanlardan birçoğunu saptırdılar. Artık kim bana uyarırsa, O bendendir. Kimde bana karşı gelirse, şüphesiz sen çok bağışlayan, çok merhamet edensin.”.

⁷³⁶ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 46.

⁷³⁷ Rivayetin tam metni için bk. İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 45-49. Krş. İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 442-445.

⁷³⁸ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 445.

⁷³⁹ Kader kavramının tanımı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 230-231; Lütfi Cengiz, *Emeviler Döneminde Kader Problemi*, Selçuk ÜSBE (BYLT), Konya 1999, s. 7.

⁷⁴⁰ Cengiz, *Kader Problemi*, s. 1

iradesi ve kudreti nasıl yorumlanır? gibi temel sorular üzerinden meseleye yaklaşılmıştır⁷⁴¹.

Kader meselesinin gündeme gelmesine neden olan önemli etkenlerden biri Kur'an'da kader ile ilgili ayetlerin birbirleriyle çelişecek şekilde yorumlanmaya müsait olmasıdır⁷⁴². Bazı ayetler Allah'ın ezeli bilgi ve iradesiyle insanları kuşattığı ifade edilirken, insanın hür iradeye sahip olmadığına işaret etmektedir⁷⁴³. Bazı ayetler ise insanın hür iradeye sahip olduğuna ve fiillerinin sorumluluğunu yükleneceğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla insanın her hangi bir zorlama (cebr) olmadan fiillerini gerçekleştirdiği ifade edilmektedir⁷⁴⁴.

Siyasi olaylar ve Kur'an ayetlerinin farklı yorumlanması sebebiyle çeşitli gruplar kader konusunda farklı yorumlar geliştirmişlerdir. Her grup dini kaynaklarda kendi görüşlerine uygun deliller bulmuş, böylece birçok kelimelik ve mezhep⁷⁴⁵ ortaya çıkmıştır⁷⁴⁶.

Hz. Peygamber (sav) ve Hulefa-yı Raşidin döneminde kader meselesi tartışılmamıştır. Hz. Peygamber (sav) sadece müşriklerin kader bakışının yanlış olduğunu ifade etmiş, sahabilerin bu tür konuları tartışmaya açmasına müsaade etmemiştir⁷⁴⁷.

---

⁷⁴¹ Cengiz, *Kader Problemi*, s. 1. Kelam ekollerinin ortaya çıkışı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Zahid Kevseri, “*Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış*”, çev. Seyyit Bahçıvan, Selçuk ÜİFD, S. 12, Konya 2001, s. 33 – 48; Mehmet Öztürk, “*Hiz. Ali Dönemi Siyasi ve Fikhi Gelişmelerin Mezheplerin Oluşumunda Etkisi*”, Amasya ÜİFD, S. 1, Amasya 2013, s. 83 – 103.

⁷⁴² Osman Aydın, “*Kaderi Anlayışın İlk Tezahürleri*”, TAD, C. 16, S. 2, Ankara 2003, s. 253.

⁷⁴³ Cengiz, *Kader Problemi*, s. 23. İnsanın hür iradesini yok sayan ayetler için bk. Tevbe, 51; En'am, 39, 125; Kasas, 56; Bakara, 5-6; Araf, 178, 188; Kamer, 49; Hadid, 22; Neml, 47; Hud, 36.

⁷⁴⁴ Cengiz, *Kader Problemi*, s. 25. İnsanın hür iradesini kabul eden ayetler için bk. Kehf, 29; İnsan, 3; Yunus, 108; Fussilet, 17, 40, 46; Bakar, 286; Enbiya, 47; Al-i İmran, 86; Necm, 39; Yasin, 18-19; Enfal, 53; Tegabun, 2; Rad, 11; Müddesir, 55-56; Nahl, 93; Tekfir, 27-28-29.

⁷⁴⁵ Arapça bir kelime olan “mezhep” yol, çığır ve görüş gibi anlamlar gelmektedir. Âlimlerin ve takipçilerinin kendi anlayış ve görüşlerine uygun olarak benimsedikleri yola mezhep denilmektedir. Dini ve felsefi bir kavram olarak kullanılan mezhep kelimesi yerine günümüzde ekol ismi de kullanılmaktadır. Bk. Abdülkadir Şener, “*İslam Mezhepleri ve Hukuk Ekolleri*”, AÜİFD, S. XXVI, Ankara 1983, s. 371.

⁷⁴⁶ Cengiz, *Kader Problemi*, s. 21.

⁷⁴⁷ Cengiz, *Kader Problemi*, s. 2.

Hız. Osman'ın öldürülmesi ve takip eden süreçte Müslümanlar arasında gerçekleşen kanlı savaşlar kader meselesinin gündeme gelmesine neden olmuştur⁷⁴⁸. Bu olaylar neticesinde orta çıkan siyasi hizipler iktidarları elde etmek amacıyla kader meselesini kendileri için önemli bir tez olarak kullanmışlardır.

Kaderiye olarak isimlendirilen gruplar insanın hür iradesini ön plana çıkarmış ve fiillerin insana ait olduğunu iddia ederek kaderi inkâr etmişlerdir. Cebriye⁷⁴⁹ olarak isimlendirilen gruplar, Allah'ın mutlak irade ve kudretini ön plana çıkararak insanın hiçbir seçme hakkının olmadığını, her şeyin Allah'ın iradesiyle gerçekleştiğini savunmuşlardır. Aşırı uçlarda yer alan bu iki farklı görüşe karşı orta yolu bulmaya çalışan Ehl-i sünnet gibi ekoller, Allah'ın mutlak güç ve iktidar sahibi olmasının yanında insanın irade hürriyetinin bulunduğunu ve fiillerinden sorumlu olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir⁷⁵⁰.

İnsanların başına gelen her şeyin önceden Allah tarafından takdir edildiği ve insanların hiçbir şekilde seçme haklarının bulunmadığı şeklinde açıklanan Cebri kader anlayışını Emeviler sistematik şekilde uygulamışlardır⁷⁵¹. Bununla iktidarlarını itikadi bir zemine oturtmayı amaçlamışlar ve tüm Müslümanların itaatini elde etmeyi hedeflemişlerdir⁷⁵². Kendilerine muhalefet eden kimseleri ise “*Münafık, mülhid, kâfir ve müşrik*” gibi dinsizliğe işaret eden kelimeler ile nitelendirmişlerdir⁷⁵³.

Emevilerin kader anlayışının temelinde insanların irade hürriyetini reddedilmesi ve kendilerine Allah tarafından verildiğini iddia ettikleri iktidara herkesin boyun eğmesi gerektiği fikri yer almıştır⁷⁵⁴. İktidarlarını Allah'ın değişmeyen kaderine bağlamışlar ve bu sayede meşruiyet zemini oluşturmaya çalışmışlardır⁷⁵⁵. Emeviler hilafetin kendilerine Allah tarafından verildiğini iddia etmekle beraber

---

⁷⁴⁸ Cengiz, *Kader Problemi*, s. 2.

⁷⁴⁹ Cebri insanın işlediği fiil ile ilgisini reddedip O, fiili Allah'a atfetmek anlamında kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Şehristani, *Milel*, s. 86.

⁷⁵⁰ Cengiz, *Kader Problemi*, s. 2.

⁷⁵¹ Cengiz, *Kader Problemi*, s. 70.

⁷⁵² Mehmet Çakırtaş, *Emeviler Döneminde Şiddet Hareketleri*, Ankara ÜSBE (BDT), Ankara 2007, s. 25.

⁷⁵³ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara 1981¹, s. 1; Cengiz, *Kader Problemi*, s. 70.

⁷⁵⁴ Guzman, “*Dini Gruplar*”, s. 274-275.

⁷⁵⁵ Cengiz, *Kader Problemi*, s. 72.

Allah'ın askerleri ve insanların hayırlıları olduklarını da dile getirmişlerdir⁷⁵⁶. Bu konuda ilk uygulamaları yapan devletin kurucusu olan Muaviye b. Ebu Süfyan'dır. Muaviye bir hutbesinde “hiçbir şey yoktur ki, onun hazineleri bizim yanımızda olmasın. Ama biz onu bilinen bir miktar ile indiririz⁷⁵⁷” ayetini okuyarak “ben Allah'ın hazinelerinin bekçisiyim; Allah'ın verdiği kimseye verir, menettiği kimseden de menederim” demiş⁷⁵⁸ ve böylece iktidarını Allah'a dayandırmaya çalışmıştır.

Yezid b. Muaviye'nin Kerbela olayından sonra yanına getirilen Ehl-i beyt mensuplarına karşı okuduğu ayetler de Emevilerin kadere bakışlarını yansıtmaları açısından önemlidir. Yezid b. Muaviye, Al-i İmran suresinin yirmi altıncı ayetini⁷⁵⁹ okuyarak⁷⁶⁰ Allah'ın iktidarı istediği kişiye verdiğini ve yapılan zulüm ve haksızlıkların Allah'ın emri gereği gerçekleştiğini ifade etmeye çalışmıştır⁷⁶¹. Yezid, Allah'ın mülkünü dilediğine vereceğini ifade eden ayeti okuyarak halifeliğine dini bir dayanak göstermiştir⁷⁶².

Yanlış uygulamalarını meşrulaştırmak için Emevilerin kaderi kullanmasının yanında bazı valilerinde bu yola başvurduğu görülmektedir. Örneğin Hz. Hüseyin'in Allah tarafından öldürüldüğünü söyleyen Irak valisi İbn Ziyad, kendisinin bu söylemini eleştiren Abdullah b. Afif el- Ezdi'yi öldürtmüştür⁷⁶³. Böylece önemli makamlarda bulunan görevliler yapılan haksız ve yanlış davranışları Allah'a havale etmişlerdir⁷⁶⁴.

Emevilerin kader anlayışı ve icraatlarını fikri zeminde eleştirenlerin başında Hasan-ı Basri gelmektedir. Hasan Basri h. 21 yılında Medine'de doğmuş olup, annesi Hz. Peygamber (sav)'in eşlerinden Ümmü Seleme'nin azatlı kölesidir. Babası ise

---

⁷⁵⁶ Kutlu, “*Sembolik Kapital*”, s. 110.

⁷⁵⁷ Hicr, 21.

⁷⁵⁸ Cengiz, *Kader Problemi*, s. 72; Aydın, “*Kaderi Anlayışı*”, s. 251; Abdulnasır Süt, *İslam Düşüncesinde İlk Muhalifler: Ma'bed el- Cüheni ve Gaylan ed- Dimeşki*, Gazi ÜSBE (BYLT), Ankara 2005, s. 477.

⁷⁵⁹ Bu ayet; “De ki: “Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin dilediğini zelil edersin. Hayır, senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetersin.”

⁷⁶⁰ Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 145; Turgay, “*Ayetler*”, s. 17.

⁷⁶¹ Turgay, “*Ayetler*”, s. 21.

⁷⁶² Sarıçam, *Emevi – Haşimi*, s. 328.

⁷⁶³ Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 79.

⁷⁶⁴ Aydın, “*Kaderi Anlayışı*”, s. 252.

Fars kökenli Yaser isminde azat edilmiş⁷⁶⁵ mevaliden bir kimsedir⁷⁶⁶. Hasan-ı Basri, sahabeden birçok kimseyi görmüş ve Emeviler döneminde gerçekleşmiş sosyal ve siyasal olaylara tanıklık etmiştir⁷⁶⁷.

Hasan-ı Basri, Emevilere muhalefetini daha çok fetvalarıyla gerçekleştirmiştir. O, zalim yöneticiler aleyhinde konuşmanın yani gıybet yapmanın caiz olduğunu ve bu durumun Kur'an'a aykırı olmadığını belirtmiştir⁷⁶⁸.

Emevilere karşı gerçekleştirilen Yezid b. Mühelleb ve İbnü'l Eş'as isyanlarına birçok âlimin katılmasına karşın Hasan-ı Basri destek vermemiş, taraftarlarını da isyanların dünya menfaati sebebiyle yapıldığını belirterek uzak tutmuştur⁷⁶⁹.

Hasan Basri'nin kader konusundaki görüşleri Emevilerin savundukları Cebri kader anlayışıyla ters düştüğünden idarenin dikkatini çekmiş ve Halife Abdülmelik b. Mervan tarafından kendisine şu mektup gönderilmiştir⁷⁷⁰. "*Abdülmelik b. Mervan'ın Hasan Basri'ye mektubu: Emirül Müminin Abdülmelik b. Mervan'dan Hasan Basri'ye: Sana selam olsun, zatından başka ilah olmayan Tanrıya hamdü sena ederim. Bundan sonra: Daha önce geçen âlimlerden hiç birinde duyulmamış bir tarzda kader meselesini izah etmekte olduğun Emire'l Müminine ulaştı; Emire'l Müminin, zamanına kadar yaşayan sahabeden hiç birinin bu konuyu senin izah ettiğin gibi anladığını ve hakkında fikir yürüttüğünü bilmiyordu; Hâlbuki senin salahi halini, dinindeki faziletini, ilme karşı olan anlayış, istek ve titizliğini biliyordu; Bütün bunlardan sonra, Emire'l Müminin senden nakledilen bu sözü beğenmedi. Bu meseledeki fikrini O'na yaz. Bu iddiada nereye dayanıyorsun? Resulullahın ahabından birinin rivayetine mi, yoksa. Kendi fikrine mi, yahutta Kur'an'ın tasdik ettiği bir hükme mi? Biz bu mesele hakkında senden önce münakaşa etmiş veya söz*

⁷⁶⁵ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, s. 197.

⁷⁶⁶ Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 183.

⁷⁶⁷ Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 182.

⁷⁶⁸ Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 184-185.

⁷⁶⁹ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 90; Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 184.

⁷⁷⁰ Hasan Basri'nin kadere dair mektubu Hellmut Ritter tarafından bulunmuş ve 1933 yılında yayımlanmıştır. Mektubun güvenilirliği bu güne kadar sorgulanmamış ve Hasan Basri tarafından yazıldığı kabul görmüştür. Bk. Josef Van Ess, "*İslam Kelamı'nın Başlangıcı*", çev. Şaban Ali Düzgün, AÜİFD, C. 41, S. 1, Ankara 2000, s. 401.

söylemiş bir kimse işitmedik, bu husustaki görüşünü Emire'l Müminine bildir ve açıkla. Tanrının selam, rahmet ve iyiliği sana olsun.”⁷⁷¹.

Mektupta Abdülmelik b. Mervan, kader konusunda Hasan-ı Basri'nin görüşlerinden duyulan rahatsızlığı belirtmiş ve bunun sebebinin sormuştur⁷⁷². Hasan-ı Basri cevap mektubunda savunduğu fikirlerin sahabenin fikirlerine ters olmadığını, aksine sahabenin kader konusundaki fikirlerinden sapma olduğu için fikirlerini beyan ettiğini belirtmektedir. Hasan-ı Basri, Emevilerin savunduğu Cebri kader anlayışının heva ve havese uyarak Allah'ın kitabını tahrif anlamına geldiğini söylemektedir⁷⁷³. Böylece baştan sonuna kadar Cebri kader anlayışını sert bir şekilde reddetmiş, Allah'ın kaderinin insanın ahlaki ve dini özgürlüğünü engellediğini iddia edenlerin fikirlerini çürütmeye çalışmıştır⁷⁷⁴. Allah'ın haram kıldığı kötü fiilleri yapmada kaderin kesin belirleyici olduğu fikrini reddetmiştir. Kendi günahlarını örtmek için kederi mazeret olarak öne sürenleri suçlamıştır⁷⁷⁵.

Hasan-ı Basri, Emevilerin savunduğu kader anlayışını reddetmekle iktidarın ilahi kaynaklı olmadığını ve yaptıkları icraatlarının Allah tarafından takdir edilmediğini ifade etmiş ve halifelerin yaptıklarından sorumlu olduklarını belirtmiştir⁷⁷⁶. Emevilere karşı görüşlerinin fikri zeminde kalması ve idareye karşı gerçekleştirilen isyanlara destek vermemesi, onun yönetim tarafından tehlike olarak görülmesini engellemiştir. Birçok âlim öldürülürken Hasan-ı Basri bu tür bir durumla karşılaşmamıştır.

Emevilerin Cebri kader anlayışını savunmakla beraber iktidara karşı isyan hareketlerinde yer alan âlimler de cezalandırılmıştır. Cehm b. Saffan insanın yaptığı işlerde cebr (zorlama) ve ızdırar (mecburiyet) olduğunu savunmuştur⁷⁷⁷. Nasr b.

---

⁷⁷¹ Hasan Basri, “*Hasan Basri'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu*”, çev. Lütfi Doğan – Yaşar Kutluay, AÜİFD, S. 3, Ankara 1954, s. 75; Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 190-191.

⁷⁷² Şahin Güven, “*Hasan el- Basri'nin Kader Risalesinin Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi*”, Marmara ÜİFD, S. 4, İstanbul 2011/2, s. 14.

⁷⁷³ Güven, “*Kader Risalesi*”, s. 15.

⁷⁷⁴ Julian Obermann, “*İslam'ın İlk Döneminde Politik Teoloji (Hasan el- Basri'nin Kader Üzerine Mektubu)*”, çev. Muhit Mert, KA, C. 4, S. 2, Konya 2006, s. 121; Güven, “*Kader Risalesi*”, s. 15.

⁷⁷⁵ Obermann, “*Politik Teoloji*”, s. 126.

⁷⁷⁶ Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 196.

⁷⁷⁷ el- Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 156.

Seyyar'ın Horasan valiliğinde Emevilere karşı isyan eden İbn Süreyc isyanına katılmış ve sonucunda öldürülmüştür⁷⁷⁸.

B. Kaderiyye Ekolü ve Emevilere Muhalefeti

İslam mezhepleri tarihinde en çok tartışılan kavramlardan olan Kaderiyye, genellikle insanın irade hürriyetini esas alan ekoller için kullanılmış, bazen de irade hürriyetini tamamen inkâr eden Cebriye gibi mezhepler de Kaderiyye içinde değerlendirilmiştir⁷⁷⁹. Temel görüşlerini insanın fiillerini hür iradesiyle gerçekleştirmesi fikrine dayandığından dolayı bazen de mezhepten çok doktrin olarak kabul edilmiştir⁷⁸⁰.

Kaderiyye'nin ortaya çıkmasında Emevilerin iktidarlarını meşrulaştırmak amacıyla Cebri kader anlayışını benimsemelerine karşı ortaya çıkan fikirler etkili olmuştur⁷⁸¹. Kaderiyye, Cebriye'nin Allah'ın insana dair her şeyi önceden takdir ve tayin ettiğine dair görüşüne karşı doğmuş ve akılcı bir yaklaşımla insanın fiillerinde özgür olduğunu savunmuştur⁷⁸².

Kader ve İnsanın irade hürriyeti konusunda fikir yürütenler Hıristiyan ve Zerdüşî din adamları olmakla beraber Müslümanlar arasında bu konulara ilk değinenler Ma'bed el- Cüheni ve Geylan ed-Dımeşki'dir⁷⁸³. Bu nedenle Kaderiyye'nin ilk öncülerinin Mabed el- Cüheni ve Geylan ed-Dımeşki olduğu kabul edilmektedir⁷⁸⁴.

Mabed el- Cüheni'nin hayatı hakkında sınırlı bilgi bulunmakla beraber onun 640 yılında veya daha erken bir tarihte Kufe'de doğduğu tahmin edilmektedir⁷⁸⁵. İlk başlarda Emevi halifeleri ile iyi ilişkiler geliştirmiş, Abdülmelik b. Mervan'ın çocuklarına hocalık yapmıştır. Daha sonra Emevilere karşı gerçekleştirilen İbn

⁷⁷⁸ el- Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 157.

⁷⁷⁹ Aydın, "Kaderi Anlayışı", s. 249.

⁷⁸⁰ Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 251.

⁷⁸¹ Aydın, "Kaderi Anlayışı", s. 251.

⁷⁸² Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 251.

⁷⁸³ Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 126.

⁷⁸⁴ Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 251.

⁷⁸⁵ Abdunhasır Süt, *İslam Düşüncesinde İlk Muhalipler: Ma'bed el- Cüheni ve Gaylan ed- Dımeşki*, Gazi ÜSBE (BYLT), Ankara 2005, s. 31.

Eş'as⁷⁸⁶ isyanına katılmış, isyanın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine yakalanarak Irak valisi Haccac b. Yusuf tarafından hapsedilmiştir⁷⁸⁷. Hapishanede işkencelere maruz kalmış ve kendisine tuz ve lapa dışında yiyecek verilmemiştir. Haccac'ın ona söylediği “Allah'ın sana yaptığı taksimatı nasıl görüyorsun, bu şekilde kayıt altına alınman ve bağlanman Allah'ın kazası ile değil midir?”⁷⁸⁸ şeklindeki sözler Emevilerin ve valilerinin yapılan zulümleri Allah'a yüklediklerini göstermesi açısından önemlidir. Mabed el- Cüheni yapılan işkencelere karşı fikirlerinden vazgeçmemiş ve öldürülmüştür.

Geylan ed-Dımeşki, tabiin dönemi âlimlerinden olup, Kelp Kabilesinden olan babası, Hz. Osman'ın azatlı kölelerinden biridir. Geylan, Emevilerin başkenti Şam'a yerleşmiş, burada kâtiplik vazifesinde bulunmuş ve Halife Abdümelik b. Mervan'ın oğlu Said'e öğretmenlik yapmıştır⁷⁸⁹. Geylan, Ömer b. Abdülaziz'in isteği üzerine kadere dair fikirlerinden dolayı tövbe etmiş ancak Hişam b. Abdümelik döneminde tövbesinden dönmüştür⁷⁹⁰. Kader konusundaki fikirleri ve Emevileri eleştirip halkı onlara karşı isyana teşvik etmesi sebebiyle dili ve kafası kesilerek, Hişam b. Abdümelik'in halifeliği döneminde öldürülmüştür⁷⁹¹. Ancak ölümü üzerine Kaderiyye doktrini son bulmamış, fikirleri Mutezile âlimleri tarafından benimsenmiştir⁷⁹².

Emevilerin Cebr kader anlayışını kullanarak yapılan haksızlıkları ve zulümlere karşı fikri zeminde ilk tepkiyi Kaderiyye mensupları ortaya koymuştur.⁷⁹³ Bu yönde hareket eden Mabed el- Cüheni ve Geylan ed- Dımeşki gibi âlimler fikirlerinin bedelini canlarıyla ödemişlerdir⁷⁹⁴. Cebr kader anlayışına karşı çıkan

---

⁷⁸⁶ Abdurrahman bin Muhammed bin el-Eş'as bin Kays el-Kindî, Hz. Peygamber zamanında Müslüman olup Ridde savaşları esnasında dinden döndükten sonra affedilen Eş'as b. Kays'ın torunudur. İbnü'l Eş'as 701 yılında Emevilerin Irak valisi Haccac b. Yusuf'a isyan etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Dalkılıç, “Emeviler Dönemi Muhalif Hareketlerden Birisi: Abdurrahman bin Muhammed bin el- Eş'as İsyanı”, Bilimname, S. XXII, Kayseri 2012/1, s. 189 – 203.

⁷⁸⁷ Süt, *İlk Muhalifler*, s. 37.

⁷⁸⁸ Süt, *İlk Muhalifler*, s. 39.

⁷⁸⁹ Atçeken, *Hişam b. Abdümelik*, s. 126; Süt, *İlk Muhalifler*, s. 41.

⁷⁹⁰ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 220.

⁷⁹¹ Atçeken, *Hişam b. Abdümelik*, s. 129; Aydın, “Kaderi Anlayışı”, s. 255.

⁷⁹² Atçeken, *Hişam b. Abdümelik*, s. 129; Aydın, “Kaderi Anlayışı”, s. 255.

⁷⁹³ Cengiz, *Kader Problemi*, s. 70.

⁷⁹⁴ Süt, *İlk Muhalifler*, s. 79.

başka âlimler de bulunmasına rağmen Mabed el- Cüheni ve Geylan ed- Dımeşki'nin öldürülmeleri onların halkı Emevilere karşı isyana teşvik etmelerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Emeviler döneminde birçok Kaderiyye mensubu iktidarın hapis ve sürgün gibi birçok baskılarına maruz kalmışlardır⁷⁹⁵. Emeviler kendilerine karşı gerçekleştirilen dini tezleri aynı zamanda Allah'a karşı gelmek şeklinde yorumlamışlar ve insanların öldürülmelerini helal saymışlardır⁷⁹⁶.

Emeviler, iman problemi olan kader meselesini iktidarlarını meşrulaştırmak amacıyla siyasallaştırmışlardır. Kendilerine itaat etmeyenleri toplumun düzeni bozan asiler olarak nitelendirip Kur'an'da meşru yönetime isyan⁷⁹⁷ edenlere karşı uygulanan Maide suresinin otuz üçüncü⁷⁹⁸ ayetini uyguladıklarını iddia etmişlerdir⁷⁹⁹. Böylece dini tezler kullanarak kendilerine karşı yapılan isyanları bastırmışlardır.

---

⁷⁹⁵ Guzman, “*Dini Gruplar*”, s. 275.

⁷⁹⁶ Cengiz, *Kader Problemi*, s. 70.

⁷⁹⁷ İslam siyasi kültüründe meşru yönetime isyan edenler “bağy (isyân)” kavramıyla ifade edilmektedir. Hz. Osman'a ve Hz. Ali'ye karşı gerçekleştirilen buna örnek olarak gösterilebilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Recep Ardoğan, “*Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefe*”, Cumhuriyet ÜİFD, C. VIII, S. 2, Sivas 2004, s. 171–189.

⁷⁹⁸ Bu ayet; “Allah'a ve Resulüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Ahirette de onlara büyük bir azap vardır.”

⁷⁹⁹ Abdülhamit Sinanoğlu, “*İslam'ın İlk Siyasallaştırılma Sürecinde 'Kader' İnancı*”, AÜİFD, S. 2, C. XLIII, Ankara 2002, s. 259.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMEVİLERİN TOPLUMSAL GRUPLARLA İLİŞKİLERİNDE DİN

I. EMEVİLERİN SAHABİLER VE TABİİN İLE İLİŞKİLERİ

A. Emevi Halifelerinin Sahabiler İle İlişkileri

Muaviye b. Ebu Süfyan'ın sahabiler ile iletişimine bakıldığında Şam valiliği ve Emevi halifeliği dönemlerinde farklılıklar olduğu görülmektedir. Valiliği döneminde Muaviye'nin sahabe ile özellikle dini konularda tartışmalar yaşadığını söylemek mümkündür. Halifeliği döneminde ise sahabeye karşı oldukça dikkatli ve çekingen davrandığı anlaşılmaktadır.

Muaviye b. Ebu Süfyan'a sahabiler tarafından yöneltilen eleştiriler daha çok yaşam tarzından kaynaklanmaktadır. Örneğin Ebu Zer Gıfari, Muaviye'nin Şam'da kendisi için yaptırdığı el-Hadra isimli sarayı görünce ona “*Eğer bunu Müslümanların hazinesinden bina ettiysen hainlerdensin, eğer kendi mallarından yaptıysan müsriflerdensin*” demiştir⁸⁰⁰.

Ebu Zer Gıfari'nin eleştirdiği temel noktalardan biri de Müslümanların parayı ellerinde tutup, ihtiyaçlarından fazlasını biriktirip Allah yolunda harcamamalarıdır⁸⁰¹. Bu görüşlerine delil olarak da Tevbe suresinin 34. ayetini⁸⁰² göstermiştir. Ebu Zer Gıfari'nin bu ayeti delil göstermesine karşılık Muaviye'de bu ayetin Ehl-i kitap'ı ilgilendirdiğini iddia etmiştir. Ebu Zer Gıfari ise bu ayetin hem Müslümanlar⁸⁰³ hem de Ehl-i kitap için indiği görüşünü benimsemiştir⁸⁰⁴.

Şam⁸⁰⁵ valiliği döneminde Muaviye b. Ebu Süfyan'ın Ebu'ud-Derda ve Ubade b. Samit gibi sahabiler ile dini konularda yaşadığı tartışmalar kaynaklara

⁸⁰⁰ Aycan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, s. 76.

⁸⁰¹ Aycan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, s. 81; M. Hayri Kırbasoğlu, “*İstismara Elverişli Mümbit Topraklar: Hadisler*”, İslamiyat, C. III, S. 3, Ankara 2000, s. 126.

⁸⁰² Bu ayet; “Ey inananlar, o bilginlerle rahiplerin çoğu, boş sebeplerle insanların mallarını yerler ve halkı Allah yolundan menederler. Altını, gümüşü biriktirip Allah yolunda harcamayanları elemli bir azapla müjdele.”.

⁸⁰³ Kırbasoğlu, “*Hadisler*”, s. 126

⁸⁰⁴ Aycan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, s. 81.

⁸⁰⁵ Şam'a yerleşen ve İslamiyeti tebliğ eden sahabiler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Akbaş, *Sahabenin İslam'ı Tebliği (Suriye Bölgesi)*, Marmara ÜSBE (BDT), İstanbul 2007.

yansıdığıdır⁸⁰⁶. Örneğin kaynaklarda Ebu'ud-Derda ile Muaviye'nin faiz ile ilgili bir konudaki tartışmaları yer almaktadır. Muâviye b. Ebî Süfyan, altından veya gümüşten bir su kabını değerinden fazlasına satmış, bunun üzerine Ebu'd-Derdâ, “*misli misline (denk) olmadıkça böyle bir satışı Rasûlullah'ın yasakladığını duydum*”, demiştir. Muaviye b. Ebu Süfyan da ona: “*Ben böyle bir satışta bir sakınca görmüyorum*” şeklinde karşılık vermiştir. Bunun üzerine Ebu'd-Derda; “*Muâviye adına benden kim özür dileyecek? Ben bu haberi ona Rasûlullah'dan haber veriyorum; o bana kendi görüşünü söylüyor? İçinde bulunduğun şu arzda seninle birlikte yaşamayacağım!*” diyerek cevap vermiştir. Daha sonra Ebu'd-Derda, Hz. Ömer'in yanına gitmiş ve durumu ona anlatmıştır. Hz. Ömer de Muâviye'ye böyle satış yapmamasını ancak misli-misline, birbirine denk değerde alışveriş yapması gerektiğini bildirmiştir.⁸⁰⁷.

Buna benzer bir konuda Muaviye ile Ubade b. Samit tartışma yaşamıştır. Muaviye, ganimet olarak ele geçirilen altın ve gümüşten eşyaların bozdurulup askerlere atıyye⁸⁰⁸ olarak verilmesini istemiştir. Ubade b. Samit bu uygulamanın Hz. Peygamber (sav)'in hadisine göre faiz olacağını dikkat çekerek karşı çıkmıştır. Muaviye b. Ebu Süfyan, Ubade b. Samit'in Hz. Peygamber (sav)'den nakledilmeyen hadisleri söylediğini ve kendisinin böyle bir şey duymadığını ifade etmiştir. Bundan sonra da Ubade b. Samit, “*Muaviye hoşlanmasa da biz Rasulullaha dan duyduğumuzu anlatacağız*” diyerek tepkisini göstermiştir⁸⁰⁹. Muaviye b. Ebu Süfyan'ın faiz uygulamalarını ve içki ticaretine göz yummasını eleştiren Ubade b. Samit Medine'ye sürgün edilmiştir⁸¹⁰.

Görüldüğü gibi Muaviye'nin sahabe ile dini konularda tartışmalar yaşadığı açıktır. Bununla beraber onun sahabeye karşı Hucr b. Adi öldürülmesi dışında şiddet uyguladığını gösteren bir olay bulunmamaktadır. O, bazı konularda sahabenin önde gelenlerinden fetva almayı da ihmal etmemiştir. Örneğin Şam'da İbn Hayberi isimli

---

⁸⁰⁶ Mehmet Akbaş, “Suriye'deki Sahabilerin Emevi İdarecilerine Yaptıkları İkaz, Eleştiri ve Nasihatler”, Harran ÜİFD, S. 22, Şanlıurfa 2009, s. 67.

⁸⁰⁷ Yıldız, *Fetih Müslümanları*, s. 229.

⁸⁰⁸ Atıyye: Hz. Ömer'in kurduğu divan teşkilatında fey'den Müslümanlara yılda bir defa dağıtılan paraya denir. Emevi ve Abbasiler zamanında ise askerlerin maaşlarına verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Fayda, “*Atâ*”, mad, DİA, C. 4, s. 33-34.

⁸⁰⁹ Yıldız, *Fetih Müslümanları*, s. 219.

⁸¹⁰ Demirci, “*Hz. Osman Devri*”, s. 161.

bir adam karısını başka biriyle yakalamış, bunun üzerine karısını ve adamı öldürmüştür. Muaviye bu konuda yapılması gerekeni Ebu Musa el-Eş'ari aracılığıyla Hz. Ali'ye sormuş, Hz. Ali de olayı gören dört şahit olmadığından, karısını öldüren adamın kısas gereğince öldürülen kişilerin ailesine teslim edilmesi gerektiğini söylemiştir⁸¹¹.

Muaviye'nin halifeliği döneminde bazı uygulamalarına sahabiler karşı çıkmışlardır. Muaviye, bu durumda sahabenin görüşünü benimsemiştir. Muaviye b. Ebu Süfyan 670 yılında Hz. Peygamber (sav)'in minberini Şam'a nakletmeyi emretmiş, bu uygulamasını “*Hz. Osman'ın katillerinin arasında Rasulullah'ın minberi kalmaz*” diyerek yerine getirmeye çalışmıştır⁸¹². Minberle beraber Hz. Peygamber (sav)'in hutbelerde üzerine dayandığı asasını da Şam'a götürmek istemiştir⁸¹³.

Muaviye'nin bu işten vazgeçmesi ile ilgili iki rivayet anlatılmaktadır Birinci rivayete göre minber yerinden oynatılınca güneş tutulması yaşanmış ve bu durumdan etkilenen Müslümanlar vazgeçmişlerdir⁸¹⁴. Diğer rivayet göre ise sahabeden Ebu Hureyre ve Cabir b. Abdullah, Muaviye'ye gelerek minberin Şam'a götürülmesinin uygun olmayacağını söylemişler, bunun üzerine de Muaviye, minberi olduğu yerde bırakmıştır⁸¹⁵. Sonraki dönem Emevi halifelerinden Abdülmelik b. Mervan, Velid b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik⁸¹⁶ de bu minber ve asanın Şam'a götürülmesini istemişler, Müslümanların karşı çıkması sebebiyle vazgeçmek zorunda kalmışlardır.

Süleyman b. Abdülmelik, halifeliği döneminde hac mevsiminde Medine'ye uğramış, burada kendisine Ömer b. Abdülaziz tarafından minberin önceki Emevi halifeleri tarafından Şam'a taşınmak istendiği bilgisini almıştır⁸¹⁷. Bunu üzerine Süleyman b. Abdülmelik'in söyledikleri minbere yüklenen anlamı göstermesi açısından önemlidir. “... *Bize bu minbere taarruz etmek niye düşsün. Biz dünyayı ve*

⁸¹¹ Yıldız, *Fetih Müslümanları*, s. 230.

⁸¹² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 470.

⁸¹³ İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 8, s. 81.

⁸¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 470.

⁸¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 47; İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 8, s. 81.

⁸¹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 470-471.

⁸¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 471.

*dünyanın içindekileri tamamen avucumuzun içine almış bulunuyoruz. Sonra İslam şiarlarından olan bir şiarı alıp yerinden oynatmaya asla hakkımız yoktur ve bu bize hiç de yakışmaz.”*⁸¹⁸.

Emevi halifelerinin Hz. Peygamber’in minber ve esasına karşı ilgili oldukları anlaşılmaktadır. Onların kutsal emanetler de diyebileceğimiz bu eşyaları başkentlerine götürmek istemeleri, elbette Şam’da dini yönden oluşturacağı olumlu hava ile ilgili olmalıdır.

Sahabe ile Muaviye’nin iletişimi ile ilgili ilginç bir rivayeti İbn’ül-Esir’de bulunmaktadır. Halifeliği döneminde Sa’d b. Ebi Vakkas, Muaviye’nin yanına gelmiş ve “*esselamü aleyke ey kral*” diyerek selam vermiştir. Kendisine kral şeklinde hitap edilmesine oldukça alınganlık gösteren Muaviye, “*bana ey Müminlerin emiri şeklinde hitap etseydin olmaz mıydı*” şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine Sa’d b. Ebi Vakkas’ın cevabı ilginçtir. “*Vallahi ben şahsen bu makamı senin elde ettiğin şekilde elde etmeyi arzu etmem*”⁸¹⁹.

Yine Muaviye, Sa’d b. Ebi Vakkas’a Hz. Ali’ye neden sövmediğini sormuş, bunun üzerine Sa’d b. Ebi Vakkas, Hz. Peygamber (sav)’in Hz. Ali hakkında söylediği olumlu hadisleri naklederek Muaviye’ye karşılık vermiştir⁸²⁰.

Hz. Peygamber (sav) sahabilerinin yeri geldiği zaman Muaviye’yi sözlü olarak eleştirmekten çekinmediği görülmektedir. Bununla beraber elinde halifelik gibi bir güç bulunan Muaviye’nin bu eleştiriler karşısında suskun kalması, elbette sahabilerin İslam toplumunda sahip olduğu saygılıktan kaynaklanmaktadır.

Muaviye b. Ebu Süfyan’ın zaman zaman sahabilerin görüşlerine önem vermediğine dair rivayetler de kaynaklara yansımıştır. Suriye’de ikamet eden sahabilerden Yezid b. Esed ve Malik b. Hübeyre, Hucr b. Adi’yi öldürtmemesi için Muaviye’ye başvurmuşlardır. Ancak sahabilerin bu isteğini Muaviye kabul etmemiş ve Hucr b. Adi’yi öldürtmüştür⁸²¹.

⁸¹⁸ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 47.

⁸¹⁹ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 417.

⁸²⁰ Yıldız, *Fetih Müslümanları*, s. 280.

⁸²¹ Akbaş, “*Suriye’deki Sahabiler*”, s. 70.

Muaviye, Amr b. el- As'ın tavsiyesi üzerine Mekke ve Medine'de bulunan sahabe önderlerine, Hz. Osman'ın kanını Hz. Ali'ye karşı dava etmek amacıyla mektuplar yazmıştır⁸²². Muaviye, sahabenin kendisini desteklemesini bu mümkün olmaz ise onların Hz. Ali'yi desteklememelerini sağlamaya çalışmıştır. İlk önce Medine'ye genel bir mektup yazmış ve şöyle demiştir. “Birçok şey gıyabımızda olup bittiyse de Ali'nin Osman'ı öldürmesi bilmediğimiz bir şey değildir. Bunun delili Osman'ın katillerinin onunla ilişkileridir. Biz kanını talep ediyoruz ki bize katillerini teslim etsinler. Bizde Allah'ın kitabının hükmü gereğince onlara kısas uygulayalım. Ali onları bize teslim ederse ondan vazgeçer ve hilafet meselesini Ömer'in yaptığı gibi şura marifetiyle çözeriz. Biz kendimiz için hilafete talip değiliz. Bu durum üzere bize yardımcı olmak için kendi bölgenizde ayağa kalkın. Biz ve siz bu konuda ittifak edersek, Ali bulunduğu hal üzere kalmakta endişeye kapılır.”⁸²³.

Muaviye, Medinelilere genel bir mektup yazdıktan sonra Hz. Ali'ye biat etmekte geciken ve açıkça halifeliğini desteklemeyen Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebi Vakkas ve Muhammed b. Mesleme gibi sahabilere ayrı ayrı mektuplar yazmıştır⁸²⁴. Ancak Muaviye'nin sahabilerin desteğini alma çabaları sonuçsuz kalmıştır⁸²⁵.

Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadeleye başta dini olmak üzere çeşitli sebepler ile katılmamış sahabiler bulunmaktadır⁸²⁶. Sa'd b. Ebi Vakkas, Said b. Zeyd, Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme⁸²⁷, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Selam, Usame b. Zeyd ve Ebu Musa el- Eş'ari gibi birçok sahabe tarafsızlığını korumayı ilke edinmiştir⁸²⁸. Mısır, Basra, Şam gibi yerlerde de olmakla beraber Müslümanların bir birilerine kılıç çekmesine karşı siyasi tarafsızlığı ilke edinen

---

⁸²² el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 66; İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 147; Mehmet Çelik, “İslam Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin İlk Örnekleri”, Fırat ÜİFD, C. 10, S. 1, Elazığ 2000, s. 41.

⁸²³ el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 67.

⁸²⁴ el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 72.

⁸²⁵ Sahaberlerin Muaviye'ye cevap mektupları için bk. el- Minkari, *Vak'atu Sıffin*, s. 72-76.

⁸²⁶ Cemal ve Sıffin savaşlarına çeşitli gerekçeler ile katılmaya sahabiler ve hayatları hakkında bilgi için bk. Yusuf Tunç, *Cemel ve Sıffin Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabiler*, Dokuz Eylül ÜSBE (BYLT), İzmir 2009.

⁸²⁷ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 91.

⁸²⁸ Gerlof Von Vloten, *Emeviler Devrinde Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmed Said Hatipoğlu, Ankara 1986, s. 84; Tunç, *Tarafsız Sahabiler*, s. 12 Özkan, *İktidar-Ulema İlişkisi*, s. 208.

sahabilerin çoğunluğu, Mekke ve Medine’de bulunmaktadır⁸²⁹. Sahabilerin tarafsız kalmasının en önemli sebebi, Hz. Peygamber (sav) tarafından fitne dönemlerinde evlerinden çıkmamaları ve fitneden uzak kalmaları yönündeki ilkeyi tavsiye eden hadisidir.

Muaviye, valisi bulunduğu Şam beldelerindeki kabilelerin desteğini büyük oranda sağlamasına karşılık Hz. Ali’nin Irak’ta tam destek alamadığı rivayetlerden anlaşılmaktadır. Hz. Ali, Cemel Savaşından döndükten sonra Kufe mescidinde çeşitli bahaneler ile kendisiyle beraber hareket etmeyen kabileleri ağır biçimde eleştirmiştir⁸³⁰. Abdullah b. Mes’ud gibi önde gelen sahabe ve âlimler Sıffin Savaşından önce Hz. Ali’ye gelerek “*Ey müminlerin emiri biz bu savaş hakkında şüphe ve tereddüt içindeyiz. Ancak senin faziletini kabul ediyoruz. Bizi sınır bölgelerinde cihada tayin et*”⁸³¹ diyerek dini açıdan Sıffin Savaşına katılma noktasında şüphe içinde olduklarını bildirmişlerdir.

Tarafsız kalan sahabilerin başında Ebu Musa el- Eş’ari gelmektedir. Ebu Musa, Kufe’de verdiği hutbelerinde Müslümanları savaşa ve fitnelere karşı uyarmıştır⁸³². Onun şu sözleri bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. “... *Bu öyle bir fitnedir ki uyuyan uyanık olandan, oturan ayakta durandan, ayakta olan yürüyenden, yürüyen süvariden daha hayırlıdır. Kılıçlarınızı kınınıza sokun ki bu fitne son bulsun.*”⁸³³. Yine Ebu Musa el- Eş’ari’nin savaşa katılıp katılmamanın hükmünü kendisine soran Kufelilere verdiği cevapta onun Hz. Ali ve Muaviye arasındaki iktidar mücadelesine olan tarafsız yaklaşmasının nedenini açıklamaktadır⁸³⁴. “*Ahiret yolu evlerinize kapanıp çıkmamanızı, dünya yolu ise size gelenlerle çıkmayı gerektirir.*”⁸³⁵.

Kaynaklar Muhammed b. Mesleme’nin tarafsız kalmasının nedenini Hz. Peygamber (sav)’den duyduklarına dayandırmaktadır. Örneğin Hz. Peygamber (sav),

⁸²⁹ W. Montgomery Watt, *İslami Tetkikler, İslam Felsefesi ve Kelamı*, çev. Süleyman Ateş, AÜİF yay., Ankara 1968, s. 36; Tunç, *Tarafsız Sahabiler*, s. 9.

⁸³⁰ el- Minkari, *Vak’atu Sıffin*, s. 24.

⁸³¹ el- Minkari, *Vak’atu Sıffin*, s. 103; Dineveri, *el-Ahbar*, s. 217.

⁸³² İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 107.

⁸³³ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 107.

⁸³⁴ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 106.

⁸³⁵ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 106.

Muhammed b. Mesleme'ye bir kılıç vererek bununla müşriklere karşı savaşmasını, Müslümanlar karşı karşıya gelirler ise kılıcı Uhud dağına götürüp kırılıncaya kadar taşlara vurmasını buyurmuştur⁸³⁶.

Muhammed b. Mesleme'nin Muaviye'nin kendisini siyaseten yanına çekmek için yaptığı girişimlere karşı gönderdiği cevap mektubu tarafsızlığının nedenini ortaya koymaktadır. Mektup şu şekildedir. *“Bu mesele karşısında benim gibi Resulullah'dan elinde delil bulunmayan bazı insanlar uzlete çekildiler. Resulullah henüz vuku bulmadan olayları bana haber vermişti. Olay vuku bulunca kılıcımı kırdım ve evimde oturdum. Dine karşı şahsi görüşü şüpheyle karşıladım. Nitekim elimde bu konuda emredeceğim sahih bir maruf ve sakındıracağım bir münker yoktur...”*⁸³⁷. İbn Kuteybe de bu mektubu nakletmekle beraber, mektubun sonuna Muhammed b. Mesleme'nin Muaviye'yi suçlamasını içeren şu kısmı da eklemiştir. *“Ey Muaviye! Yemin ederim ki sen ancak dünya ya talipsin ve hevana tabiisin. Sen Osman'a ölüyken yardım ediyorsun. O, sağken onu kendi haline terk ettin. Bizi ve bizden önceki Muhacir ve Ensar doğruya daha yakınız.”*⁸³⁸. Böylece Mesleme b. Muhammed, Muaviye'nin asıl amacının Hz. Osman'ın kanını talep etmek olmadığını ifade ederek, tarafsız kalacağını belirtmiştir.

Müslümanlar arasında çıkacak bir savaşta tarafsız kalmayı ilke edinmiş ve insanları bu konuda yönlendirmeye çalışan sahabiler olmakla beraber, Hz. Ali-Muaviye arasındaki mücadeleye katılmanın dini açıdan gerekli olduğunu savunan sahabilerde bulunmaktadır. Ebu Musa el- Eş'ari'nin Kufe'de Müslümanları savaştan uzak tutmaya çalışmasına karşılık⁸³⁹, Ammar b. Yasir⁸⁴⁰, de Kufelileri Hz. Ali'nin yanında savaşa katılmalarını sağlamak amacıyla dini deliller ileri sürmektedir. O, hutbelerinde *“Ey İnsanlar! Ebu Musa iki gruba da katılmamanızı tavsiye ediyor. Yeminle söylüyorum ki doğru söylemiyor. Allah onun söylediği şekilde hareket eden kullardan razı olmaz. Allah şöyle buyurdu. ‘Eğer müminlerden iki grup savaşırsa*

⁸³⁶ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 3, s. 514; Tunç, *Tarafsız Sahabiler*, s. 85.

⁸³⁷ el- Minkari, *Vak'atu Siffin*, s. 76; İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 150.

⁸³⁸ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 150.

⁸³⁹ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 107.

⁸⁴⁰ Hz. Peygamber (sav)'in önde gelen sahabilerindendir. Hayatı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Nadir Özdemir, *“İslam Tarihinde İlk İhtilafların Odağında Bir İsim Ammar b. Yasir”*, TBD, C. 7, S. 14, Ankara 2013, s. 311 – 334.

onları barıştırın⁸⁴¹, ve 'Eğer biri öbürüne isyan ederse isyan eden grupla Allah'ın emrine itaat edinceye kadar savaşın⁸⁴²'. O halde Allah insanları birbirileriyle çekişir ve birbirilerinin kanlarını akıtırken, kullarının evlerinde oturmalarına razı değildir. Bizimle çıkan ve her iki grubun delillerini dinleyin. Hangisi yardıma daha layık ise ona uyun. Eğer barışırlarsa Allah'ın emrini yerine getirmiş ve sevap kazanmış olarak döneceksiniz. Yok, eğer birbirileriyle çekişmeye devam ederlerse bakacaksınız. Hangisi asi ise Allah'ın emrettiği ve size farz kıldığı gibi, Allah'ın emrine dönünceye kadar onunla savaşın.⁸⁴³' diyerek Müslümanları Hz. Ali'nin yanında yer almaya davet etmiştir.

Muaviye b. Ebu Süfyan, Suriye bölgesinde bulunan sahabilerin Hz. Peygamber (sav)'e dair bilgilerini insanlara aktarmasından memnun olduğu ve sahabileri bu konuda teşvik ettiği bilinmektedir. Nitekim ashabdan Malik b. Hübeyre ve Abdurrahman b. Şibl'i Müslümanlara nasihatlerde bulunmaya teşvik etmiştir⁸⁴⁴.

Emeviler döneminde iktidar ile olan ilişkilerinin incelenmesi gereken önemli sahabilerden biri Abdullah b. Abbas'dır. Abdullah b. Abbas, Hz. Peygamber (sav)'in amcalarından Hz. Abbas'ın oğlu olup⁸⁴⁵ fıkıh, tefsir ve hadis alanında otorite kabul edilen âlim bir sahabedir. Muave b. Ebu Süfyan, halifeliği döneminde İbn Abbas'ında mensubu olduğu Haşim oğullarına fey ve ganimetten büyük miktarda ihsanlarda bulunmuştur⁸⁴⁶.

İbn Abbas, Muaviye b. Ebu Süfyan ve Emevilerin uygulamalarını eleştirmekle beraber yönetim alanında başarılı olacaklarını düşünmüş ve Emevi iktidarı aleyhinde olacak faaliyetlere girişmemiştir⁸⁴⁷. İbn Abbas'ın en çok rahatsız eden Emevi politikalarının başında hutbelerde Hz. Ali'ye hakaret edilmesi

---

⁸⁴¹ Hucurat, 9.

⁸⁴² Enfal, 39.

⁸⁴³ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 107.

⁸⁴⁴ Akbaş, "Suriye'deki Sahabiler", s. 74.

⁸⁴⁵ Ali Akbıyık, *Abdullah b. Abbas'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, Selçuk ÜSBE (BYLT), Konya 2007, s. 4.

⁸⁴⁶ Mehmet Bilgen, *Abdullah İbn-i Abbas'ın Siyasi Hayatı*, Cumhuriyet ÜSBE, (BYLT), Sivas 2007, s. 73.

⁸⁴⁷ Bilgen, *İbn-i Abbas'ın Siyasi Hayatı*, s. 73.

gelmektedir. İbn Abbas, bu uygulamanın sona erdirilmesi için Muaviye'ye başvurmuş ancak isteği kabul edilmemiştir⁸⁴⁸.

İbn Abbas, Muaviye b. Ebu Süfyan'ın yönetimini eleştirmekten çekinmemekle beraber hiçbir zaman halife ile olan iplerini koparmamıştır⁸⁴⁹. Muaviye ile İbn Abbas zaman zaman bir araya gelmişler ve başta dini olmak üzere çeşitli konularda sohbetler yapmışlardır. Bir defasında İbn Abbas'ın azatlısı yanında olduğu sırada Muaviye, sabaha kadar vitr namazı kılmamış, daha sonra da tek rekât olarak kılmıştır⁸⁵⁰. Bunun üzerine azatlısı durumu İbn Abbas'a bildirmiştir. Bunun üzerine İbn Abbas, “*Onu bırak çünkü o, Resulullah'ın sahabesidir.*”⁸⁵¹ diyerek Muaviye'nin virt namazını sabaha karşı tek rekât olarak kılmasının doğru olduğunu bildirmiştir⁸⁵².

Enes b. Malik, Hazrec kabilesinin Neccar oğulları mensup olup, hicretten on yıl önce Medine'de doğmuştur. Uzun yıllar Hz. Peygamber (sav)'e hizmette bulunmuş ve ondan birçok hadis rivayet etmiştir⁸⁵³. Hudeybiye Barışı, Hayber'in Fethi, Mekke'nin Fethi ve Veda Haccı gibi İslam tarihinin birçok önemli olayında yer almıştır. Hz. Ömer ve Hz. Ebu Bekir'in halifelikleri döneminde de Bahrein valiliği yapmıştır⁸⁵⁴.

Emeviler döneminin bir kısmında yaşayan Enes b. Malik, Ziyad b. Ebih'in Kufe valiliği döneminde resmi görevlerde bulunmuştur. Ancak O, Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliği döneminde Kufe valisi Haccac b. Yusuf ile bir takım sorunlar yaşamıştır. İbn Zübeyr isyanının bastırılmasından sonra Haccac b. Yusuf, içlerinde bazı sahabilerin de bulunduğu Medine halkına hakaretler yağdırmıştır. Haccac, Enes b. Malik'in de dâhil olduğu bazı kişilerin boyunlarının kurşunla mühürlenmesini emretmiştir⁸⁵⁵.

---

⁸⁴⁸ Bilgen, *İbn-i Abbas'ın Siyasi Hayatı*, s. 73.

⁸⁴⁹ Bilgen, *İbn-i Abbas'ın Siyasi Hayatı*, s. 99.

⁸⁵⁰ İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 6, s. 20.

⁸⁵¹ İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. 8, s. 208.

⁸⁵² İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 6, s. 20.

⁸⁵³ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 170.

⁸⁵⁴ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 171.

⁸⁵⁵ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 172.

İbnü'l Eş'as isyanından sonra Enes b. Malik, Basra'da bulunan Haccac b. Yusuf'un makamına gitmiş ve burada ağır hakaretlere maruz kalmıştır. Haccac, Enes b. Malik'i fitne çıkarmak, Hz. Ali, İbn Zübeyr ve İbnü'l Eş'as gibi Emevilere baş kaldıran kişileri desteklemek ile suçlamıştır⁸⁵⁶.

Bu çeşit muamelelere uğraması üzerine Enes b. Malik, Halife Abdülmelik b. Mervan'a şu şekilde bir mektup yazmıştır. “Allah'a yemin olsun ki Yahudiler ve Hıristiyanlar peygamberlerinin hizmetçilerini de görmüş olsalardı, onlara ikramda bulunurlardı. Ben ise Hz. Peygamber'e on yıl hizmet ettim. Ben Haccac'ın bana isnat ettiği ehl-i eşrar ve ehl-i nifak gibi sıfatlara layık değilim.”⁸⁵⁷. Bunun üzerine Abdülmelik b. Mervan, valisi Haccac b. Yusuf'a tepki gösteren bir mektup yazmış, böylece Haccac, Enes b. Malik'den özür dilemek zorunda kalmıştır⁸⁵⁸. Bu olay yeri geldiğinde Abdülmelik gibi Emevi halifelerinin sahabeden olan kişilerin haklarını korumaya özen gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

Emevi iktidarını icraatlarına karşı muhalif tavır takınan sahabilerden biri de Hz. Aişe'dir. Hz. Aişe'nin kardeşi Muhammed b. Ebu Bekir Hz. Ali'nin halifeliği döneminde Mısır'a vali olarak tayin edilmiştir. Muaviye b. Ebu Süfyan, Mısır'ı ele geçirmek amacıyla ordu göndermiş, yapılan çarpışmalarda ele geçirilen Muhammed b. Ebu Bekir, bir eşeğin karnına sokulup yakılarak öldürülmüştür. Hz. Aişe, bu olay üzerine çok üzülmüş, ağıtlar yakmış ve bir daha pişmiş et yememiştir⁸⁵⁹.

Hz. Aişe'nin Emevilere muhalefet etmesine neden olan olaylardan biri de Kufe'deki Hz. Ali taraftarlarından biri olan Hucr b. Adi'nin Muaviye'nin emriyle öldürülmesidir⁸⁶⁰. Hucr b. Adi ve arkadaşları yakalandıktan sonra idam edilmek üzere Suriye'de Merc-ı Azra⁸⁶¹ denilen yere getirilmişlerdir. Bu durumu haber alan Hz. Aişe, Hucr ve arkadaşlarının serbest bırakılması için Abdurrahman b. Haris'i Muaviye'ye göndermiştir⁸⁶².

⁸⁵⁶ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 172.

⁸⁵⁷ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 173.

⁸⁵⁸ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 173.

⁸⁵⁹ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 151.

⁸⁶⁰ Hucr b. Adi'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Dadan, “*Hucr b. Adi Hareketi*”, s. 203 – 221.

⁸⁶¹ Şam yakınlarında bulunan Azra yaylası. Bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 8, s. 329 (dipnottan).

⁸⁶² İbn Sa'd, *Tabakat*, C. 8, s. 329; İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 480.

Ancak Abdurrahman b. Haris yetişmeden Hucr ve altı arkadaşı öldürülmüştür⁸⁶³. Hucr b. Adi'nin öldürülmesi olayı Muaviye b. Ebu Süfyan'ın eleştirilmesine sebep olan temel konulardan biridir. Özellikler Hz. Aişe, her fırsatta Muaviye'ye bu konuda sözlü olarak muhalefette bulunmuştur.

Muaviye'nin bu olaydan dolayı pişmanlık duyduğu anlaşılmaktadır. Hz. Aişe'nin gönderdiği Abdurrahman b. Haris, Hucr b. Adi ve arkadaşlarının öldürülmesinden dolayı Muaviye'yi kınamış, bunu üzerine Muaviye'de “*Yanınmda kavmimden senin gibi hilim sahibi kimse olmadığından Sümeyye'nin oğlu Ziyad bu işi bana yükledi. Bende infaz ettim*” demiştir⁸⁶⁴. Rivayete göre Muaviye, ölüm döşeğinde iken “*Ey Hucr, seninle karşılaşacağım gün keşke çok uzaklarda olsa*”⁸⁶⁵ diyerek bu olay nedeniyle yaşadığı pişmanlığı ifade etmiştir. Hz. Ali taraftarlarına karşı genelde kan dökmekten ziyade çeşitli yollara başvuran Muaviye, Ziyad b. Ebih'in de telkiniyle Hucr ve arkadaşlarını öldürtmüştür. Bu olay Muaviye b. Ebu Süfyan'ın her zaman eleştirilmesine neden olmuştur.

Hucr b. Adi'nin bu şekilde öldürülmesi sonraki dönemde Muaviye'nin Hasan-ı Basri (ö. 110/728) tarafından da eleştirilmesine sebep olmuştur⁸⁶⁶. Onun Muaviye hakkındaki görüşü şöyledir. “*Muâviye'nin dört özelliği vardı. Bu dördü değil de sadece birisi bile olmuş olsaydı, onu helâk etmeğe yeterdi. Onun bu özellikleri şunlardır: Birincisi, bu ümmet içinde Rasûlullah'ın ashâbı ve faziletli insanlar olmasına rağmen bu görevi kılıç zoruyla alması için ümmetin başına musallat olmasıdır. İkinci özelliği, kendisinden sonra sarhoş, içkici, sürekli ipek giyip çalgılarla meşgul olan oğlunu veliahd edinmesi; Üçüncü özelliği de Ziyâd'ı kendi nesebine katmış olmasıdır. Hâlbuki Rasûlullah (s.) bu konuda şöyle buyurmuştur: ‘çocuk doğduğu yatağa aittir, zinâ eden kişi de recmedilir’. Muâviye'nin yaptığı dördüncü şey de Hucr'u ve adamlarını öldürmüş olmasıdır. Hucr'dan dolayı Muâviye'nin vay çekeceğine! Hucr'dan ve Hucr'un adamlarından dolayı Muâviye'nin çarptırılacağı cezalar ve işkenceler ne dehşettir!*”⁸⁶⁷.

⁸⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s 488.

⁸⁶⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 489-490.

⁸⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 491.

⁸⁶⁶ Osman Nuri Dural, *Muaviye b. Ebi Süfyan'a Yönelik Eleştiriler*, Selçuk ÜSBE (BYLT), Konya 2007, s. 52.

⁸⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, C. 3, s. 490.

Emevi halifelerinin bazıları dini konularda sahabe ve âlimlere sorular sormuşlar ve onların fikirlerine değer vermişlerdir. Ömer b. Abdülaziz, Hasan-ı Basri'ye kader konusundaki fikirlerini ve kendisine faydalı olabilecek bilgiler ile ilgili sorular yönelmiştir. Yine Abdülmelik b. Mervan, Hasan-ı Basri'ye kader konusundaki görüşünü soran bir mektup göndermiştir. Velid b. Abdülmelik, yıllarca Hz. Peygamber (sav)'in hizmetinde bulunmuş Enes b. Malik'den Hz. Peygamber (sav)'in kıyamet ile ilgili söylediği hadisleri bildirmesini istemiştir⁸⁶⁸.

Emevi halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik'in takdir edilecek en önemli özelliği âlimler ile iletişim halinde olup, onların fikirlerine danışmasıdır. Nitekim Reca b. Hayve'nin de dâhil olduğu âlimlerin tavsiyesi üzerine Ömer b. Abdülaziz'i kendinden sonra halife olarak tayin etmiştir⁸⁶⁹.

Süleyman b. Abdülmelik, Hz. Peygamber (sav)'in kabrini ziyaret etmek amacıyla Medine'ye gitmiş ve orada üç gün kalmıştır⁸⁷⁰. Yanında tabiin âlimlerinden İbn Şihab ez-Zühri ve Reca b. Hayve olduğu halde, Medine'de Hz. Peygamber (sav)'in sahabilerinden kimsenin bulunup bulunmadığını sormuştur. Kendisine Ebu Hazim'in bulunduğu bildirilmiş, bunu üzerine halife Ebu Hazim ile beraber dini konular üzerine uzun süre sohbetinde bulunmuştur⁸⁷¹.

Hz. Ömer'in oğlu Abdullah b. Ömer⁸⁷², 613 yılında Mekke'de doğmuş, küçük yaşlarda Müslüman olmuş ve babasıyla beraber Medine'ye hicret etmiştir. Yaşının küçük olması nedeniyle Bedir ve Uhud Savaşlarında yer alamamış, daha sonra Hendek Savaşına katılabilmıştır⁸⁷³.

Abdullah b. Ömer, Müslümanlar arasında çıkacak fitneye sebep olmamak amacıyla Emevilere karşı fiili hareketler içinde yer almamıştır. Ancak o dini konularda gördüğü yanlışlıkları eleştirmekten çekinmemiştir. Bir gün Haccac b.

---

⁸⁶⁸ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 94.

⁸⁶⁹ Apak, *Emeviler Dönemi*, s. 197.

⁸⁷⁰ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 426.

⁸⁷¹ İbn Kuteybe, *el- İmame*, s. 426.

⁸⁷² Emeviler döneminde Abdullah b. Ömer'in faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Turan Yüksel, “Dört Halife Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Ömer”, İSTEM, S. 6, Konya 2005, s. 59 – 86; Ahmet Turan Yüksel, “Emeviler Döneminde Abdullah b. Ömer”, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 21 – 42.

⁸⁷³ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 210.

Yusuf cuma namazı sırasında hutbeyi uzun tutmuş, böylece namazın vakti geçme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. İbn Ömer'in Haccac b. Yusuf'u bu konuda uyarması üzerine onun ağır ve tehdit dolu hakaretlerine maruz kalmıştır⁸⁷⁴.

İbn Ömer'in fitne olarak değerlendirilebilecek iç savaşlarda tarafsız kalması ve Emevilere karşı gerçekleştirilen isyanları desteklememesinin nedenlerinden biri de sahip olduğu biat anlayışıdır. Abdullah b. Ömer, Müslümanların çoğunluğunun biat ettiği halifelere biat etmiş, biat edilen halifeye de baş kaldırmayı doğru bulmamıştır⁸⁷⁵. Muaviye b. Ebu Süfyan'dan sonra Hicaz'da egemenliğini ilan eden İbn Zübeyr'e biat etmemiş, Emevi halifelerinden önce Yezid b. Muaviye'ye daha sonrada Abdülmelik b. Mervan'a biat etmiştir⁸⁷⁶.

Emevilerin sahabiler ile ilişkileri konusunda ilginç noktalardan biri de Emevilerin fetih hareketlerine bazı sahabilerin katılmasıdır⁸⁷⁷. Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Muaviye b. Ebu Süfyan, adanın fethi için halifeden izin almıştır⁸⁷⁸. Kıbrıs seferi sırasında Muaviye'nin yanında Hz. Peygamber (sav)'in sahabilerinden Ubade b. Samit ve eşi Ümmü Haram⁸⁷⁹, Ebu'd- Derda, Ebu Zer el- Gıfari, Fedale b. Ubeyd el- Ensari, Vasile b. el- Eska el- Kinani, Abdullah b. Bişr el- Mazi, Şedad b. Evs b. Sabit, el-Mikdad, Ka'bu'l- Habr b. Mati ve Cübeyr b. Nüfeyr el- Hadrami katılmıştır⁸⁸⁰. Kıbrıs'ın fethinden sonra adada cami yapılmış ve Müslümanlar adaya iskân edilmiştir. Yezid b. Muaviye'nin halifeliği döneminde ise Kıbrıs'da bulunan cami yıkılmış ve adada yaşayan Müslümanlar geri dönmüşlerdir⁸⁸¹.

⁸⁷⁴ Ali Aksu, "Asr-ı Saadet, Hulefa-i Raşidin ve Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülâhazalar", Cumhuriyet ÜİFD, S. 5 / 2, Sivas 2001, s. 224.

⁸⁷⁵ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 211.

⁸⁷⁶ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 211.

⁸⁷⁷ Emeviler dönemi fetih hareketleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Çoğ, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar – Arap İlişkileri", Turkish Studies, Volume 2/2, Ankara 2007, s. 150 – 160; Mehmet Dalkılıç, "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe Bin Müslim'in Rolü", USAD, C. 5, S. 23, www. sosyalarastirmalar.com 2012, s. 149 – 156; Erol Kürçükoğlu, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", AÜEFDBD, S. 50, Erzurum 2013, s. 115 – 142.

⁸⁷⁸ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 178.

⁸⁷⁹ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 178-179; İbn Kesir, *el- Bidaye*, C. 8, s. 373.

⁸⁸⁰ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 179.

⁸⁸¹ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 179.

Muaviye'nin halifeliği döneminde Sikilya (Sicilya) adası Hz. Peygamber (sav)'in sahabilerinden Muaviye b. Hudeyc el-Kindi tarafından fethedilmiştir. Belazuri, adanın kendi yaşadığı devirde Müslümanların elinde olduğunu belirtmiştir⁸⁸².

672 yılında Rodos adası Hz. Peygamber (sav)'in sahabilerinden Cünade b Ebi Ümeyye el-Ezdi tarafından fethedilmiş ve Muaviye'nin emriyle buraya Müslümanlardan bir zümre yerleştirilmiştir⁸⁸³. Yezid b. Muaviye'nin halifeliği döneminde Rodos'daki Müslümanlar geri çağırılmıştır⁸⁸⁴. Mücahid b. Cebr 'de Rodos'da halka Kur'an okutmak ve öğretmekle ilgilenmiştir⁸⁸⁵.

Yine İbn Abbas, Muaviye'nin halifeliği döneminde Yezid b. Muaviye komutasında İstanbul'u kuşatmasına gönderilen orduda Ebu Eyyüb el-Ensari, İbn Zübeyr ve Abdullah b. Ömer gibi sahabiler ile katılmıştır⁸⁸⁶.

B. Emevilerin Tabiin İle İlişkileri

Emeviler, kendi görüşlerini destekleyen ve iktidar karşıtı faaliyetler içine girmeyen tabiin dönemi âlimleri desteklemişlerdir⁸⁸⁷. Örneğin Emevilere yakınlığı ile bilinen İbn Şihab ez-Zühri, uzun yıllar Emevi sarayında kalmış, Abdülmelik b. Mervan, Velid b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz, II. Yezid ve Hişam b. Abdülmelik gibi halifelerin desteğiyle⁸⁸⁸ hadis alanında çalışmalar yapmıştır. Emevi halifeleri birçok âlimi de kendi çocuklarına öğretmen olarak görevlendirmişlerdir. Muaviye b. Ebu Süfyan, Dağfel b. Hanzale'yi, Abdülmelik b. Mervan, eş-Şa'bi'yi, Hişam b. Abdülmelik ve Yezid b. Abdülmelik, Zühri'yi çocuklarına öğretmen olarak tutmuşlardır⁸⁸⁹.

⁸⁸² el- Belazuri, *Fütuh*, s.267.

⁸⁸³ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 267; Aycan, *Muaviye b. Ebi Süfyan*, s. 210.

⁸⁸⁴ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 267.

⁸⁸⁵ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 269.

⁸⁸⁶ Akbıyık, *Abdullah b. Abbas'ın Hayatı*, s. 36; Ahmet Canbek, *Abdullah b. Ömer'in Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri*, Harran ÜSBE (BYLT), Şanlıurfa 2010, s. 45. Emevilerin İstanbul seferlerine katılan sahabiler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, "*Sahabe Dönemi İstanbul Seferleri*", Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu (Bildiriler), C. VII, İstanbul 2003, s. 132 – 137.

⁸⁸⁷ Çakırtaş, *Şiddet Hareketleri*, s. 276.

⁸⁸⁸ Serkan Yaşar, *İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar – Âlim İlişkisi*, Atatürk ÜSBE (BYLT), Erzurum 2003, s. 54.

⁸⁸⁹ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 97.

Emeviler, iktidarlarına karşı halkın fikirlerine yön veren ve kıskırtan tabiin dönemi âlimlerini şiddetli bir şekilde cezalandırmaktan çekinmemişlerdir. Sadece idare karşıtı fiili isyanlara katılanları değil, aynı zamanda kendilerinin dini ve siyasi tezlerine aykırı fikirler üretenleri de cezalandırmışlardır⁸⁹⁰.

Emeviler, kendilerinin iktidara gelişlerinin ve tepki çeken siyasi icraatlarının Allah'ın takdiri ile gerçekleştiğini iddia etmişler⁸⁹¹ ve sorumluluğu kendilerinden atmaya çalışmışlardır. Böylece Cebri kader anlayışını benimsemişlerdir. Bu anlayışı kabul etmeyen Mabed el- Cüheni, Geylan ed-Dımeşki ve Yunus el Ensari gibi âlimleri de çeşitli vesileler ile öldürmüşlerdir⁸⁹².

Yine Cebr kader anlayışını kabul edip, Allah'ın sıfatlarını kabul etmeyen ve Kur'an'ın yaratılmış yani mahlûk olduğunu savunan Ca'd b. Dirhem'de Emeviler tarafından zındıklık ile suçlanmış, destek verdiği İbnü'l Eş'as isyanından⁸⁹³ sonra Hişam b. Abdümelik'in emriyle idam edilmiştir⁸⁹⁴. Cehm b. Safvan da hocası Ca'd b. Dirhem'in fikirlerini devam ettirmiş ve Horasan'da katıldığı Haris b. Süreyc isyanından sonra yakalanarak idam edilmiştir⁸⁹⁵.

Emevilerin sahabilere karşı belirgin bir politikası olmamakla beraber genel olarak onlara karşı saygıyla yaklaşmışlar, onların eleştirileri karşısında aşırıya kaçacak uygulamalarda bulunmamışlardır. Sahabilere karşı saygısızlık yapan devlet adamlarını da uyarmışlardır.

Emeviler iktidarlarını karşı isyan hareketlerine girişmeyen tabiin dönemi âlimlerinin ilmi çalışmalarını desteklemişlerdir. Siyasi ve ideolojik alanda kendilerine muhalefet edip, halkı örgütleyerek isyanlara katılan tabiin dönemi âlimlerini ise çok sert şekilde cezalandırmışlardır.

---

⁸⁹⁰ Özkan, *İktidar – Ulema İlişkisi*, s. 47- 48.

⁸⁹¹ Çakırtaş, *Şiddet Hareketleri*, s. 277.

⁸⁹² Çakırtaş, *Şiddet Hareketleri*, s. 278.

⁸⁹³ İbnü'l- Eş'as isyanına katılan diğer âlimlerin isimleri için bk. Mustafa Özkan, "Emevi İktidarının Siyasi İcraatları Karşısında Ulemanın Tavrı", İSTEM, S. 11, Konya 2008, s. 104.

⁸⁹⁴ Çakırtaş, *Şiddet Hareketleri*, s. 278.

⁸⁹⁵ Çakırtaş, *Şiddet Hareketleri*, s. 278.

II. EMEVİLERİN MEVALİ POLİTİKASINDA DİNİN ETKİSİ

İslam öncesi ve sonrası dönemde *mevali* sözcüğü Araplar arasında yaygın olarak kullanılmıştır⁸⁹⁶. Tekili “*mevla*” olan “*mevali*” kelimesinin “*sahip, köle azad eden, özgürlüğü verilmiş köle*” gibi yirmiden fazla manayı ifade eden anlamları bulunmaktadır.

İslamiyet’ten sonra kelime Arap olmayan Müslümanları tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır⁸⁹⁷. Bu nedenle *mevali* kelimesinin kapsamına Türkler, Hindular, İranlılar, Berberiler⁸⁹⁸, Aramiler ve Mısırlılar⁸⁹⁹ gibi sonradan Müslüman olmuş milletler girmektedir⁹⁰⁰.

A. Emevilerin Mevaliye Karşı Dini Tutumu

İslam toplumunda bir kişi iki şekilde *mevali* sınıfına dâhil olmaktadır. Efendisi tarafından serbest bırakılan köle, eski efendisinin *mevalisi* konumuna gelmekte ve birinci grubu oluşturmaktadır. İslam fetihlerinin son bulmasıyla bu tür *mevalinin* sayıları azalmıştır. İkinci grup *mevaliler* ise hür Müslüman olmakla beraber nesebe oldukça önem veren Arap kabileleriyle anlaşma yaparak onların himayesine giren kişilerden meydana gelmektedir⁹⁰¹. Böylece *mevali*, Arap kabilelerinin savaşlarına ve genel işlerine katılmak karşılığında koruma ve destek görmüşlerdir⁹⁰².

Emeviler döneminde *mevaliye* karşı uygulanan siyasetin ırkçılık kapsamına girip girmediği ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Emevilerin *mevaliye* karşı ırkçı politikalar geliştirerek İslami ilkelere aykırı hareket ettiklerini iddia edenler olmakla beraber, Emevilerin de önceki halifeler gibi İslami prensiplere bağlı oldukları ve ırkçılık ile suçlanamayacaklarını ileri sürenlerde bulunmaktadır⁹⁰³.

⁸⁹⁶ Demircan , *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 16.

⁸⁹⁷ Demircan , *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 11.

⁸⁹⁸ Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 211-212.

⁸⁹⁹ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 24.

⁹⁰⁰ Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 211-212; Ramazan Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, Ankara 2006, s. 49; İsmail Hakkı Atçeken, “*Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevali Politikası*”, Selçuk ÜİFD, S. 13, Konya 2002, s. 70

⁹⁰¹ Vloten, *Mesih Akideleri*, s. 22.

⁹⁰² Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 59; Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 59.

⁹⁰³ Demircan , *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 12.

Emevilerin Arap milliyetçiliği yaparak Arap olmayan Müslümanlara karşı ırkçı politikalar geliştirdiklerine dair rivayetler bulunmaktadır. Ancak bu rivayetler devletin mevali karşıtı resmi bir siyaset geliştirdiği sonucunu ortaya çıkarmaktan ziyade yöneten sınıf olan Araplar ile diğer güç odakları arasındaki çatışmanın bir yansıması olduğu şeklinde değerlendirmek daha doğrudur⁹⁰⁴. Çünkü Emeviler döneminde mevalinin devletin çeşitli kademelerinde ve sosyal hayatta etkin konumda olduklarına dair rivayetler kaynaklarda yer almaktadır.

Emeviler, ilk başlarda mevaliden doğan haneden üyelerini veliaht tayin etmemelerine karşın bu durum devletin yıkılış dönemine doğru değişmiştir. Cariyelerden dünyaya gelen hanedan üyeleri devletin önemli kademelerine gelebilmişler hatta halife dahi olabilmişlerdir. Örneğin son Emevi halifelerinden Yezid b. Velid⁹⁰⁵, İbrahim b. Velid ve Mervan b. Muhammed “ümmüveled” olarak isimlendirilen cariye annelerden doğmuşlardır⁹⁰⁶.

Emeviler, mevaliden olan kişileri başarılarına göre gerekli yerlerde istihdam etmişlerdir. Mevaliden olan kişiler kâtiplik, orduda komutanlık, adli sistemde kadılık ve valilik gibi alanlarda rol almışlardır⁹⁰⁷.

Ordu içersinde mevali daha çok kendi oluşturdukları birlikler içersinde yer almışlar ve Harre Olayı, Abdullah b. Zübeyr’in öldürülmesi gibi iç savaşlarda görevlendirilmişlerdir⁹⁰⁸. Mevali’nin sınır bölgelerinde savaşan ordular içinde de yer aldığına dair işaretler bulunmaktadır. Kuteybe b. Müslim’in Horasan valiliği sırasında orduda otuz bin Arap askerin yanı sıra yedi bin kişilik askeri olan bir mevali birliği de bulunmuştur⁹⁰⁹. Mevaliden olan askerlerden oluşan bu birliğin başında Beni Şeyban kabilesinin azatlısı Hayyan en-Nebati komutan olarak görev almıştır. Bu birliğe atıyye ve ganimetten pay verilmediğine dair bir bilgi kaynaklarda

---

⁹⁰⁴ Demircan , *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 14.

⁹⁰⁵ Yezid b. Velid’in hayatı ve halifelik dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Aksu, “*Yezid b. Velid’in Hayatı ve Halifeliği*”, Cumhuriyet ÜİFD, S. 4, Sivas 2000, s. 289 – 304.

⁹⁰⁶ Hatalmış *Kölelik ve Cariyelik*, s. 91.

⁹⁰⁷ Demircan , *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 67.

⁹⁰⁸ Demircan , *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 86-87.

⁹⁰⁹ Demircan , *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 103.

yer almamıştır⁹¹⁰. Yine Ubeydullah b. Ziyad Basra valiliği döneminde Türklerden⁹¹¹ oluşan bir birlik istihdam etmiş, başarı ve sadakatlerinden dolayı kendilerine atıyye vermiştir⁹¹².

Savaşlarda ve idari alanda başarıları ile meşhur olmuş olan Berberi kökenli Ebu'l Muhacir⁹¹³, Emevi komutanlarından Mesleme b. Muhalled'in azat ettiği mevalidendir⁹¹⁴. Ebu'l Muhacir, Ukbe b. Nafi'nin görevden alınmasından sonra İfrikkiye'ye vali olarak tayin edilmiştir⁹¹⁵. Abdülaziz b. Mervan'ın Berka valisi mevaliden olup onun azatlısıdır. Musa b. Nusayr, İfrikkiye valiliği esnasında Tarık b. Ziyad'ı Tanca ve çevre bölgelere vali olarak atamıştır⁹¹⁶. Kureyş Kabilesine bağlı Beni Mahzum'un azatlısı İsmail. b. Abdullah b. Ebi'l Muhacir, Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği döneminde İfrikkiye'de valilik yapmıştır⁹¹⁷. Muaviye b. Ebu Süfyan'ın şahsi korumalığını üstlenen kuvvetlerin başında mevaliden "Muhtar" isminde biri bulunmuştur. Muhtar'ın yanı sıra Himyerili bir azatlı olan Ebu'l-Muharik'in de bu iş yaptığı kaynakları yansımıştır⁹¹⁸. Bütün bu örnekler gerekli görüldüğünde mevalinin Emeviler devletinin çeşitli kademelerinde görev aldığını göstermektedir.

Emerviler döneminde divanlarda başkanlık yapan ve çalışanların önemli kısmı mevali kökenli kişilerdir. Örneğin Abdülmelik b. Mervan'ın azatlı kölesi Ebu Zuayzua, Divanü'r-Resail'de görev yapmıştır⁹¹⁹. Yine mevaliden Süleyman b. Sa'd,

---

⁹¹⁰ Necdet Hammaş, "Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdaredeki Rolü", çev. İrfan Aycan, AÜİFD, S. 37, Ankara 1997, s. 180.

⁹¹¹ Emeviler döneminde Türklerin konumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Güner Aydoğan, *Emevi ve Abbasi Devletlerinde Türkler*, Erciyes ÜSBE (BYLT), Kayseri 2012; Zekeriya Kitapçı, "Çeşitli Yönleri İle Emeviler Devrinde Arap Ordularındaki İlk Türkler", AÜİFD, S. 1, Erzurum 1976, s. 153-169.

⁹¹² Demircan, *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 102.

⁹¹³ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 105.

⁹¹⁴ Hatalmış *Kölelik ve Cariyelik*, s. 94.

⁹¹⁵ Necdet Hammaş, "Mevali ve Zimmiler", s. 180; Hatalmış *Kölelik ve Cariyelik*, s. 94. İfrikkiye'nin fethi konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Adem Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslam Fetihleri", Uludağ ÜİFD, C. 17, S. 2, Bursa 2008, s. 159 – 173.

⁹¹⁶ Hatalmış *Kölelik ve Cariyelik*, s. 95.

⁹¹⁷ Necdet Hammaş, "Mevali ve Zimmiler", s. 180.

⁹¹⁸ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 16.

⁹¹⁹ Necdet Hammaş, "Mevali ve Zimmiler", s. 182; Özdemir, *Siyasi ve Sosyal Gruplarlar*, s. 68.

Emevi halifelerinden Velid b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik dönemlerinde harac ve ordu divanlarında görev yapmıştır⁹²⁰.

Mevali kökenli kâtipler dil bildiklerinden dolayı, Abdülmelik b. Mervan döneminde divanların Arapçaya çevrilmesinde rol almışlar ve konumlarını korumuşlardır⁹²¹.

Emeviler devrinde adli işlerin yerine getirilmesinde ancak Arap kadıların⁹²² tayin edildikleri, mevaliden olan kişilerin kadı olmalarının çok zor olduğu söylene de⁹²³ mevaliden olup kadılık yapan âlimlerin isimleri kaynaklarda çokça geçmektedir. Örneğin Fars kökenli olan Kadı Şureyh⁹²⁴, Hz. Ömer'in halifeliği döneminden başlayarak Haccac b. Yusuf'un valiliğine kadar kadılık görevinde bulunmuştur⁹²⁵. Haccac b. Yusuf, mevaliden Said b. Cübeyr'i kadılığa atamış, Kufe halkının Arap olmayan birinin kadı olmasını eleştirmeleri üzerine görevinden almıştır⁹²⁶. Bu olaydan sonra Haccac b. Yusuf, Said b. Cübeyr'i yanında kâtip olarak görevlendirmiştir. Emeviler döneminde mevaliden olan Amir eş-Şa'bi Kufe'de, Hasan-ı Basri ise Basra'da görev yapmışlardır. Ömer b. Abdülaziz döneminde Mısır'da fetva makamı mevaliden Yezid b. Ebu Habib ve Abdullah b. Cafer'e bırakılmıştır⁹²⁷.

Mevali, Emeviler döneminde dini ve sosyal bilimlerin ilerlemesinde etkin rol oynamıştır. Kitapların kopyalanması ve ciltlenmesi işlerinde çalışmışlardır. Bu kitapların alım-satımını da gerçekleştirmişlerdir. Halife Hişam b. Abdülmelik, siyaset üzerine yazılmış kitaplara ilgi duyduğundan Aristo'nun Büyük İskender'e yazdığı söylenen siyaset içerikli mektupları mevaliden olan kişilere tercüme ettirmiştir.

---

⁹²⁰ Necdet Hammaş, “*Mevali ve Zimmiler*”, s. 182. Daha fazla örnek için bk. Necdet Hammaş, “*Mevali ve Zimmiler*”, s. 182.

⁹²¹ Demircan, *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 52.

⁹²² Emeviler döneminde yargının iktidar ile olan ilişkisi konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Metin Yılmaz, “*İslam Tarihinde (Emevi – Abbasi Dönemi) Saltanata Bağlı Yargı Siyasallaşması*”, İSTEM, S. 3, Konya 2004, s. 135 – 152.

⁹²³ Bk. Atçeken, “*Mevali Politikası*”, s. 71.

⁹²⁴ Hatalmış *Kölelik ve Cariyelik*, s. 378.

⁹²⁵ Necdet Hammaş, “*Mevali ve Zimmiler*”, s. 183.

⁹²⁶ Osman Aydın, “*Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevali'nin Rolü*”, Gazi Üniversitesi Çorum İFD, C. II, S. 3, Çorum 2003, s. 6.

⁹²⁷ Necdet Hammaş, “*Mevali ve Zimmiler*”, s. 183.

Halife için eski İran krallarına ait hikâyelerin yer aldığı kitaplar da tercüme edilmiştir⁹²⁸. Hişam b. Abdülmelik'in kâtibi Ebu'l- Ala'da Arito'nun yazmalarından bazılarını İskenderiye'ye taşımasında rol almıştır⁹²⁹.

Emeviler döneminde mevaliden olan kişilerin namaz kıldırılmalarının yasak olduğu ile ilgili genel bir kanaat oluşmuştur. Mevalinin namazlarda imamlık yapmadıklarına dair rivayetler Kufe kaynaklıdır⁹³⁰. Bu konuda Şam, Basra ve Hicaz menşeli bir rivayetin olmaması mevalinin imamlık yapmalarının yasak olduğuna dair bilgilerin genel bir uygulama olmadığını göstermektedir. Nitekim Haccac b. Yusuf'un Irak valiliği döneminde mevalinin imamlık yapmasını yasaklamasının temel sebebi Kur'an okurken telaffuzlarının düzgün olmamasından kaynaklanmaktadır⁹³¹. Haccac b. Yusuf'un ilmi yeterliliğe sahip olan Said b. Cübeyr'i Kufe'de, Halid b. Abdullah el- Kasri⁹³² ve Bilal b. Ebi Bekre'yi imamlık yapmaları için Basra'da⁹³³ görevlendirmesi onun bu konuda ırkçı bir tutum sergilemediğini göstermektedir.

Emeviler döneminde Arapların askerlik ve yöneticilik alanlarına yönelmelerinden dolayı ilmi sahada mevali daha etkin olmuştur. Bu sebeple Araplar özellikle dini ilimler alanında mevaliden geri kalmıştır⁹³⁴. Hulefa-yı Raşidin döneminde başlayan İslam fetihleriyle beraber sahabiler İslamiyeti yaymak amacıyla İslam dünyasının dört bir tarafına göç etmişlerdir. Yerleştikleri bölgelerde sahabilerden İslam dinini öğrenen ve onların ders halkalarına katılanların çoğunluğunu mevali oluşturmuştur⁹³⁵.

Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan ile meşhur hadis âlimi ez- Zühri arasında geçen bir konuşma, mevalinin ilmi alandaki etkinliğini göstermesi açısından kayda değerdir. Halife, ez-Zühri'ye İslam dünyasında başarılı olan âlimlerin kim

⁹²⁸ Demircan , *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 105.

⁹²⁹ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 134.

⁹³⁰ Demircan , *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 65.

⁹³¹ Demircan , *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 65.

⁹³² Emevilerin Irak valisi hayatı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Demirci, "Emevilerin Irak Valisi Halid b. Abdullah el- Kasri'nin Hayatı ve Faaliyetleri", DBAAD, S. 3, Samsun 2004, s. 6 –74.

⁹³³ Demircan , *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 66.

⁹³⁴ Aycan, "Dini İlimler", s. 339.

⁹³⁵ Aycan, "Dini İlimler", s. 341.

olduklarını sormuş, ez-Zühri'de Kufe dışında kalanların tamamının mevaliden olduklarını söylemiştir⁹³⁶.

Tefsir ilmiyle uğraşan ilk müfessirler olarak kabul edilen Ali b. Ebu Talip, Ebu Musa el- Eş'ari, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Zübeyr gibi âlimler haricindeki müfessirlerin çoğu mevalidendir⁹³⁷. Beni Fihri'nin azatlısı Atab b. Rebah, Hakim b. Hizam'ın azatlısı Muhammed b. Müslim, Beni Valibe'nin azatlısı Said b. Cübeyr, Zeyd b. Sabit'in azatlısı Hasan-ı Basri tefsir alanında şöhret bulmuş mevali müfessirlerdir⁹³⁸.

İslam tarihi kaynaklarında Emevilerin mevaliye karşı uygulamalarına dair birbirine zıt olarak kabul edilebilecek bilgileri içeren rivayetler bulunmaktadır. Devletin mevaliye karşı belirli bir ayrımcı politikasının olduğunu söylemek zor olmakla beraber bölgelerdeki farklı uygulamalar ile yerel yönetimlerin görevlerini kötüye kullanmalarından kaynaklanmaktadır. Hâkim sınıf olan Arapların devletin imkânlarından daha çok faydalanmaları da mevalinin hoşnutsuzluğunun artmasına ve Arapların öncülük ettiği Emevi karşıtı isyanların içinde yer almalarına neden olmuştur⁹³⁹.

III. EMEVİLERİN EHL-İ KİTAP İLE İLİŞKİLERİNDE DİN ETKİSİ

Emeviler döneminde ülke sınırları içinde yaşayan Müslüman olmayan unsurlar “*Ehl-i kitap*”, “*gayri müslim*” ve “*zımmi*” gibi kavramlar ile isimlendirilmişlerdir⁹⁴⁰. Ehl-i kitap kavramı, İslam devleti sınırları içinde yaşayan Tevrat, İncil ve Zebur⁹⁴¹ gibi kutsal kitaplara inanan ve Müslüman olmayan insanları ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Zımmi kelimesi ise İslam devletinin sınırları içersinde yaşayan özellikle de Yahudi ve Hıristiyanlara din, mal, can ve namus gibi konularda verdiği güven ve koruma anlamına gelmektedir⁹⁴².

⁹³⁶ Demircan , *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 106.

⁹³⁷ Aycan, “*Dini İlimler*”, s. 341.

⁹³⁸ Aycan, “*Dini İlimler*”, s. 341; Hatalmış *Kölelik ve Cariyelik*, s. 373.

⁹³⁹ Demircan , *Arap - Mevali İlişkisi*, s. 116-117.

⁹⁴⁰ İrfan Aycan, “*Müslüman Yönetimlerde Bir Arada Yaşama Tecrübesi*”, UDKSD, S. 47, İstanbul 1998, s. 43.

⁹⁴¹ el- Maverdi, , *el- Ahkam*, s. 273; Remzi Kaya, “*Kur'an-ı Kerim'e Göre Ehl-i Kitap (Ehlu'l Kitap)*”, Selçuk ÜİFD, S. 19, Konya 2015, s. 32.

⁹⁴² Necdet Hammaş, “*Mevali ve Zimmiler*”, s. 184.

A. Emeviler Döneminde Hıristiyanlar İle İlişkiler

Emevi Devleti sınırları içinde yaşayan gayri müslim unsurlar, Hulefa-yı raşidin⁹⁴³ ve Emeviler dönemlerinde yapılan fetihler ile ele geçirilen bölgelerde yaşayan, çoğunluğunu Yahudi ve Hıristiyanların⁹⁴⁴ oluşturduğu kesimdir⁹⁴⁵. Fetihleri ile beraber İslam ülkesine katılan bölgelerden Mağrib, Mısır, Endülüs ve Şam gibi bölgelerde Ehl-i kitap'dan özellikle Hıristiyanlar çoğunluktadır⁹⁴⁶.

Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliği döneminde bile Şam bölgesinde yaşayan Beni Tağlib, Beni Bekr ve Rebia gibi Arap kabilelerinin çoğunluğu Hıristiyan olarak kalmışlar ve İslamiyeti benimsememişlerdir⁹⁴⁷.

Onuncu yüzyıla kadar İslam hukukçuları tarafından gayri müslimlerin amil ve kâtip gibi devlet memurluklarında bulunup bulunamayacakları tartışılmıştır⁹⁴⁸. Emeviler döneminde gayri müslimler özellikle de Hıristiyanlar, Ömer b. Abdülaziz dönemi hariç tutulacak olursa devlet içinde birçok kademe çalışmışlardır.

Emeviler devrinde yerel yönetimlerde görev yapan memur sınıfının büyük çoğunluğu Ehl-i kitap kesimindedir. Muaviye b. Ebu Süfyan mali işlerin yürütülmesini Hıristiyan olan Sercun ailesine bırakmıştır⁹⁴⁹. Sercun ailesinden⁹⁵⁰ Sercun b. Mansur; Muaviye b. Ebu Süfyan⁹⁵¹, Yezid b. Muaviye, Mervan b. Hakem ve Abdülmelik b. Mervan⁹⁵² gibi Emevi halifelerinin harac divanında kâtiplik yapmıştır⁹⁵³. Sercun b. Mansur, Emevi halifelerinden büyük destek görmüştür. Öyle ki Yezid b. Muaviye, Hz. Hüseyin'in Kufe'ye gittiğini öğrendiğinde ne yapması

⁹⁴³ Emeviler döneminden önce Gayr-ı Müslimlere yönelik takip edilen politikalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Demirci, *Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Gayr-ı Müslim Politikaları*, Ankara ÜSBE (BDT), Ankara 2012.

⁹⁴⁴ İslamiyet'in ortaya çıktığı dönemde Arabistan'da Hıristiyanlığın etkin olduğu bölgeler için bk. Zekeriya Sönmez, *İslam'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık*, Ankara 2012, s. 91-147.

⁹⁴⁵ Aycan, "Yaşama Tecrübesi", s. 43.

⁹⁴⁶ Mücahit Yüksel, *Emeviler Döneminde Hıristiyanlar*, Necmettin Erbakan ÜSBE (BDT), Konya 2016, s. 151.

⁹⁴⁷ Aycan, "Yaşama Tecrübesi", s. 43.

⁹⁴⁸ Öztürk, *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 576.

⁹⁴⁹ Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 55; Öztürk, *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 598.

⁹⁵⁰ Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, s. 116.

⁹⁵¹ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 2, s. 313; İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 16.

⁹⁵² el- Maverdi, , *el- Ahkam*, s. 381.

⁹⁵³ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 140; Hatalmış *Kölelik ve Cariyelik*, s. 104.

gerektiğini Sercun b. Mansur'a sormuş, bunun üzerine Kufe'ye Ubeydullah b. Ziyad'ı vali olarak ataması tavsiyesini almıştır. Bu tavsiye Halife Yezid b. Muaviye tarafından yerine getirilmiştir⁹⁵⁴.

Muaviye, Hıms bölgesinin harac toplama görevini de aynı zamanda doktorluğunu yapan⁹⁵⁵ Hıristiyanlığa mensup İbn Asal'a devretmiştir⁹⁵⁶. Emevi halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik'in kâtipliğini yapan İbn Batrik ve Hişam b. Abdülmelik'in kâtipliğini yapan Tazri b. Astin Hıristiyandır⁹⁵⁷. Hıristiyan kâtiplerden Hasan b. Vehb, Yezid b. Muaviye'nin halifeliği döneminde kâtiplik yapmış, ölümünden sonra görevi oğlu Kays b. Hasan'a verilmiştir. Antas es- Süryani, Yezid b. Muaviye'nin halifeliği döneminde Ruha (Urfa)'da valilik yapmış bir Hıristiyandır⁹⁵⁸. İshak b. Şibravi, Abdülaziz b. Mervan tarafından Mısır'a harac memuru olarak atanmıştır. Yine Hıristiyan kâtiplerden Şem'al, Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın yanında görev yapmıştır⁹⁵⁹. Verdân er- Rumi, Amr b. el-As'ın danışmanlığında bulunmuş, onun ölümünden sonra Muaviye b. Ebu Süfyan tarafından Mısır'a harac toplama işine memur edilmiştir⁹⁶⁰. Hıristiyan olan Zadan Ferruh, Irak valisi Ziyad b. Ebih ve Haccac b. Yusuf'un⁹⁶¹ kâtipliğini yapmış⁹⁶², Irak divanlarında tutulan Farsça defterleri Arapçaya çeviren Salih b. Abdurrahman da onun yanında kâtiplik yapmıştır⁹⁶³. Bütün bu örnekler Emeviler döneminde Hıristiyanlara ne denli önem verildiğini ve onların dini hürriyetlerini koruyarak işlerini yapabildiklerini göstermektedir.

Emeviler döneminde büyük çaplı fetihler ile beraber fethedilen ülkelerdeki yeni kültür, din ve bilim unsurlarıyla etkileşim geçilmiştir. Özellikle Fars ve Rum bilim ve kültür mirasına dair eserler Yunanca, Kiptice ve Süryanice gibi dillerden Arapçaya tercüme edilmeye başlanmıştır. Müslümanların özellikle kimya ve tıp gibi

⁹⁵⁴ İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 4, s. 26; Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 141.

⁹⁵⁵ Öztürk, *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 622.

⁹⁵⁶ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 42; Necdet Hammaş, "Mevali ve Zimmiler", s. 185.

⁹⁵⁷ Öztürk, *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 598; Aycan, "Yaşama Tecrübesi", s. 45.

⁹⁵⁸ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 143.

⁹⁵⁹ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 144.

⁹⁶⁰ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 141.

⁹⁶¹ el- Maverdi, , *el- Ahkam*, s. 381.

⁹⁶² Necdet Hammaş, "Mevali ve Zimmiler", s. 185.

⁹⁶³ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 340; el- Maverdi, , *el- Ahkam*, s. 381; Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 142.

bilim dallarına olan ilgisi gayri müslimlerin Arapçaya yaptıkları tercümelemler ile giderek artmıştır⁹⁶⁴. İskenderiyeli İstefan ve Ahrunel Castos gibi gayri müslim bilim adamları antik döneme ait kitapları Arapçaya çeviren kişiler arasında yer almaktadır⁹⁶⁵.

İslam tarihinde ilk tercüme faaliyetleri çoğunlukla Abbasiler dönemine dayandırılmakla beraber Emevilerin de bu konuda büyük katkıları olmuştur⁹⁶⁶. Nasturidi Hıristiyanlar Abbasi sarayında çalışmalara başlamadan önce Emeviler döneminde İskenderiye Okulunun son temsilcileri ile iletişime geçmişler ve Yahya en-Nahvi'nin öğrencileri Yunan bilimlerine dair bazı eserleri Arapçaya tercüme etmişlerdir⁹⁶⁷. Yahya en-Nahvi Mısır valiliği döneminde Amr b. el-As'ın yanına gelmiş, valiye Calinus'un tıp alanında yazılmış bazı kitaplarını anlatmış ve desteğini almıştır⁹⁶⁸.

Müslüman ilim adamları ilk dönemlerde dini ilimler ile uğraşmışlar, Emeviler dönemine gelindiğinde ise beşeri bilimler ile de ilgilenmeye başlamışlardır. Beşeri ilimlere olan ilgi, gayri müslim ilim adamlarının Süryanice, Yunanca, Kıptice gibi dillerde yazdıkları eserleri Arapçaya çevirmeleriyle giderek artmıştır⁹⁶⁹.

Emevi halifeleri ve devlet adamları Cundişapur tıp okulunda yetişen gayri müslim doktorları desteklemişler ve saraylarında istihdam etmişlerdir. Muaviye b. Ebu Süfyan'ın doktoru İbn Asal, Haccac b. Yusuf'un doktoru Tezayuk⁹⁷⁰ ve Abdülmelik b. Ebcer bu kişiler arasındadır⁹⁷¹. Emeviler hem tercüme yoluyla tıp alanındaki bilgilerden istifade etmek hem de kendilerine doktorluk yapmak amacıyla Hıristiyanlardan oldukça istifade etmişlerdir. Ebu'l Hakem ed-Dımeşki ve onun oğlu Hakem, Emeviler döneminde tıpla ilgilenmiş meşhur Hıristiyanlardandır⁹⁷².

---

⁹⁶⁴ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 132.

⁹⁶⁵ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 134.

⁹⁶⁶ Aycan, "Beşeri İlimler", s. 217; Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 132.

⁹⁶⁷ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 133.

⁹⁶⁸ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 133.

⁹⁶⁹ Aycan, "Beşeri İlimler", s. 213.

⁹⁷⁰ Erkoçoğlu, *Abdülmelik bin Mervan Dönemi*, s. 427; Öztürk, *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 622.

⁹⁷¹ Aycan, "Beşeri İlimler", s. 217.

⁹⁷² Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 111.

Emeviler döneminde bilimsel eserlerin Arapçaya çevrilmeye başlanmasını Muaviye b. Ebu Süfyan'ın halifeligi döneminde kadar götürmek mümkündür. Halifenin doktorluğunu yapan İbn Asal, ilaçlar ile ilgili bir çalışma yapmış, bu çalışmayı yaparken Yunanca ve Süryanice birçok eseri kaynak olarak kullanmıştır⁹⁷³. Muaviye b. Ebu Süfyan da İbn Asal'dan kullandığı Yunanca ve Süryanice eserlerin bazılarını Arapçaya kazandırmasını istemiştir⁹⁷⁴.

Emevi ailesinden olup veliahtlıktan azledilen Halid b. Yezid, kimya ve tıp bilimlerinin Arapçaya kazandırılmasıyla uğraşan ilk kişilerdendir. Halid b. Yezid, Mısır'da yaşayan bir grup Yunan bilim adamını çağırarak⁹⁷⁵ Yunanca ve Kıptice kitapların kendisi için Arapçaya tercüme edilmesini istemiştir⁹⁷⁶. Halid b. Yezid kimya ilmini Maryanus isimli Rum bir rahipten öğrenmiş, tıp ile ilgili eğitimine de Yahya en- Nahvi'den almıştır⁹⁷⁷.

İslamiyet diğer dinlere inanç özgürlüğü tanıyan, haklarına saygı gösterilmesini ve onlara karşı adaletli muamele edilmesini emreden bir dindir⁹⁷⁸. Bu nedenle fethedilen topraklarda yaşayan Yahudi ve Hıristiyanlar mabetlerini koruyabilmişler ve ibadetlerini kolayca yerine getirebilmişlerdir⁹⁷⁹. Emeviler de Hıristiyanlara dini inançlarını yaşama konusunda özgürlük tanımışlardır⁹⁸⁰.

İslam devletinin sınırları içinde yaşayan gayri müslimlerin ibadethaneleri yapılan anlaşmalar çerçevesinde korumaya alınmıştır⁹⁸¹. Genel olarak Emeviler döneminde de Hıristiyanların ibadethanelerinin onarımı ve yeniden inşasına halifeler olumlu yaklaşmışlardır. Örneğin 659-676 yılları arasında Mısır'da Yakubi patriği olan Enmanu için İskenderiye'de kilise inşa edilmesine izin verilmiştir⁹⁸². Başta Hire olmak üzere harap halde bulunan ibadethaneler tamir ettirilmiştir. İhtiyaç duyulması

---

⁹⁷³ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 133

⁹⁷⁴ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 133.

⁹⁷⁵ Aycan, "Beşeri İlimler", s. 215.

⁹⁷⁶ Yüksel, *Hıristiyanlar*, 133.

⁹⁷⁷ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 133-134.

⁹⁷⁸ M. Süreyya Şahin, "Tarih Boyunca İslam'ın Müslüman Olmayanlara Karşı Takındığı Tavrı", Marmara ÜİFD, S. 7 – 8 – 9 – 10, İstanbul 1995, s. 363.

⁹⁷⁹ Şahin, "Tarih Boyunca İslam", s. 364.

⁹⁸⁰ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 77.

⁹⁸¹ Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 54.

⁹⁸² Öztürk, *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 175.

halinde de yeni mabetler inşa etmelerine izin verilmiştir. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde kurulan Kufe'de Emeviler dönemine gelindiğinde yirmiden fazla kilise ve birde havra bulunduğu bilinmektedir. Emeviler tarafından kurulan Vasıt ve Kayrevan gibi şehirlerinde durumu Kufe gibidir⁹⁸³.

Muaviye b. Ebu Süfyan'ın halifeliği döneminde Ruha (Urfa)'da bulunan kilisenin bir kısmı deprem nedeniyle yıkılmış, daha sonra da halifenin emri ile tamir edilip eski haline getirilmiştir⁹⁸⁴. Halid b. Kasrı, Kufe valiliği döneminde sarayında Hıristiyan olan annesi için kilise inşa ettirmiş, müezzinlere de kilisenin çanları çalana kadar ezan okumalarını emretmiştir. Bu durumdan cesaret bulan Basra Hıristiyanları da kilise talebinde bulunmuş ve valinin emriyle Basra'da da kilise inşa edilmiştir⁹⁸⁵. Mesleme b. Muhalled'in Mısır valiliği sırasında Fustat'ta bir kilise yapılmasına izin verilmiştir. Abdülaziz b. Mervan, Hulvan şehrini kurduğunda Hıristiyan olan iki hizmetçisi için kilise inşa edilmesine izin vermiştir⁹⁸⁶.

Muaviye b. Ebu Süfyan, Şam'da bulunan Yuhanna Kilisesini yıktırıp camiye dâhil etmek istemiş⁹⁸⁷, Hıristiyanların karşı çıkması üzerine vazgeçmiştir⁹⁸⁸. Abdülmelik b. Mervan'da kiliseyi camiye katmak amacıyla Hıristiyanlara para teklif etmiş, teklif kabul edilmeyince vazgeçmek durumunda kalmıştır⁹⁸⁹. Emevi halifelerinden Velid b. Abdülmelik ise Hıristiyan cemaatini toplayarak kilise için para teklif etmiş⁹⁹⁰, kabul edilmemesi üzerine Yuhanna Kilisesini yıktırarak arazisini Emevi camine dâhil etmiştir⁹⁹¹.

Velid b. Abdülmelik'in kiliseyi yıktırması Hıristiyanlara yönelik haksız bir uygulama değildir. Nitekim Ömer b. Abdülaziz döneminde Hıristiyanlar bu durumu

---

⁹⁸³ M. Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayri Müslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", İstanbul ÜİFD, S. 2, İstanbul 2010, s. 105.

⁹⁸⁴ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 42; Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 175-176; Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 77; Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, s. 117.

⁹⁸⁵ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 77.

⁹⁸⁶ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 93.

⁹⁸⁷ Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 176.

⁹⁸⁸ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 147.

⁹⁸⁹ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 147.

⁹⁹⁰ Özdemir, *Siyasi ve Sosyal Gruplar*, s. 87.

⁹⁹¹ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 147; Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 177; Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 53.

kendisine şikâyet etmeleri üzerine⁹⁹², Medine dışında kalan yerlerin kılıç zoruyla fethedilmesi sebebiyle kilisenin yıkılmasının İslam hukukuna aykırı olmadığını belirtmiştir⁹⁹³. Yinede Ömer b. Abdülaziz döneminde Yuhanna kilisesinden vazgeçmelerine karşılık Hıristiyanlara, Müslümanların elinde bulunan savaşla ele geçirilmiş durumdaki Guta'dan kiliseler verilmiştir⁹⁹⁴. Bu durum halifenin Hıristiyanların haklarını gözettiğini göstermektedir.

Şam Hıristiyanları bir kilisenin Beni Nasr kabilesine verilmesi nedeniyle Ömer b. Abdülaziz'e şikâyette bulunmuşlardır. Ömer b. Abdülaziz, kiliseyi Hıristiyanlara tekrar iade etmiştir. Yezid b. Abdülmelik halife olunca kiliseyi tekrar Beni Nasr'a vermiştir⁹⁹⁵.

Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği dönemine gelene kadar İslam dünyasında pek çok kilise ve manastır yapılmıştır. Ömer b. Abdülaziz, bu mabetlerden izinsiz olarak yapılanların yıkılmasını emretmiştir. Ancak İslam fetihleri sırasında Hıristiyanlar ile yapılan anlaşmaların kapsamına giren kilise ve manastırları yıkılmamıştır. Nitekim Ömer b. Abdülaziz, Hıristiyanlar ile yapılan sulh anlaşmalarının kapsamına giren kiliselerin yıktırılmaması amacıyla devlet adamlarına mektuplar göndermiştir⁹⁹⁶.

Ömer b. Abdülaziz dışındaki bazı Emevi halifelerinin zaman zaman kiliseleri yıktırmaya yönelik girişimleri olduğu bilinmektedir. Yezid b. Abdülmelik, Mısır Hıristiyanlarına yönelik yürüttüğü baskı politikaları sonucunda bazı kiliseleri yıktırmıştır⁹⁹⁷. Hişam b. Abdülmelik döneminde Remle şehrinin inşası sırasında Hıristiyanlar ellerinde bulunan mermer sütunları vermek istememiş, bunun üzerine halife onları kiliselerini yıkmakla tehdit etmiştir. Hıristiyanlardan alınan bu mermer sütunlar şehrin camisinin inşasında kullanılmıştır⁹⁹⁸.

Emeviler döneminde Hıristiyanlara gösterilen hoş görüyü göstermesi açısından ilginç bir örnek Velid b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde yaşanmıştır.

---

⁹⁹² Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 178.

⁹⁹³ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 148; İbnü'l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 17; Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 77.

⁹⁹⁴ el- Belazuri, *Fütuh*, s. 148; Özdemir, *Siyasi ve Sosyal Gruplar*, s. 88.

⁹⁹⁵ Ebu Ubeyd, *Kitab'ül Emval*, s. 188.

⁹⁹⁶ Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 179.

⁹⁹⁷ Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 180.

⁹⁹⁸ Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, s. 181.

Halife, Şam Emevi caminin inşası sırasında Hind, Fars, ve Mağrib kökenli usta ve işçilerin yanı sıra Bizans İmparatorundan da usta talebinde bulunmuştur⁹⁹⁹. Bunun üzerine İmparator işçi ve sanatkârlardan oluşan iki yüz kişiyi cami inşaatında çalışmak üzere göndermiştir. Yine Velid b. Abdülmelik 707 yılında Mescid-i Nebevi'nin yenilenmesi sırasında Bizans İmparatoruna mektup yazarak yardım istemiştir¹⁰⁰⁰. Bunun üzerine imparator altın ve renkli mermer yardımında bulunmuş ve çalışmak üzere işçiler göndermiştir¹⁰⁰¹.

Hıristiyanlar ile ilişkiler açısından ilginç bir olay Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği döneminde gerçekleşmiştir. Halife, çağdaşı olan Bizans İmparatoru III. Leon'a İslam'a davet mektubu göndermiş, imparator da bu mektuba cevap yazmıştır¹⁰⁰². Hıristiyan kroniklerinde de bahsedilen halife ile imparator arasındaki bu yazışmalar, genel olarak Hıristiyanlık ve İslamiyet'in temel konularına dair teolojik tartışmaları içermektedir¹⁰⁰³.

Emeviler döneminde gayri müslimlerin zorunlu bir göçe tabi tutulmadıkları bilinmektedir. İslam devleti içersinde yaşayan gayri Müslimler kendi dindaşları ile beraber İslam şehirleri içersinde yaşama imkânı bulmuşlardır. Kufe, Şam, Basra ve Fas¹⁰⁰⁴ gibi şehirlerde Hıristiyan mahalleleri bulunduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Hz. Ömer döneminde Medine'ye girmeleri yasaklanan gayri müslimler, Emeviler döneminde özellikle eğlence sektöründe çalışmak amacıyla Medine'ye yerleşmişlerdir¹⁰⁰⁵.

---

⁹⁹⁹ Emeviler döneminde Bizans İmparatorluğu ile diplomatik ve siyasi ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İÜEF yay., İstanbul 1970; Casim Avcı, "Emeviler Döneminde Bizans İmparatorluğu İle Diplomatik İlişkiler", Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri (İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu), ed. Mustafa Öztürk – Enver Çoker, Elazığ 2012, s. 89 – 100; Adem Apak, "Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap – Bizans Mücadelesi", Uludağ ÜİFD, C. 18, S. 2, Bursa 2009, s. 95 – 122; Adem Apak, "Fetihten Önce İstanbul Üzerine Müslüman Seferleri: Emeviler Dönemi", Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu (Tebliğler), C. VII, İstanbul 2003, s. 222 – 229.

¹⁰⁰⁰ Dineveri, *el-Ahbar*, s. 366.

¹⁰⁰¹ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 53.

¹⁰⁰² Avcı, *İslam–Bizans*, s. 81.

¹⁰⁰³ Avcı, *İslam–Bizans*, s. 82.

¹⁰⁰⁴ Altınay, *Günlük Yaşam*, s. 52.

¹⁰⁰⁵ Söylemez, "Gayri Müslimlerin Yeri", s. 111.

Gayri müslimler İslam dinine göre haram kabul edilen içki ve domuz eti gibi ticaret mallarını üretip ticaretini de sorun yaşamadan yapabilmişlerdir. Örneğin Kufe’de bulunan Zürare köyü, Emeviler dönemi ve Abbasilerin ilk zamanlarında Hıristiyanların içki ve domuz eti ihtiyacını karşılamıştır¹⁰⁰⁶.

Gayri müslim cemaatlerin kendi içlerinde çıkan dini anlaşmazlıklar kendileri tarafından seçilen hâkimler tarafından çözüme kavuşturulmuştur. Devlet, gayri müslimlerin seçtiği din adamlarını tanımış ve cemaatin devlet olan ilişkilerinde resmi temsilci olarak kabul etmiştir. Gayri müslimlerin devlet ya da Müslümanlar ile olan sorunlarında ise İslam hukuku gereği kadılar yetkili kılınmıştır¹⁰⁰⁷. Kıpti Hıristiyanlar, Emeviler döneminde ruhani meclislerini toplayabilmişlerdir. Ancak istihbarat faaliyetlerinde bulunmamaları amacıyla başka devletler ile iletişime geçmeleri yasaklanmıştır¹⁰⁰⁸.

Emevi halifeleri zaman zaman Hıristiyan mezheplerinin kendi aralarında çıkan sorunlarda hakemlik yapmışlardır. Yakubiler ile Marunîler aralarında çıkan bir problem nedeniyle Muaviye b. Ebu Süfyan’a başvurmuşlardır. Muaviye, iki mezhep mensuplarının önünde münazara etmelerini istemiş, münazara sonucunda kaybeden Yakubilere yirmi bin dinar ödeme yapmalarını emretmiştir. Sorunun tekrar ortaya çıkmaması amacıyla Yakubilerin halifeye yirmi bin dinar ödemesi, kural haline gelmiştir¹⁰⁰⁹.

Emeviler devrinde yaşayan gayri müslimler için Ömer b. Abdülaziz’in halifeliği dönemine ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Oryentalistler, Ömer b. Abdülaziz’in gayri müslimlere yönelik politikaları nedeniyle onun devrini “*Kara Dönem*” olarak isimlendirmişlerdir¹⁰¹⁰. Oryentalistler, gayri müslimlerin Emeviler döneminde Ömer b. Abdülaziz’in halifeliğine kadar dini ve sosyal açıdan iyi bir yaşam sürdüklerini ancak onun halifeliği döneminde bu durumun değiştiğini iddia

---

¹⁰⁰⁶ Söylemez, “*Gayri Müslimlerin Yeri*”, s. 111.

¹⁰⁰⁷ Söylemez, “*Gayri Müslimlerin Yeri*”, s. 108.

¹⁰⁰⁸ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 77.

¹⁰⁰⁹ Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 44.

¹⁰¹⁰ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 70; İrfan Aycan, “*Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler*”, DAD, C. 1, S. 3, Ankara 1999, s. 65.

etmişlerdir¹⁰¹¹. Ancak Ömer b. Abdülaziz'in gayri müslimlerin haklarını iyileştirmeye yönelik düzenlemeler yaptığı bilinmektedir. Nitekim onun döneminde Mısır'da buluna kiliseler bir takım vergilerden muaf tutulmuş¹⁰¹², İslamiyeti kabul eden Yahudi, Hıristiyan ve Mecusilerden cizye vergisi kaldırılmıştır¹⁰¹³.

Ömer b. Abdülaziz döneminin Oryantalistler tarafından “Kara Dönem” olarak değerlendirilmesinin temelinde gayri müslimlerin kılık-kıyafetlerini düzenlenmesi, binek hayvanları nasıl kullanacakları ve devlet dairelerindeki görevlerinden uzaklaştırmaları gibi düzenlemeler bulunmaktadır¹⁰¹⁴. Ömer b. Abdülaziz, gayri müslimlerin sarık sarmalarını yasaklamış¹⁰¹⁵, deri kuşak (zünnar) giymelerini zorunlu hale getirmiştir¹⁰¹⁶. Binek hayvanlarına eysiz ya da semer kullanarak binmelerini ve alınlarından sarkan saçlarını kestirmelerini emretmiştir. Yeni mabetler inşa etmelerini ve yüksek sesle ibadet etmelerini yasaklamıştır¹⁰¹⁷. Bu uygulamalar gayri müslimlere zorluk çıkarmaktan çok sosyal hayatta Müslümanlar ile olan ilişkilerinin sınırlarının belirlenmesi açısından gerekli görülmüştür¹⁰¹⁸.

Emeviler döneminde gayri müslimlerin devlet dairelerinde çalıştırılması Müslümanlar arasında çokça şikâyet konusu olmuştur. Ömer b. Abdülaziz'in devlet dairelerinde çalışan gayri müslimlerin görevlerine son vermesinin altında yatan nedenin bu olduğu bilinmektedir. Ancak bu durumu haksızlık olarak değerlendirmek mümkün değildir. Çünkü İslam fetihleri sırasında gayri Müslimler ile yapılan barış antlaşmalarında devlet dairelerinde çalıştırılıp çalıştırılmayacaklarına dair bir hüküm yer almamıştır¹⁰¹⁹.

Ömer b. Abdülaziz'in gayri müslimlerin devlet dairelerinde çalışmasını yasaklamasının önemli nedenlerinden biri de onun Müslümanların hâkim konumda

---

¹⁰¹¹ Aycan, “Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler”, s. 73.

¹⁰¹² Aycan, “Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler”, s. 74.

¹⁰¹³ Aycan, “Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler”, s. 75.

¹⁰¹⁴ Aycan, “Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler”, s. 72.

¹⁰¹⁵ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 90.

¹⁰¹⁶ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 70.

¹⁰¹⁷ Aycan, “Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler”, s. 76; Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 97. Maverdi, Ömer b. Abdülaziz'in getirdiği bu uygulamaları eserinde, İslam toplumu içinde yaşayan gayri Müslimlerin uyması gereken kurallar arasında saymaktadır. Bk. el- Maverdi, , *el- Ahkam*, s. 276.

¹⁰¹⁸ Aycan, “Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler”, s. 72.

¹⁰¹⁹ Aycan, “Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler”, s. 73.

kalmalarını istemesidir¹⁰²⁰. Valilerine yazdığı şu emirde bu durum açıkça görülmektedir. “Allah İslam ile Müslümanlara ikramda bulunmuş, onları şereflendirmiş, üstün kılmıştır. Zillet ve küçüklüğü Müslümanlara muhalefet edenlerin başına geçirmiş, Müslümanları insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmet yapmıştır. Müslümanların işlerini zımmet ve harac ehline (Gayr-ı Müslimlere) vermeyin. Onlar ellerini ve dillerini Müslümanların üzerine yayar ve Allah’ın üstün kıldığı Müslümanları zelil ederler, Allah’ın ikram ettiği Müslümanları küçük görürler, onları hilelerine maruz bırakırlar.”¹⁰²¹. Ömer b. Abdülaziz, görevlerine devam etmek isteyen gayri müslimlerin Müslüman olmaları gerektiğini bildirmiş böylece birçok kişi İslamiyeti kabul etmiştir. Ancak kendisinden sonraki Emevi halifeleri döneminde gayri müslimler arasında İslamlaşma devam etmemiştir.

Emeviler döneminde İslam dünyasında yaşayan Hıristiyanlar çoğunlukla Bizans imparatorluğunun resmi din söylemine¹⁰²² muhalif kalmış kesimlerdir¹⁰²³. Nitekim Hıristiyan dini içinde Bizans’a karşı İkonaların varlığının savunan en meşhur kişi olan Yuhanna Dımeşki (Jean Damescene)’i uzun yıllar Emevilerin mali sisteminde görev yapmış ve eserlerini İslam himayesi altında yazmıştır¹⁰²⁴. Bu durum Emeviler döneminde Hıristiyanların Bizans’dan dini açıdan daha özgür bir ortamda yaşadıklarını göstermektedir.

Yuhanna Dımeşki’nin dedesi Halid b. Velid’in Şam’ı fethi sırasında Bizans İmparatorluğunun bölgedeki mali sorumlusu olarak şehrin teslim görüşmesini gerçekleştirmiştir. Sonra Yuhanna Dımeşki’nin babası Sercun’da İslam egemenliği altında görevine devam etmiştir. Babasının yanında yardımcı olarak çalışan Yuhanna Dımeşki ise Ömer b. Abdülaziz’in halifeliği döneminde idarenin politikalarını hazmedemeyerek Kudus’de bir manastıra çekilmiş ve Hıristiyan ilahiyatını

---

¹⁰²⁰ Necdet Hammaş, “*Mevali ve Zimmiler*”, s. 187.

¹⁰²¹ İbnü’l- Esir, *el-Kamil*, C. 5, s. 64.

¹⁰²² Doğu kilisesi içinde ortaya çıkan ve taraflarını dini tasvir kırıncılar (İkonoklast) ve tasviri savunanların oluşturduğu İkonolastik dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Aydın, “*Bizans Kilisesinde İkonoklast (Tasvir Kırıncılığı) Hareketin Kökenleri*”, Selçuk ÜİFD, S. 13, Konya 2002, s. 5–14.

¹⁰²³ Ira M. Lapidus, *İslam Toplumlari Tarihi*, C. 1, çev. Yasin Aktay, İstanbul 2005³, s. 82.

¹⁰²⁴ Bekir Zakir Çoban, “*Bizans İkonoklazminin Nedenleri ve İslam Etkisi Tartışması*”, DBAAD, C. VIII, S. 4, Samsun 2008, s. 135.

günümüze kadar etkileyecek fikirlerini içeren eserlerini yazmaya başlamıştır¹⁰²⁵. Doğu Hıristiyanlığının son kilise babası olarak kabul edilen Yuhanna Dımeşki'nin “Bilginin Kaynağı” ve “Sapkınlar Kitabı” isimli iki eseri günümüze gelebilmiştir¹⁰²⁶.

Emeviler döneminde Hıristiyanlar kendilerine Hz. Peygamber ve Hulefa-yı Raşidin döneminde anlaşmalar ile verilen haklar çerçevesinde dini ve sosyal açıdan büyük bir serbestlik ve hoşgörü içinde yaşamışlardır.

B. Emeviler Döneminde Yahudiler ile İlişkiler

Irak, Suriye, Filistin ve Mısır gibi Yahudi nüfusunun bulunduğu bölgeler ilk İslam fetihleriyle beraber Müslümanların eline geçmiştir¹⁰²⁷. Hz. Ebu Bekir'in halifeliği döneminde fethedilen Sur, Nablus, Enbar, Hz. Ömer döneminde fethedilen Kayseriyye, Humus, Taberiyye, Halep, İskenderiye, Musul, Nihavend, Sus, Hz. Osman döneminde alınan Trablus, Nişabur ve Merv gibi şehirlerde Yahudi nüfusunun varlığı bilinmektedir¹⁰²⁸. Lazkiye ve Urfa (Edessa) gibi şehirlerde de Yahudilerin yaşadığı, İslam dışı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Emeviler döneminde fethedilen Belh, Kazvin, Harizm ve Buhara gibi şehirlerde de Yahudiler bulunmaktadır¹⁰²⁹.

İslam hukuku Müslümanların yaşadığı şehirlerde gayri müslimlerin yaşamalarını yasaklamamaktadır. Bu nedenle Emeviler döneminde Yahudiler, Müslüman şehirlerinde yaşayabilmişler, hatta kültürel kimliklerini korumak amacıyla kendi mahallelerini oluşturmuşlardır¹⁰³⁰.

---

¹⁰²⁵ Mustafa, Göregen, “İkonoklastik Konsül ve Yahya Dımeşki”, Kafkas ÜSBED, S. 14, Kars 2014, s. 62.

¹⁰²⁶ Ali Erbaş, “Müslüman – Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslam'a ve Müslümanlara Bakışı”, İLAM Araştırma Dergisi, C. III, S. 1, İstanbul 1998, s. 123. Yuhanna Dımeşki'nin Hz. Peygamber (sav), Kur'an ve İslam dini konusunda kabul edilemeyecek fikirleri bulunmaktadır. İslam inanç sistemi içinde zaafılar aramaya çalışmış, Hz. Peygamber (sav)'in fikirlerini Aryuscu bir keşişten öğrendiğini ileri sürmüştür. Kur'an'da geçen Hz. İbrahim, Hz. Meryem ve Hz. İsa gibi peygamberlerin kıssalarının doğru olmadığını iddia etmiştir. Bk. Erbaş, “İslam'a ve Müslümanlara Bakışı”, s. 124. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Taşpınar, “Doğunun Son Kilise Babası Yuhanna ed- Dımaşki (649 – 749) ve İslam”, Marmara ÜİFD, S. 21, İstanbul 2001, s. 23 – 54.

¹⁰²⁷ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 164.

¹⁰²⁸ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 62.

¹⁰²⁹ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 63.

¹⁰³⁰ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 77.

Roma İmparatorluğu hâkimiyetine girdiklerinde Yahudilere getirilen Kudüs'e girme yasağı, İslam fetihleriyle Hz. Ömer'in halifeliği döneminde kaldırılmıştır. Hz. Ömer, ilk önce iki yüz Yahudi ailenin Kudüs'de yaşamasına izin vermiş, Hıristiyanların tepkisi üzerine bu sayı yetmiş aileye indirilmiştir¹⁰³¹.

Yahudiler, Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde de ikamet edebilmişlerdir. Örneğin Kufe ve Fustat'a Yahudiler, bu şehirlerin kuruluşlarından itibaren yerleşmeye başlamışlardır. Emeviler döneminde kurulan Vasit şehrine Yahudilerin yerleşmesi vali Haccac b. Yusuf tarafından yasaklanmış, onun ölümünden sonra bu yasak kalkmıştır. Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik döneminde kurulmaya başlanan Remle şehrine de Yahudilerin ve diğer gayri müslimlerin yerleşmesine izin verilmiştir¹⁰³².

Ticarete önem veren Emeviler, Yahudilerin ülke genelinde rahatça ticaret yapmalarına olanak tanımışlardır¹⁰³³. Muaviye b. Ebu Süfyan döneminde Taif'de ticaret yapan Yahudilerin varlığı halifenin onların arazilerinin bir kısmını satın almasından anlaşılmaktadır¹⁰³⁴. Basra Körfezinden Hindistan'a ticari seferler düzenleyen Yahudilerin varlığı bilinmektedir. Emevilerin son dönemine doğru ticari faaliyetleri sayesinde devlet bütçesine denk servet biriktiren Yahudilerin bulunduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır¹⁰³⁵.

İslam dininin haram kabul edip yasaklamasına rağmen Yahudilerin şarap ticareti ile uğraştıkları bilinmektedir. Ömer b. Abdülaziz dönemine gelindiğinde ise gayri müslimlerin şarap ticareti ile uğraşmaları yasaklanmış ve ellerindeki şarapları sirkeye çevirmeleri istenmiştir¹⁰³⁶.

Emeviler döneminde Yahudilerin ticari hayatta başarılı olmalarının önemli sebeplerinden biri de idarenin kayıtsızlığı nedeniyle Yahudilerin faiz uygulamalarına

---

¹⁰³¹ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 73.

¹⁰³² Arslantaş, *Yahudiler*, s. 77.

¹⁰³³ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 119.

¹⁰³⁴ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 122.

¹⁰³⁵ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 121.

¹⁰³⁶ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 122.

girmeleridir. Nisa suresinin 160 ve 161. ayetlerinde¹⁰³⁷ Yahudilere haram kılınmasına rağmen faiz aldıkları açıkça ifade edilmiştir. Yahudiler, Emeviler döneminde ticarete faiz ve tefecilik uygulamaları nedeniyle büyük servetler elde etmişlerdir¹⁰³⁸.

Az olmakla birlikte Yahudilerin Emeviler döneminde beşeri bilimlere katkısı olmuştur. Yahuddi olan Maserceveyh (Masercis), Emevi halifelerinden Mervan b. Hakem'in emriyle Ahroon'un "Kunnaş" isimli eserini Süryaniceden Arapçaya tercüme etmiştir. Bu eser tıp alanında Arapçaya çevrilen ilk kitap olarak kabul edilmektedir¹⁰³⁹. Bu kitaba Ömer b. Abdülaziz halifeliği döneminde Şam kütüphanesinde rastlamış ve Müslümanların istifadesine sunulması amacıyla kütüphaneden çıkarılmasını istemiştir¹⁰⁴⁰. Ömer b. Abdülaziz, Yunan tıbbının geliştiği yer olan İskenderiye okulunun tıp ekollerini Harran ve Antakya'ya taşımıştır¹⁰⁴¹.

İslam devleti sınırları içinde yaşayan Yahudilerin liderliğini Re'su'l- Calut denilen kişiler yapmaktaydı¹⁰⁴². Yahudiler arasında Re'su'l- Calut'ların Hz. Davud'un soyundan olmasını gerektiren bir gelenek vardı. Bu durum teoride de olsa Hz. Davud'un soyundan gelmelerinden dolayı Re'su'l- Calut olan Yahudi'ye Müslümanlar saygı duyarlardı. Re'su'l- Calut görevi Yahudiler arasında babadan oğla veraset yoluyla geçerdi ve Yahudi cemaatini devlet nezdinde temsil ederdi. Bu durum asırlarca devam etmiş, Emeviler dönemine gelindiğinde ise cemaat içinde iktidarın belirli ellerde toplanması nedeniyle tartışmalar çıkmıştır¹⁰⁴³.

Yahudilerin kutsal kitaplarına dair çalışmalar yaptıkları ve dini, siyasi meselelerine yön verdikleri kurumlarına akademi denilmekte idi¹⁰⁴⁴. Akademi

---

¹⁰³⁷ Bu ayetler; "Yahudilerin zulmü sebebiyle, bir de çok kimseyi Allah yolundan çevirmeleri, menedildikleri halde faizi almaları ve haksız (yollar) ile insanların mallarını yemeleri yüzünden kendilerine (daha önce) helâl kılınmış bulunan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık ve içlerinden inkâra sapanlara acı bir azap hazırladık."

¹⁰³⁸ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 125.

¹⁰³⁹ Aycan, "*Beşeri İlimler*", s. 214.

¹⁰⁴⁰ Yüksel, *Hıristiyanlar*, 134.

¹⁰⁴¹ Aycan, "*Beşeri İlimler*", s. 215,221.

¹⁰⁴² Akyüz, *İslam Amme Hukuku*, s. 45.

¹⁰⁴³ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 86.

¹⁰⁴⁴ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 170.

içinden belirli bir silsileyi tamamlayarak gelen ve Re'su'l- Calut tarafından atanan akademi başkanına Gaon ismi verilmekte idi¹⁰⁴⁵. Emeviler döneminde Gaonlar, Yahudi şeriatini iyi bilmeleri ve kendilerini Hz. Musa soyuna dayandırmaları nedeniyle cemaat içinde konularını güçlendirmişlerdir¹⁰⁴⁶. Re'su'l- Calut ve Gaonların Yahudi cemaati içindeki nüfuz mücadelesi Emeviler döneminde had safhaya ulaşmış ve duruma devlet tarafından müdahale edilmiştir. Hişam b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde Yahudi cemaatinin yönetiminde kuvvetler ayrılığı ilkesi uygulanmaya başlanmıştır. Böylece Gaonlar dini liderliği, Re'su'l- Calutlar ise siyasi liderliği elde etmişlerdir¹⁰⁴⁷.

Bizans ve Sasani İmparatorlukları bünyesinde yaşayan Yahudilerin devlet memuru olmaları yasaklanmış ve bu alanda istihdam edilmemişlerdir¹⁰⁴⁸. Emeviler döneminde de Yahudilerin devlet dairelerinde çalıştırılmadıkları anlaşılmaktadır. Emeviler Sasaniler'den alınan bölgelerde Mecusileri¹⁰⁴⁹, Bizans'dan alınan bölgelerde ise Hıristiyanları memur olarak istihdam etmişlerdir¹⁰⁵⁰.

Emeviler döneminde Yahudilerin bir takım mesihi hareketlere katılarak isyan ettikleri bilinmektedir. Suriye Yahudilerinden olan Severus isimli bir Yahudi 720 yılında Emevilere isyan etmiştir. Severus mesihliğini ilan ederek sürgünde yaşayan Yahudileri ana vatanlarına götürmeyi vaat etmiş ve burada Yahudi devleti kuracağını söylemiştir. Hişam b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde Severus yakalanarak idam edilmiştir¹⁰⁵¹.

Emeviler döneminde Yahudilerin gerçekleştirdiği bir diğer mesihi isyan hareketi de Ebu İsa el- İsfahani liderliğinde başlamıştır¹⁰⁵². Emevi Halifesi Mervan b.

---

¹⁰⁴⁵ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 171.

¹⁰⁴⁶ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 90.

¹⁰⁴⁷ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 92.

¹⁰⁴⁸ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 80.

¹⁰⁴⁹ İslam tarihinde Mecusilerin yer hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Cahid Kara, *İslam Coğrafyasında Mecusiler (Emeviler Sonuna Kadar)*, Ankara ÜSBE (BYLT), Ankara 2007; Cahid Kara, "İslam Coğrafyasında Mecusiler (Emevilerin Sonuna Kadar)", Abant İzzet Baysal ÜİFD, C.1, S. 2, Bolu 2013, s. 19 – 59.

¹⁰⁵⁰ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 79.

¹⁰⁵¹ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 105.

¹⁰⁵² Arslantaş, *Yahudiler*, s. 106. Ebu İsa el- İsfahani'nin hayatı ve fikirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Halil İbrahim Bulut, "İseviyye (İslam Dünyasında Ortaya Çıkan İlk Yahudi Mezhebi)", EKEVAD, S. 18, Malatya 2004, s. 297 – 318.

Muhammed döneminde başlayan isyan ancak ikinci Abbasi halifesi Mensur¹⁰⁵³ döneminde bastırılabilmiştir. Ebu İsa, Allah'ın kendisiyle konuştuğunu, Yahudileri zalim hükümdarlar ve asi milletlerin elinden kurtaracağını, kendisinin Peygamber ve Mesih'in elçisi olduğunu iddia ederek Yahudileri etrafında toplamıştır¹⁰⁵⁴. Rey şehri yakınlarında yapılan savaşta Ebu İsa Isfehani ve birçok Yahudi öldürülmüştür. Ölümünden sonra fikirleri mezhep akımı haline gelmiş ve İseviyye ya da Isfehaniyye olarak isimlendirilmiştir¹⁰⁵⁵.

Emeviler döneminde Ehl-i kitap olarak isimlendirebileceğimiz Hıristiyan ve Yahudiler vergilerini ödedikleri ve idareye karşı isyan etmedikleri sürece inanç özgürlüklerini de koruyarak rahat bir hayat yaşamışlardır. Gayri müslim olmaları nedeniyle de herhangi bir baskıya veya ayrımcılığa maruz kalmamışlardır.

---

¹⁰⁵³ Şehristani, *Milel ve Nihal*, s. 195; Halil İbrahim Bulut, “İseviyye Mezhebi ve Hz. Muhammed'in Risaletinin Evrenselliği Tartışmalarının Başlangıcı”, Sakarya ÜİFD, S. 9, Sakarya 2004, s. 123.

¹⁰⁵⁴ Şehristani, *Milel ve Nihal*, s. 195.

¹⁰⁵⁵ Arslantaş, *Yahudiler*, s. 109.

SONUÇ

Hz. Ali, Muaviye'nin muhalefetine karşı Muhacir ve Ensar'ın kendisine biat ettiğini devamlı olarak vurgulamıştır. Bu biat sayesinde Şam halkının ve Emevilerin kendisine biat etmeme gibi bir haklarının olmadığını ileri sürmüştür. Emevilerin Mekke'nin Fethinden önce Hz. Peygamber (sav)'e ve İslama olan muhalefetlerini hatırlatarak Beni Ümeyye'nin *tuleka* kabul edildiğini ve bu nedenle halife olma haklarının bulunmadığını dini bir tez olarak sıklıkla dile getirmiştir.

Hz. Ali ile iktidar mücadelesine girişen Muaviye b. Ebu Süfyan'da Hz. Peygamber (sav)'e olan yakınlığını dini bir tez olarak ileri sürmüştür. Buna karşılık Hz. Ali'de İslamiyete olan hizmetlerini ve Hz. Peygamber (sav)'in Ehl-i beyt'inden olmasını Muaviye'ye karşı kullanmıştır. Muaviye Ehl-i beyt kavramını genişleterek kendisinin Kureş Kabilesinden ve Hz. Peygamber (sav)'in de mensubu olduğu Abdülmenaf oğullarından olduğunu vurgulamıştır. Böylece halifelikte hakkı bulunduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.

Hz. Hüseyin, Muaviye'nin ölümünden sonra, şeytana uymak, Allah'a itaati terk ettirmek, fitneyi yaymak, Allah'ın sınırlarını aşmak tüm Müslümanların ortak hakkı olan fey'i kendilerine ayırmak, Allah'ın haramını helal ve helâlını da haram kılmak gibi dini gerekçeleri ileri sürerek Yezid b. Muaviye'ye biat etmeyi reddetmiştir. Yine babası Hz. Ali'nin yaptığı gibi Hz. Peygamber (sav)'in Ehl-i beyt'i ve onun varisleri olmayı dini tez olarak ileri sürmüştür. Emevi halifeleri, kendilerine karşı isyan girişimine kalkışmadıkları müddetçe Ehl-i beyt mensuplarına karşı barışçıl politikalar takip etmişlerdir. Ancak iktidarlarına karşı isyana kalkışan Ehl-i beyt mensupları Emeviler tarafından sert bir şekilde cezalandırılmışlardır.

Ömer b. Abdülaziz, Haricileri ilmi deliller kullanarak engellemeye çalışmıştır. Haricilere gönderdiği mektuplarda Kur'an'dan ayetler kullanarak onları isyan etmekten vaz geçirmeyi hedeflemiştir. Hariciler ise Ömer b. Abdülaziz'in dindarlığını ve halifeliğini kabul ettiklerini belirtmekle beraber, Emevilere lanet etmemesini kendisine muhalefet etmelerinin nedeni olarak iler sürmüşlerdir. Muaviye b. Ebu Süfyan ve Ömer b. Abdülaziz'in Haricileri isyan fikrinden döndürmeye yönelik girişimleri sonuçsuz kalmıştır.

Emeviler, temelde iman konusu olan kader meselesini iktidarlarını meşrulaştırmak amacıyla siyasallaştırmışlardır. Kendilerine itaat etmeyenleri toplumun düzenin bozan asiler olarak nitelendirip Maide suresinin otuz üçüncü ayetini delil olarak almışlardır. Emeviler kendilerine karşı gerçekleştirilen dini tezleri aynı zamanda Allah'a karşı gelmek şeklinde yorumlamışlar ve insanların öldürülmelerini helal saymışlardır. Emeviler savundukları Cebri kader anlayışına karşı muhalefet edip isyanlara karışan e Mabed el- Cüheni, Geylan ed-Dımeşki, Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvan ve Yunus el Ensari gibi âlimleri de çeşitli vesileler ile öldürtmekten çekinmemişlerdir.

Ömer b. Abdülaziz dışındaki Emevi halifelerinin İslamiyet ile bağdaşmayan bir yaşam tarzı benimsedikleri genel bir kanaattir. Halifelerin tamamının dine karşı ciddiyetsiz tavır takındıklarını veya tamamının dindar olduğunu söylemek mümkün değildir. Yezid b. Muaviye Yezid b. Abdülmelik, Velid b. Yezid gibi Emevi halifelerinin Müslüman bir devlet başkanına yakışmayacak derecede sefahat dolu bir yaşam sürdürdükleri tarihi bir gerçektir. Bunlar dışındaki Emevi halifelerini bu konuda suçlamak mümkün değildir.

İslami ilimlere dair ilk çalışmaların yapılması bakımından Emevi halifelerinden bazılarının önemli katkıları olmuştur. Emeviler döneminde dini ilimlere yönelik çalışmalar Muaviye b. Ebu Süfyan, Abdülmelik b. Mervan, Velid b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz ve Hişam b. Abdülmelik gibi halifelerin desteği sayesinde önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Nitekim Kur'an'ın harekelenmesi, hadislerin tedvini ve İslam tarihine dair ilk çalışmaların yapılmasında Emevi halifelerinin önemli katkıları olmuştur. Hadis, tefsir, İslam tarihi ve Kur'an'a dair çalışmaların başlaması ve gelimesinde Emevi halifelerinin katkısı etkili olmuştur.

Emeviler döneminde mevali kesimine sosyo-ekonomik açıdan zor şartlarda yaşamaya mahkûm edildikleri şeklinde genel bir kanaat oluşmuştur. Ancak mevalinin devletin birçok kademesinde çalışabilmesi, mevaliye karşı Arap ırkçılığına dayanan bir politikanın devlet tarafından yürütülmediğini göstermektedir. Mevaliden gayri müslimlerden alınan vergilerin alınması devrin ekonomik şartlarının hazine gelirlerine darbe vurmasından dolayı zorunlu olarak gerçekleşmiştir. Mevalinin toplum içinde aşağı bir sınıf olarak görülmesi ve ağır vergiler yüklenmesi devlet

politikası olmaktan ziyade eyaletlerdeki yerel vergi memurlarının ve fetihleri yürüten Arap kabilelerinin mali çıkarlarına yönelik uygulamalardan kaynaklanmıştır. Nitekim mavalı zaman zaman özel mülk edinebilmiş ve özellikle dini ilimler gibi bazı mesleklerde başarılı olmuştur.

Emeviler döneminde Ehl-i kitap kesimini oluşturan Yahudi ve Hıristiyanlar dini hayatlarını rahatça yaşayabilmişlerdir. Bazı Emevi halifelerinin ilk İslam fetihlerinde kendileriyle yapılan anlaşmalarda belirlenen vergi miktarını artırmasına karşılık Sasaniler ve Bizans dönemlerinden daha iyi sosyo-ekonomik ve dini şartlarda yaşamışlardır. Gayri müslimlerin kilise ve havraları korunmuş, Müslümanların yaşadıkları şehirlerde onlarda hayatlarını devam ettirebilmişlerdir. Hatta Emeviler döneminde İslami ilkeler çiğnenerek Yahudilerin faiz uygulamaları, Hıristiyanların ise şarap ve domuz ticaretleri devlet tarafından görmezden gelinmiştir. Ömer b. Abdülaziz gibi halifeler ise gayri müslimlere uygulanan vergi alanındaki adaletsiz politikaları adaletli bir şekilde sokmak amacıyla ıslahatlar gerçekleştirmiştir. Özellikle Hıristiyanlar devletin birçok kademesinde memur olarak çalışabilmiş ve beşeri ilimlere yönelik çalışmaları Emevi halifeleri tarafından desteklenmiştir.

Emevi halifeleri biat uygulamasına oldukça önem vermişlerdir. İş başına geçen halife mutlaka eyaletlerden gelen temsilcilerin ve başkent halkının biatını almıştır. Nitekim biat etmeyen kişilerin biatını alınması amacıyla yüklü miktarlarda maddi menfaat sağlanarak biatlerini alınması sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak Hulefa-yı Raşidin döneminden farklı olarak Emevilerde biat, veliaht olarak atanan halifenin onaylanması şeklinde olmuştur. Ayrıca biat etmeyen ve biat ettikten sonra Emevilere olan biatlerini bozarak isyan hareketlerine katılan kişiler baskı altına alınmış ya da ağır şekilde cezalandırılmışlardır.

Emeviler döneminde Muaviye b. Ebu Süfyan tarafından hilafetin saltanata dönüştürülmesi, Hicaz'da yaşayan Hz. Peygamber (sav)'in en önemli sahabilerinin çocukları tarafından kabul edilmemiş ve tepkiyle karşılanmıştır. Saltanat sisteminin Hulefa-yı Raşidin uygulamalarına ters düştüğünü ve Bizans ile Sasani İmparatorluklarında uygulanan sisteme benzediğini ileri sürerek Yezid b. Muaviye'ye biat etmemişlerdir. Bu dini teze karşılık Muaviye b. Ebu Süfyan İslam

ümmetinin tekrar iktidar mücadelelerinde zarar görmemesi gerektiğini, Hulefa-yı Raşidin dönemindeki şartların değiştiğini ve hilafet makamının Kureyş ve Abdülmenaf oğullarının hakkı olduğunu ileri sürerek saltanat sistemine geçiş uygulamasını dini açıdan meşru hale geçirmeyi hedeflemiştir.

Hz. Ebu Bekir halife seçilirken gündeme gelen “*imamlar Kureş'tendir*” hadisini Emevi halifeleri özellikle de Muaviye b. Ebu Süfyan iktidarını meşrulaştırmak amacıyla çoğu kere gündeme getirmiştir. Hatta Muaviye b. Ebu Süfyan bazı söylemlerinde ise halifenin Kureyş kabilesinden olması gerektiği şeklindeki tezini daraltarak Emevilerin mensubu olduğu Kureyş'in Abdülmenaf oğulları koluna kadar sınırlandırmıştır.

Abdülmelik b. Mervan İslami paraları bastırmaya iten gerekçelerden biri de İslam dininin temel ilkelerinin kâğıtlar ve paralar üzerine yazdırılma gayesi olmuştur. Bizans ve Sasani para ve kâğıtlarının üzerinde İslamiyet ile bağdaşmayan şekil ve ifadelerin bulunması, ayrıca Bizans İmparatorunun Hz. Peygamber (sav)' e hakaret etmekle tehdit etmesi Abdülmelik b. Melik b. Mervan'ı böyle bir uygulamaya yöneltmiştir. Bununla beraber resmi evraklarda kullanılan mühürlerin üzerine de Allah'ın varlığını ve birliğini ifade eden Kur'an'dan ayetler yazılmıştır. Bu bakımdan Abdülmelik b. Mervan'ın İslamın temel ilkelerinin yer aldığı paraları basıtmasında dini hassasiyetinin önemli etkisinin bulunduğunu söylemem mümkündür.

Hz. Peygamber (sav) ve Hulefa-yı Raşidin döneminde İslamlaşmayı artırmak amacıyla uygulanan toprak ikta'ları Emeviler döneminde amacından sapmıştır. Emeviler sahipsiz ve ölü arazileri kendi hanedan üyelerine ve iktidarlarını destekleyen kabilelere ikta etmişlerdir. Böylece zenginlik İslam ümmeti yerine belirli kesimlerin elinde birikmiştir.

KAYNAKÇA

A. KAYNAKLAR

el- BAĞDADİ, Abdülkadir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV yay., Ankara2014⁷.

el- BELAZURİ, Ahmed b Yahya, *Fütuhu'l Büldan (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, Siyer yay., İstanbul 2013¹.

DİNEVERİ, Ebu Hanife, *el- Ahbar et- Tıval (İslam Tarihi)*, çev. Nusrettin Bolelli – İbrahim Tüfekçi, Hivda İletişim yay., İstanbul 2007.

EBU MİHNEF, Lut b. Yahya, *Kerbela Vakıası (Vak'atu't- Taf)*, çev. Nuri Sönmez, Kevser yay., İstanbul 2012².

EBU UBEYD, *Kitab'ül Emval*, çev. Cemaleddin Saylık, Düşünca yay., İstanbul 1981¹.

el- EŞ'ARİ, Ebu'l- Hasen, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makalatü'l- İslamiyyin ve İhtilafü'l- Musallin)*, çev. Mehmet Dalkılıç – Ömer Aydın, Kabalcı yay, İstanbul 2005¹.

HALİFE B. HAYYAT, *Tarihu Halife b. Hayyat (Halife b. Hayyat Tarihi)*, çev. Abdülhalik Bakır, Bizim Büro Basımevi yay., Ankara 2001.

el- MAVERDİ, Ebu'l Hasan Habib, *el- Ahkamü's- Sultaniye (İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku)*, çev. Ali Şafak, Bedir yay., İstanbul 2015.

el-MİNKARİ, Nasr b. Müzahim, *Vak'atu Sıffin (Sıffin Savaşı)*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu yay., Ankara 2017

İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, C. 1, çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004.

İBN KESİR, Ebu'l-Fida İsmail, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 7-8, çev. Mehmet Keskin, Çağrı yay., İstanbul 1994.

İBN KUTEYBE, *el- Mearif (Nebiler ve Sahabilerin Sireti)*, çev. Hasan Ege, Şelale yay., İstanbul t.y..

_____, *el- İmame ve's- Siyase (Hilafet ve Siyaset)*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu yay, Ankara 2017.

İBNÜ'L- ESİR, *el- Kamil fi't- Tarih (İslam Tarihi)*, C. 2-5, çev. Komisyon, red. Mertol Tulum, Bahar yay., İstanbul 1991.

İBN SA'D, Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Katib el Haşimi el-Basri, *Kitabü't- Tabakati'l-Kebir*, I II, VI, VIII, IX, çev. ed. Adnan Demircan – Mahmut Polat, Siyer yay., İstanbul 2015.

ŞEHRİSTANİ, *Milel ve Nihal (Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi)*, çev. Mustafa Öz, Litera yay., İstanbul 2008.

Nehcü'l- Belega, Der. eş- Şerif er- Radi, çev. Adnan Demircan, Beyan yay., İstanbul 2016⁶.

B. ARAŞTIRMALAR

ABDÜLAZİZ DURİ, *İlk Dönem İslam Tarihi (Bir Önsöz)*, çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs yay., İstanbul 1991.

_____, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, Endülüs yay., İstanbul 1991.

AHMED EMİN, *Fecr'ul- İslam (İslam'ın Doğuşu)*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Kılıç Kitapevi yay., Ankara 1976¹.

AKBAŞ, Mehmet, *Sahabenin İslam'ı Tebliği (Suriye Bölgesi)*, Marmara ÜSBE (BDT), İstanbul 2007.

AKBIYIK, Ali, *Abdullah b. Abbas'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, Selçuk ÜSBE (BYLT), Konya 2007.

AKYÜZ, Vecdi, *Emevilerin Kuruluş Devrinde İslam Amme Hukukunun Gelişmesi*, Marmara ÜSBE (BDT), İstanbul 1989.

ALTINAY, Ramazan, *Emevilerde Günlük Yaşam*, Ankara Okulu yay., Ankara 2006.

APAK, Adem, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, Ensar yay., İstanbul 2016³.

_____, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 2 (Hulefa-i Raşidin Dönemi)*, Ensar yay., İstanbul 2010⁴.

_____, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 3 (Emeviler Dönemi)*, Ensar yay., İstanbul 2011³.

ARSLANTAŞ, Nuh, *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler*, İz yay., İstanbul 2016².

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara Okulu yay., Ankara 2001.

AVCI, Casim, *İslam – Bizans İlişkileri*, Klasik yay., İstanbul 2003¹.

AYCAN, İrfan *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebu Süfyan*, Ankara Okulu yay., Ankara 2014⁴.

AYDOĞAN, Güner, *Emevi ve Abbasi Devletlerinde Türkler*, Erciyes ÜSBE (BYLT), Kayseri 2012.

BAKIR, Abdülhalik, Hz. Ali ve Dönemi, Bizim Büro Basımevi yay., Ankara 2004.

BAKIRCIOĞLU, Mehmet Zeki, *İbn Sa'd'ın et-Tabakatü'l-Kübra'sında Sahabe Bilgisi*, Sakarya ÜSBE (BYLT), Sakarya 2007.

BİLGİN, Mehmet, *Abdullah İbn-i Abbas'ın Siyasi Hayatı*, Cumhuriyet ÜSBE, (BYLT), Sivas 2007.

CANBEK, Ahmet, *Abdullah b. Ömer'in Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri*, Harran ÜSBE (BYLT), Şanlıurfa 2010.

CANDAN, Feyda, *Emeviler Döneminde İhtida Olayları*, Selçuk ÜSBE (BYLT), Konya 2007.

CANIKLI, İlyas, *Hilafet Kavramıyla İlgili Hadislerin Tetkiki*, Ankara ÜSBE (BYLT), Ankara 2004.

CENGİZ, Lütfi, *Emeviler Döneminde Kader Problemi*, Selçuk ÜSBE (BYLT), Konya 1999.

ÇAĞATAY, Neşet – İbrahim Ağah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, AÜİF yay., Ankara 1985.

ÇAKIR, Durmuş Ali, *Hz. Muaviye'nin Rivayetleri*, Marmara ÜSBE (BYLT), İstanbul 2006.

ÇAKIRTAŞ, Mehmet, *Emeviler Döneminde Şiddet Hareketleri*, Ankara ÜSBE (BDT), Ankara 2007.

DEMİR, İsmail, *İslam Mezheplerinde Biat Algısı*, Çanakkale Onsekiz Mart ÜSBE (BYLT), Çanakkale 2015.

DEMİRCAN, Adnan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap - Mevali İlişkisi*, Beyan yay., İstanbul 2015².

_____, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din – Siyaset İlişkisi*, Beyan yay., İstanbul 2015².

_____, *Emeviler*, Beyan yay., İstanbul 2015.

_____, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan yay., İstanbul 2015².

_____, *İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan yay., İstanbul 2014².

_____, *Ali – Muaviye Kavgası*, Beyan yay., İstanbul 2014³.

DEMİRCİ, Abdurrahman, *Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Gayr-ı Müslim Politikaları*, Ankara ÜSBE (BDT), Ankara 2012.

DEMİRCİ, Mustafa, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitapevi yay., İstanbul 2003.

DENEK, Tuba, *İbn Haldun (1332 – 1406)'un "Mukaddime"sine Göre İslam Kurumları Tarihi*, Harran ÜSBE (BYLT), Şanlıurfa 2007.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, red. Hakkı Dursun Yıldız, C. 2, Çağ yay., İstanbul 1992.

DURAL, Osman Nuri, *Muaviye b. Ebi Süfyan'a Yönelik Eleştiriler*, Selçuk ÜSBE (BYLT), Konya 2007.

ERKOÇOĞLU, Fatih, *Emevi Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik bin Mervan Dönemi*, TDV yay., Ankara 2011¹.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, AÜİF yay., Ankara 1983.

GEZİCİ, Muammer, *Mes'udi'nin Murucu'z- Zeheb ve İbn Kesir'in el- Bidaye ve'n- Nihaye'sine Göre Emevi Halifelerinin Kişilikleri*, Selçuk ÜSBE (BYLT), Konya 2011.

GRABAR, Oleg, *İslam Sanatının Oluşumu*, çev. Nuran Yavuz, YKY yay., İstanbul 1998¹.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, haz. Yüksel Kanar, Endülüs yay., İstanbul 1991.

HATALMIŞ, Ali, *İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik*, Araştırma yay., Ankara 2012.

HAURANİ, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, yay. haz. Tanıl Bora, İletişim yay., İstanbul 2013¹⁰.

HODGSON, Marshall G. S., *İslam'ın Serüveni (Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih)*, C. 1, çev. Komisyon, İz yay., İstanbul 1995.

HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret İşıltan, İÜEF yay., İstanbul 1970.

HOROWİTZ, Josef, *İslam Tarihciliğinin Doğuşu (İlk Siyer / Megazi Eserleri ve Müellifleri)*, çev. Ramazan Altınay – Ramazan Özen, Ankara Okulu yay., Ankara 2002.

KAHYAOĞLU, Yasin, *Haricilerin Edebi Yönleri (Ortaya Çıktıklarından Emevilerin Sonuna Kadar)*, Harran ÜSBE (BYLT), Şanlıurfa 1998.

KARA, Cahid, *İslam Coğrafyasında Mecusiler (Emeviler Sonuna Kadar)*, Ankara ÜSBE (BYLT), Ankara 2007.

KARABİBER, Namık Kemal, *Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları (Hicri I. ve II. Asır)*, Ankara ÜSBE (BDT), Ankara 2007.

- KAYAOĞLU, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, AÜİF yay., Ankara 1984².
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Yedikubbe yay., Konya 2014⁷.
- _____, *Orta Asya'da İslamiyet ve Türkler*, Yedikubbe yay., Konya 2004¹.
- KOYUNCU, Mevlüt, *Emeviler Döneminde Saray Hayatı*, Beyan yay., İstanbul 1997.
- KÖPRÜLÜ- BARTHOLD, M. Fuad-W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1984.
- LAPIDUS, Ira M., *İslam Toplamları Tarihi*, C. 1, çev. Yasin Aktay, İletişim yay., İstanbul 2005³.
- MANTRAN, Robert, *İslam'ın Yayılış Tarihi (VII. – XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, AÜİF yay., Ankara 1981.
- MEMMEDZADE, Elçin, *Vahiy Kâtipliği ve Hz. Peygamber'in Vahiy Kâtipleri*, Ankara ÜSBE (BYLT), Ankara 1999.
- MUHAMMED ABİD EL- CABİRİ, *Arap Aklının Oluşumu (Tekvinü'l-Akli'l-Arabi)*, çev. İbrahim Akbaba, İz yay., İstanbul 1997.
- NURDOĞAN, Nurullah, *Hadis'te Tedvin Faaliyeti ve İbn Şihab ez-Zühri'nin Tedvindeki Rolü*, Erciyes ÜSBE (BYLT), Kayseri 2014.
- ONAT, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, TDV yay., Ankara 1993.
- ÖZDEMİR, Hatice, *Ömer b. Abdülaziz'in Siyasi ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*, Cumhuriyet ÜSBE (BYLT), Sivas 2010.
- ÖZDEMİR, Yaşar, *Ehl-i Beyt Kavramının Teolojik Analizi*, Hitit ÜSBE (BYLT), Çorum 2014.
- ÖZKAN, Mustafa, *Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din – Devlet İlişkisi*, Araştırma yay., Ankara 2015.
- _____, *Emeviler Döneminde İktidar – Ulema İlişkisi*, Ankara Okulu yay., Ankara 2015.

ÖZTÜRK, Levent, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, Ensar yay., İstanbul 2012.

ROSENTHAL, Erwin I.J., *Ortaçağda İslam Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Aksu, İz yay., İstanbul 1996.

SARIÇAM, İbrahim, *Emevi – Haşimi İlişkileri (İslam Öncesinden Abbasilere Kadar)*, TDV yay., Ankara 2015⁴.

SEYYİDE İSMAİL KÂŞİF, *İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları*, çev. Komisyon, İİFV yay., İzmir 1997.

SÖNMEZ, Zekeriya, *İslam 'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası 'nda Hristiyanlık*, TDV yay., Ankara 2012.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, *Güç ve İktidar (Kufe'de İktidar Mücadelesi)*, Düşün yay., İstanbul 2011.

SÜT, Abdulnasır, *İslam Düşüncesinde İlk Muhalifler: Ma'bed el- Cüheni ve Gaylan ed- Dimeşki*, Gazi ÜSBE (BYLT), Ankara 2005.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı yay., İstanbul 1998.

TAMİM ENSARİ, *İslam 'ın Bakış Açısından Dünya Tarihi*, çev. İlker Şahin – Çağrı Sümengen, Pegasus yay., İstanbul 2015¹.

TOKGÖZ, Murat, *Emevi Halifelerinden Ömer b. Abdülaziz'in Harici ve Şii Mezhep Akımlarına Yönelik Siyaseti*, Cumhuriyet ÜSBE (BYLT), Sivas 2009.

TUNÇ, Yusuf, *Cemel ve Sıffin Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabiler*, Dokuz Eylül ÜSBE (BYLT), İzmir 2009.

ÜÇOK, Bahriye, *Emeviler – Abbasiler*, AÜİF yay., Ankara 1968.

VLOTEN, Gerlof Von, *Emeviler Devrinde Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmed Said Hatipoğlu, AÜİF yay., Ankara 1986.

WATT, W. Montgomery, *İslami Tetkikler, İslam Felsefesi ve Kelamı*, çev. Süleyman Ateş, AÜİF yay., Ankara 1968.

_____, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Umran yay., Ankara 1981¹.

WELLHAUSEN, Julius, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini – Siyasi Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 1996².

_____, *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret Işıltan, İÜEF yay., İstanbul 1960.

_____, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, AÜİF yay., Ankara 1963.

YAŞAR, Serkan, *İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar – Âlim İlişkisi*, Atatürk ÜSBE (BYLT), Erzurum 2003.

YETKİN, Suut Kemal, *İslam Mimarisi*, AÜİF yay., Ankara 1965.

YILDIZ, Abdullah, *Büyük Fetih Müslümanları ve Rivayetleri (Hz. Muaviye ve Hadisçiliği)*, Siyer yay., İstanbul 2015.

YILMAZ, Saim, *Emeviler'de Veliâhtlık*, Marmara ÜSBE (BYLT), İstanbul 1996.

YURDAYDIN, Hüseyin G., *İslam Tarihi Dersleri*, AÜİF yay., Ankara 1971.

YÜKSEL, Mücahit, *Emeviler Döneminde Hıristiyanlar*, Necmettin Erbakan ÜSBE (BDT), Konya 2016.

ZEYDAN, Corci, *İslam Uygarlığı Tarihi*, C. 1, çev. Nejdet Gök, İletişim yay., İstanbul 2012³.

C. MAKALELER

AHMED EŞ- ŞARBASI, “Bir Edep Örneği Olarak Raşid Halifelerin Beşincisi Ömer b. Abdülaziz'den Seçtiklerim”, çev. Ahmet Yılmaz, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 255 – 262.

AKBULUT, Ahmet, “Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi”, AÜİFD, C. XXXI, Ankara 1989, s. 331 – 348.

AKBAŞ, Mehmet, “Suriye'deki Sahabilerin Emevi İdarecilerine Yaptıkları İkaz, Eleştiri ve Nasihatler”, Harran ÜİFD, S. 22, Şanlıurfa 2009, s. 65 – 80.

AKOĞLU, Muharrem, “*Hariciliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo – Kültürel Faktörler*”, Erciyes ÜSBED, S. 9, Kayseri 2000, s. 503 – 522.

AKSU, Ali, “*Yezid b. Velid’in Hayatı ve Halifeliği*”, Cumhuriyet ÜİFD, S. 4, Sivas 2000, s. 289 – 304.

_____, “*Asr-ı Saadet ve Emeviler Döneminde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları*”, Cumhuriyet ÜİFD, C. 5, S. 2, Sivas 2001, s. 229 – 248.

_____, “*Asr-ı Saadet, Hulefa-i Raşidin ve Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülahazalar*”, Cumhuriyet ÜİFD, S. 5 / 2, Sivas 2001, s. 203 – 228.

_____, “*Emevilerin Abbasiler Tarafından Soykırımı Uğratılması ve Ebu’l Abbas’ın Bu Soykırımdaki Rolü*”, Cumhuriyet ÜİFD, S. 4, Sivas 2000, s. 259 – 268.

_____, “*Emeviler Döneminde Kadının Durumu*”, Cumhuriyet ÜİFD, S. 5, Sivas 2001, s. 263 – 279.

_____, “*Emeviler Döneminde Sosyal Tabakalar*”, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 63 -81.

AKYÜREK, Yunus, “*Emeviler Dönemi Fetih Politikası ve Maverâünnehir’in Fethi*”, Uludağ ÜİFD, C. 22, S.1, Bursa 2013, s. 85 – 115.

AKYÜZ, Hüseyin , “*Klasik Hadis Kaynaklarına Göre Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh*”, AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Güz 2018, C. 6, S. 12, s. 252-273.

AKTAN, Hamza, “*İhya*”, mad, DİA, C. 22, İstanbul 2000, s. 7-9.

ALGÜL, Hüseyin, “*Müslümanların Siyasi Hâkimiyeti Altında Yaşayan Gayr-ı Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslam Tarihine Yansıması*”, Uludağ ÜİFD, S. 7, Bursa 1998, s. 13 – 23.

APAK, Adem, “*Hz. Osman’ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler*”, UIAD, S. 4, İstanbul 2005, s. 157 – 170.

_____, “*Kuzey Afrika’da İlk İslam Fetihleri*”, Uludağ ÜİFD, C. 17, S. 2, Bursa 2008, s. 159 – 173.

_____, “Kerbela Hadisesinin Siyasi Sebebi Yezid b. Muaviye'nin Veliht Tayin Edilmesi Meselesi Üzerine Tespit ve Değerlendirmeler”, Çeşitli Yönleriyle Kerbela Sempozyumu (Bildiriler), C. I, Sivas 2010, s. 269 – 276.

_____, “Fetihten Önce İstanbul Üzerine Müslüman Seferleri: Emeviler Dönemi”, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu (Tebliğler), C. VII, İstanbul 2003, s. 222 – 229.

_____, “Emevilerin Irak Siyaseti”, Uludağ ÜİFD, C. 18, S. 1, Bursa 2009, s. 103 – 128.

_____, “Mekke Döneminde Beni Ümeyye'nin İslam'a Karşı Tutumu”, Uludağ ÜİFD, S. 6, C. 6, Bursa 1994, s. 277 – 296.

_____, “Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri”, Uludağ ÜİFD, S. 7, C. 7, Bursa 1998, s. 487 – 521.

_____, “Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap – Bizans Mücadelesi”, Uludağ ÜİFD, C. 18, S. 2, Bursa 2009, s. 95 – 122.

APAYDIN, H. Yunus, “Humus”, mad, DİA, C. 18, TDV yay., İstanbul 1998, s. 369-370.

ARDOĞAN, Recep, “Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet”, Cumhuriyet ÜİFD, C. VIII, S. 2, Sivas 2004, s. 171 - 189.

ARSLAN, Ahmet, “İbni Haldun ve Tarih”, TİD, S. 1, İzmir 1983, s. 9 – 30.

ARTUK, İbrahim, “Emevilerden Halife Abdümelik bin Mervan Adına Kesilmiş Eşsiz Bir Mühür”, Belleten, 16/ 61, Ankara 1952, s. 21 – 25.

ATALAN, Mehmet, “Hz. Muhammed'in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları”, Fırat ÜİFD, C. 9, S. 41: 2, Elazığ 2004, s. 55 – 68.

_____, “Ali Oğullarının İç Çekişmesi”, Fırat ÜİFD, S. 14, Elazığ 2009, s. 63 – 76.

_____, “Bir Muhalefet İttifakı Abdullah b. Muaviye Hareketi”, Dokuz Eylül ÜİFD, S. XXIII, İzmir 2006, s. 41 – 63.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “*Muaviye b. Yezid Üzerine Bir Araştırma*”, Selçuk ÜİFD, S. 7, Konya 1997, s. 411 – 430.

_____, “*Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevali Politikası*”, Selçuk ÜİFD, S. 13, Konya 2002, s. 69 – 88.

_____, “*Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. el- Hakem'in Rolü*”, Selçuk ÜİFD, S. 9, Konya 2000, s. 315 – 348.

_____, “*Abbasi Propagandası Sürecinde Hişam b. Abdülmelik*”, Selçuk ÜİFD, S. 17, Konya 2004, s. 21 – 38.

ATHAMINA, Khalik, “*Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskânı*”, çev. Saim Yılmaz, Sakarya ÜİFD, S. 2, Sakarya 2006, s. 203 – 226.

AVCI, Casim, “*Emeviler Döneminde Bizans İmparatorluğu İle Diplomatik İlişkiler*”, Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri (İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu), ed. Mustafa Öztürk – Enver Çoker, Elazığ 2012, s. 89 – 100.

_____, “*Hilafet*”, mad, DİA, C. 17, TDV yay., İstanbul 1998, s. 546-553.

_____, “*Sugur*”, mad, DİA, C. 37, TDV yay., İstanbul 2009, s. 473-474.

AYAR, Kenan, “*Sahabe Dönemi İktidar Mücadelesinde Arap Dâhilerinden Kays b. Sa'd*”, Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 21, Samsun 2005, s. 115 – 169.

_____, “*Haricilerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci*”, DBAAD, C. VIII, S. 1, Samsun 2008, s. 45 – 88.

AYCAN, İrfan, “*Müslüman Yönetimlerde Bir Arada Yaşama Tecrübesi*”, UDKSD, S. 47, İstanbul 1998, s. 43 – 49.

_____, “*Emeviler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b. Zübeyr (622 – 692)*”, AÜİFD, S. 41, Ankara 2000, s. 99 – 115.

_____, “*Emevi İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü*”, AÜİFD, S. 36, Ankara 1994, s. 119 – 142.

_____, “*Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler*”, DAD, C. 1, S. 3, Ankara 1999, s. 65 – 81.

_____, “İslam Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler”, İslami İlimlerde Metodoloji / Usul Meselesi (Tebliğler), C. 2, İstanbul 2005, s. 877 – 890.

_____, “Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi”, DAD, C. 2, S. 6, Ankara 2000, s. 213 – 221.

_____, “Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Dini İlimlerin Tarihsel Gelişimi”, DAD, C. 2, S. 5, Ankara 1999, s. 337 – 364.

_____, “Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132 / 661-750)”, AÜİFD, C. XXXIX, S. 39, Ankara 1994, s. 147 - 174.

_____, “Cahız ve Emevi Tarihine Mutezili Bir Yaklaşım”. AÜİFD, 35 / 1, Ankara 1996, s. 285-308.

AYDIN, Mehmet, “Bizans Kilisesinde İkonoklast (Tasvir Kırıcılığı) Hareketin Kökenleri”, Selçuk ÜİFD, S. 13, Konya 2002, s. 5 – 14.

AYDINLI, Osman, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevali'nin Rolü”, Gazi Üniversitesi Çorum İFD, C. II, S. 3, Çorum 2003, s. 1 – 26.

_____, “Kaderi Anlayışın İlk Tezahürleri”, TAD, C. 16, S. 2, Ankara 2003, s. 249 – 262.

AZİMLİ, Mehmet, “Emeviler Dönemi Komutan ve Valilerinden Mesleme b. Abdümelik”, Dicle ÜİFD, C. IX, S. 2, Diyarbakır 2007, s. 25 – 39.

BAĞLIOĞLU, Ahmet, “Abbasi Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şii Hareketler”, DAD, C. 3, S. 3, Ankara 2000, s. 81 – 96.

BAYHAN, Ahmet Ali, “Kars Müzesinden Bir Grup Emevi Sikkesi”, GSED, S. 8, Erzurum 2002, s. 41 – 56.

BENLİ, Yusuf, “Şii Düşüncede Ehl-i Beyt Tasavvurları”, İslami Araştırmalar Dergisi, C. 17, S. 4, İstanbul 2004, s. 337 – 353.

BOUMRANE, Chikh, “İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış”, çev. Nesimi Yazıcı, AÜİFD, S. 30, Ankara 1988, s. 265 – 277.

BOZKURT, Nahide, “*Abbasilerde İktidarın Meşruiyeti Üzerine Bir Analiz*”, İslamiyat, C. III, S. 3, Ankara 2000, s. 147 – 158.

BROCELMANN, Carl, “*Emeviler Döneminde Şam ve Irak'ta Arap Edebiyatı*”, çev. Selman Yeşil, Bingöl ÜİFD, S. 3, Bingöl 2014, s. 249 – 243.

BULUT, Halil İbrahim, “*İseviyye Mezhebi ve Hz. Muhammed'in Risaletinin Evrenselliği Tartışmalarının Başlangıcı*”, Sakarya ÜİFD, S. 9, Sakarya 2004, s. 121 – 143.

_____, “*İseviyye (İslam Dünyasında Ortaya Çıkan İlk Yahudi Mezhebi)*”, EKEVAD, S. 18, Malatya 2004, s. 297 - 318.

CAN, Yılmaz, “*Erken Dönem İslam Toplumunda Mevcut Sosyo – Kültürel ve Dini Bazı Duyarlılıkların Sanata Yansımaları*”, İSTEM, S. 8, Konya, 2006, s. 109 – 144.

CANIKLI, İlyas, “*Siyasi Kültürde Saltanata Dayanak Kabul Edilen Rivayet Üzerine Bir Değerlendirme*”, DBAAD, C. VI, S. 4, Samsun 2006, s. 265 – 295.

ÇELİK, Mehmet, “*İslam Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin İlk Örnekleri*”, Fırat ÜİFD, C. 10, S. 1, Elazığ 2000, s. 29 – 49.

ÇOBAN, Bekir Zakir, “*Bizans İkonoklazmının Nedenleri ve İslam Etkisi Tartışması*”, DBAAD, C. VIII, S. 4, Samsun 2008, s. 117 – 145.

ÇOĞ, Mehmet, “*Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar – Arap İlişkileri*”, Turkish Studies, Volume 2/2, Ankara 2007, s. 150 – 160.

DADAN, Ali, “*İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adi Hareketi ve Toplumsal Etkileri*”, İSTEM, S. 5, Konya 2005, s. 203 – 221.

DAFTARY, Ferhad, “*Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Döneminde İran, Horasan ve Maverünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler*”, çev. Mehmet Atalan, KA, C. 4, S. 2, Konya 2006, s. 139 – 158.

DALKILIÇ, Mehmet, “*Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe Bin Müslim'in Rolü*”, USAD, C. 5, S. 23, www. sosyalarastirmalar.com 2012, s. 149 – 156.

_____, “*Emeviler Dönemi Muhalif Hareketlerden Birisi: Abdurrahman bin Muhammed bin el- Eş’as İsyanı*”, *Bilimname*, S. XXII, Kayseri 2012/1, s. 189 – 203.

_____, “*Haricilerin İtidal Arayışı ve Sufriye*”, İstanbul ÜİFD, S. 12, İstanbul 2005, s. 19 – 49.

DEMİRKENT, Işın, “*Herakleios*”, mad, DİA, C. 17, İstanbul 1999, s. 210-215.

DEMİRCAN, Adnan, “*Muaviye b. Yezid ve Halifeliği*”, Harran ÜİFD, S. 2, Şanlıurfa 1996, s. 109 – 128.

_____, “*Hz. Hasan ve Halifeliği*”, Harran ÜİFD, S. 1, Şanlıurfa 1995, s. 81 – 109.

_____, “*Ali b. Ebi Talib’i Tahkime Zorlayanlar Üzerine*”, İSTEM, S. 6, Konya 2005, s. 51 – 58.

_____, “*Emevi Halifelerinin Evlilikleri*”, İSTEM, S. 18, Konya 2011, s. 243 – 261.

DEMİRCİ, Mustafa, “*Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyo – Ekonomik Boyutları*”, *İslamiyat*, C. VII, S. 1, Ankara 2004, s. 155 – 170.

_____, “*Emevilerin Irak Valisi Halid b. Abdullah el- Kasri’nin Hayatı ve Faaliyetleri*”, DBAAD, S. 3, Samsun 2004, s. 61 – 74.

_____, “*Emeviler Devrinde Aşağı Irak (Sevad)’ta Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişmesi*”, İSTEM, S. 9, Konya 2007, s. 61 – 83.

_____, “*İkta*”, mad, DİA, C. 22, TDV yay., İstanbul 2000, s. 49-52.

_____, “*Savafi*”, mad, DİA, C. 36, TDV yay., İstanbul 2009, s. 184-185.

_____, “*Sevad*”, mad, DİA, C. 36, TDV yay., İstanbul 2009, s. 576-578.

DOĞAN, İsa, “*Zeyd b. Ali ve Kelami Görüşleri*”, Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 7, Samsun 1993, s. 137 – 153.

DOĞAN, Yusuf, “*Emeviler Döneminde Mizahı Etkileyen Faktörler*”, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 209 – 236.

DURMUŞ, İsmail, “*Tabakat*”, mad, DİA, C. 39, TDV yay., İstanbul 2010, s. 299-301.

ECER, A. Vehbi, “*Abdullah b. Zübeyr’in Halifeliği ve Kurduğu Devlet*”, Erciyes ÜİFD, S. 10, Kayseri 1998, s. 153 – 162.

EFENDİOĞLU, Mehmet, “*Sahabe Dönemi İstanbul Seferleri*”, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu (Bildiriler), C. VII, İstanbul 2003, s. 132 – 137.

EKİNCİ, Mustafa, “*İmamiye Mezhebinin İdollerinden Hucr b. Adi ve Arkadaşlarının Yaşadığı Toplum İçindeki Statüleri*”, Harran ÜİFD, S. 27, Şanlıurfa 2012, s. 1 – 13.

Eİ- EŞ’ARİ, Ebu’l- Hasan, “*Haricilerin Temel Görüşleri*”, çev. Harun Yıldız, Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 9, Samsun 1997, s. 351 – 356.

EMANET, Celal, “*Emeviler Döneminde Para*”, Hikmet Yurdu, C. 7, S. 13, Malatya 2014, s. 251 – 269.

ERBAŞ, Ali, “*Müslüman – Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslam’a ve Müslümanlara Bakışı*”, İLAM Araştırma Dergisi, C. III, S. 1, İstanbul 1998, s. 117 – 153.

ERDOĞAN, Kenan, “*Maktel-i Hüseyin’in Manisa Nüshası ve Sünni – Harici Kavramları Üzerine*”, Çeşitli Yönleriyle Kerbela Sempozyumu (Bildiriler), C. II, Sivas 2010, s. 61 – 66.

ERKOÇOĞLU, Fatih, “*Abdülmelik b. Mervan ve Para Reformu*”, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 171 – 186.

FAYDA, Mustafa, “*Kahtan*”, mad, DİA, C. 24, TDV yay., İstanbul 2001, s. 201-202.

_____, “*Atâ*”, mad, DİA, C. 4, TDV yay., İstanbul 1991, s. 33-34.

_____, “*Busra*”, mad, DİA, C. 6, TDV yay., İstanbul 1992, s. 470-472.

_____, “*Fey*”, mad, DİA, C. 12, TDV yay., İstanbul 1995, s. 511-513.

FIGLALI, Ethem Ruhi, “İslam Tarihinde Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin Dönemleri (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Tetkik), AÜİFD, C. XXVI, Ankara 1983, s. 353 – 370.

_____, “Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, AÜİFD, C. XXII, Ankara 1978, s. 245 – 275.

_____, “Hariciliğin Doğuşuna Etki Eden Bazı Faktörler”, AÜİFD, C. XX, Ankara 1975, s. 219 – 247.

FİDAN, M. Akif, “Yezid b. Abdülmelik ve Dönemi Üzerine”, AÜİFD, C. XLIX, S. II, Ankara 2008, s. 339 – 355.

GÖKMENOĞLU, Hüseyin Tekin, “İslam Kamu Hukuku ve Siyasi Düşüncesinde Veliahd Tayini ve İstihlaf (Kaynak ve Tarihi Süreç Eleştirisi)”, Selçuk ÜİFD, S. 7, Konya 1997, s. 231 – 266.

GİBB, H. A. R., “İslamiyet’in İlk Devirlerinde Hükümet Müessesesinin Tekamülü”, çev. H.G. Yurdaydın, AÜİFD, S. 5, Ankara 1956, s. 198 – 205.

GUZMAN, Roberto Marin, “Orta Asya ve Horasan’da Abbasi İhtilali: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilalin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme”, çev. Mustafa Demirci, İSTEM, S. 12, Konya 2008, s. 255-277.

GÖREGEN, Mustafa, “İkonoklastik Konsül ve Yahya Dımeşki”, Kafkas ÜSBED, S. 14, Kars 2014, s. 59 – 74.

GÜVEN, Şahin, “Hasan el- Basri’nin Kader Risalesinin Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, Marmara ÜİFD, S. 4, İstanbul 2011/2, s. 5 – 32.

GÜZEL, Ahmet, “Hz. Ali’nin Atadığı Mısır Valileri ve Muaviye’nin Onlarla Mücadelesinde Uyguladığı Metodlar Üzerine Bir Değerlendirme”, İSTEM, S. 20, Konya 2012, s. 41 – 74.

HABİB ZEYYAT, “Abbasiler Devrinde Muaviye Taraftarlığı”, çev. Muhammed Mücahid Dünder, İstanbul ÜİFD, İstanbul 2013, s. 175 – 182.

HASAN BASRİ, “*Hasan Basri'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu*”, çev. Lütfi Doğan – Yaşar Kutluay, AÜİFD, S. 3, Ankara 1954, s. 75 – 84.

HATİBOĞLU, Mehmed S., “*İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşiliği*”, AÜİFD, S. 23, Ankara 1978, s. 121 – 213.

HATİBOĞLU, İbrahim, “*Nafi*”, mad, DİA, C. 32, TDV yay., İstanbul 2006, s. 286-287.

HİZMETLİ, Mustafa, “*Hz. Ali – Muaviye Yazışmaları ve İslam Tarihi Açısından Önemi*”, Yakın Doğu ÜİFD, C. 1, S. 11, Lefkoşa 2014, s. 97 – 111.

HİZMETLİ, Sabri, “*Genel Olarak Raşid Halifeler Dönemi Olayları, Sonuçları ve Etkileri*”, AÜİFD, S. 39, Ankara 1999, s. 27 – 54.

_____, “*Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi*”, AÜİFD, S. 27, Ankara 1985, s. 149 – 176.

İLHAN, Avni, “*el- İmame ve's- Siyase*”, mad, DİA, C. 22, TDV yay., İstanbul 2000, s. 200-201.

KAHYAOĞLU, Yasin, “*Haricilerde Hitabet Sanatı ve Meşhur İki Hatip*”, Harran ÜİFD, S. V, Şanlıurfa 2003, s. 119 – 134.

_____, “*Haricilerde Münazara ve Muhavere Örnekleri*”, Harran ÜİFD, S. 21, Şanlıurfa 2009, s. 125 – 133.

KALLEK, Cengiz, “*Ukıyye*”, mad, DİA, C. 42, TDV yay., İstanbul 2012, s. 67-70.

_____, “*Müellefe-i Kulub*”, mad, DİA, C. 31, TDV yay., İstanbul 2006, s. 475-476.

_____, “*Vesk*”, mad, DİA, C. 43, TDV yay., İstanbul 2003, s. 70.

_____, “*Kırat*”, mad, DİA, C. 25, TDV yay., İstanbul 2002, s. 437-439.

_____, “*Biat*”, mad, DİA, C. 6, TDV yay., İstanbul 1992, s. 124-125.

KAPAR, M. Ali, “*İslam'da Beyat (Seçim Usulü)*”, Selçuk ÜİFD, S. 4, Konya 1994, s. 73 – 83.

_____, “Hz. Hasan’ın Halifeliği ve Hasan – Muaviye Andlaşması”, Selçuk ÜİFD, S. 7, Konya 1997, s. 67 – 80.

_____, “Hz. Peygamber Döneminde Beyat”, Selçuk ÜİFD, S. 5, Konya 1994, s. 75 – 83.

KARA, Cahid, “İslam Coğrafyasında Mecusiler (Emevilerin Sonuna Kadar)”, Abant İzzet Baysal ÜİFD, C.1, S. 2, Bolu 2013, s. 19 – 59.

KARA, Seyfullah, “İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emeviler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi”, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 145 – 170.

KAYA, Remzi, “Kur’an-ı Kerim’e Göre Ehl-i Kitap (Ehlu’l Kitap)”, Selçuk ÜİFD, S. 19, Konya 2015, s. 31 – 47.

KAZANCI, Ahmet Lütfi, “Haccac b. Yusuf es- Sekafi (95 / 714)”, Uludağ ÜİFD, C. 4, S. 4, Bursa 1992, s. 117 – 127.

KENNEDY, Hugh, “Biladü’ş- Şam’da Kaysi – Yemeni İhtilafının Kökenleri”, çev. Fatih Erkoçoğlu, İAD, S. 5, Ankara 2016, s. 133 – 141.

KILIÇ, Mustafa, “İslam Kültür Tarihinde Musiki, Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar”, AÜİFD, S. 31, Ankara 1989, s. 399 – 451.

KILIÇ, Ünal, “Yezid b. Muaviye’nin Şahsiyetinin Oluşumunda Etkili Olan Unsurlar”, Cumhuriyet ÜİFD, C. I, S. XI, Sivas 2007, s. 69 – 89.

_____, “Hz. Hasan’ın Zehirletilerek Öldürüldüğü İddiaları Üzerine Bir Değerlendirme”, İSTEM, S. 26, Konya 2015, s. 1 – 15.

_____, “Harre Vakası’nın Sebepleri Hakkında Bazı Mülahazalar”, Cumhuriyet ÜİFD, S. 4, Sivas 2000, s. 305 – 316.

KIRBAŞOĞLU, M. Hayri, “İstismara Elverişli Mümbit Topraklar: Hadisler”, İslamiyat, C. III, S. 3, Ankara 2000, s. 121 – 137.

KİSTER, M. J., “Harre Vakası (Bazı Sosyo – Ekonomik Tesitler)”, çev. Ünal Kılıç, Cumhuriyet ÜİFD, S. 4, Sivas 2000, s. 317 – 324.

KİTAPÇI, Zekeriya, “ *Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslamiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emeviler Devri)*”, Belleten, S. 51, S. 51, Ankara 1987, s. 1239 – 1203.

_____, “*Çeşitli Yönleri İle Emeviler Devrinde Arap Ordularındaki İlk Türkler*”, AÜİFD, S. 1, Erzurum 1976, s. 153 – 169.

KÖSE, Murtaza, “*Sosyal Siyaset Kuramı ve Ömer b. Abdülaziz’in Sosyal Siyaseti*”, Atatürk ÜİFD, S. 34, Erzurum 2010, s. 75 – 98.

KUTLU, Sönmez, “*Ehl-i Beyt Sembolik Kapitalinin Tarihi Süreç İçersinde Semerelendirilmesi*”, İslamiyat, C. III, Ankara 2000, s. 99 – 120.

KÜRKÇÜKOĞLU, Erol, “*Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan’da Arap İdare Sisteminin Kurulması*”, AÜEFDBD, S. 50, Erzurum 2013, s. 115 – 142.

KÜÇÜK, Raşit, “*İsnad*”, mad, DİA, C. 23, TDV yay., İstanbul 2001, s. 154-159.

MADLUNG, Von Wilfred, “*Horasan ve Maveraiünnehir’de İlk Mürcie ve Hanifiliğin Yayılışı*”, çev. Sönmez Kutlu, AÜİFD, C. XXXIII, Ankara 1992, s. 239 – 247.

_____, “*Abdullah bin Zübeyr ve Mehdi*”, çev. Ceyhan Saraç, Dokuz Eylül ÜİFD, S. VII, İzmir 1992, s. 389 – 409.

MUHAMMED ZAHİD KEVSERİ, “*Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış*”, çev. Seyyit Bahçivan, Selçuk ÜİFD, S. 12, Konya 2001, s. 33 – 48.

NECDET HAMMAŞ, “*Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdaredeki Rolü*”, çev. İrfan Aycan, AÜİFD, S. 37, Ankara 1997, s. 175 – 190.

OBERMANN, Julian, “*İslam’ın İlk Döneminde Politik Teoloji (Hasan el-Basri’nin Kader Üzerine Mektubu)*”, çev. Muhit Mert, KA, C. 4, S. 2, Konya 2006, s. 115 – 137.

ÖMER, FARUK, “*Abbasilerin Siyasi Emellerinin Tarihi Kökleri*”, çev. Cem Zorlu, Selçuk ÜİFD, S. 13, Konya 2002, s. 193 – 210.

ÖNKAL, Ahmet, “*Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme*”, İSTEM, S. 2, Konya 2003, s. 33 – 68.

ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, “*İslam Tarihinde İlk İhtilafların Odağında Bir İsim Ammar b. Yasir*”, TBD, C. 7, S. 14, Ankara 2013, s. 311 – 334.

ÖZDEMİR, Mehmet, “*Endülüüs Emevileri Döneminde Hz. Ali İle İlgili Yaklaşımlar*”, Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Hz. Ali Sempozyumu Tebliğler ve Müzakereler (08 – 10 Ekim 2004 Bursa), yay. haz. M. Selim Arık, Bursa 2005, s. 245 – 256.

ÖZKAN, Mustafa, “*Emevi İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklenen Anlam ve Biatın Fonksiyonu*”, Hitit ÜİFD, C. 7, S. 7, Çorum 2008, s. 113 – 128.

_____, “*Emevi İktidarının Siyasi İcraatları Karşısında Ulemanın Tavrı*”, İSTEM, S. 11, Konya 2008, s. 93 – 112.

ÖZTÜRK, Mehmet, “*Hz. Ali Dönemi Siyasi ve Fıkhi Gelişmelerin Mezheplerin Oluşumunda Etkisi*”, Amasya ÜİFD, S. 1, Amasya 2013, s. 83 – 103.

ÖZ, Mustafa, “*Kurra*”, mad, DİA, C. 26, TDV yay., İstanbul 2002, s. 445-446.

SARIBIYIK, Mustafa, “*İslam Siyaset Düşüncesinde Hilafet Kurumunun Aşıl原因 Sorunları Üzerine Bazı Mülahazalar*”, İÜŞM, S. 23, İstanbul 2013, s. 169 – 185.

SARIÇAM, İbrahim, *Klasik Dönem İslam Tarihinde Din İstismarı (Dört Halife ve Emeviler Dönemi)*, İslamiyat, C. III, S.3, Ankara 2000, s. 139 – 146.

SAVAŞ, Rıza, “*Emeviler Devri Eğlence Hayatından Kesitler ve Dönemin Bazı Kadın Şarkıcılar*”, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 51 – 61.

SELİM NUAYMİ, “*Haricilerin Doğuşu*”, çev. Harun Yıldız, Ondokuz Mayıs ÜİFD, S. 10, Samsun 1998, s. 513 – 536.

SİNANOĞLU, Abdülhamit, “*İslam'ın İlk Siyasallaştırılma Sürecinde 'Kader' İnancı*”, AÜİFD, S. 2, C. XLIII, Ankara 2002, s. 249 – 276.

SİVRİOĞLU, Ulaş Töre, “*Emevi Saray Tezyinatında Kullanılan Antik Figürler*”, History Studies, Volume 5, Ankara 2013, s. 191 – 205.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, “*Hz. Hasan’ın Hilafeti Muaviye’ye Devrinin Arka Planı*”, İAD, C. 14, S. 3 – 4, Ankara 2001, s. 456 – 468.

_____, “*İlk Dönem İslam Toplumunda Gayri Müslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü*”, İstanbul ÜİFD, S. 2, İstanbul 2010, s. 99 – 124.

_____, “*Emevi İktidarına Karşı Kufe’den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareketi*”, Çorum İFD, C. III, S. 6, Çorum 2004, s. 31 – 48.

ŞAHİN, M. Süreyya, “*Tarih Boyunca İslam’ın Müslüman Olmayanlara Karşı Takındığı Tavr*”, Marmara ÜİFD, S. 7 – 8 – 9 – 10, İstanbul 1995, s. 363 – 374.

ŞEN, Ziya, “*Haccac b. Yusuf ve Mushaf Tarihindeki Yeri*”, Turkish Studies, Volume 9/5, Ankara 2014, s. 1867 – 1897.

ŞENER, Abdülkadir, “*İslam Mezhepleri ve Hukuk Ekolleri*”, AÜİFD, S. XXVI, Ankara 1983, s. 371 – 406.

TAŞPINAR, İsmail, “*Doğunun Son Kilise Babası Yuhanna ed- Dımaşki (649 – 749) ve İslam*”, Marmara ÜİFD, S. 21, İstanbul 2001, s. 23 – 54.

TERZİ, Mustafa Zeki, “*Dağfel b. Hanzale*”, mad, DİA, C. 8 TDV yay., İstanbul 1993, s. 403-404.

TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü “*Ebü’l Esved ed-Düeli*”, mad, DİA, C. 10, TDV yay., İstanbul 1994, s. 311-313.

TURABİ, Ahmet Hakkı, “*İlk Dönem İslam Dünyasında Musiki Çalışmalarına Bakış*”, Marmara ÜİFD, S. 13 – 14, İstanbul 1997, s. 225 – 248.

TURGAY, Nurettin, “*Kerbela Olayında Kullanılan Ayetler*”, Çeşitli Yönleriyle Kerbela Sempozyumu (Bildiriler), C. III, Sivas 2010, s. 7 – 22.

ÜZÜM, İlyas, “*Nabite*”, mad, DİA, C. 32, İstanbul 2006, s. 263-264.

VAGLIERİ, Laura Veccia, “*Ali – Muaviye Mücadelesi ve Harici Ayrılmasının İbadi Kaynakların Işığında İncelenmesi*”, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, AÜİFD, C. 19, Ankara 1973, s. 147 – 150.

VAN ESS, Josef, “İslam Kelamı'nın Başlangıcı”, çev. Şaban Ali Düzgün, AÜİFD, C. 41, S. 1, Ankara 2000, s. 399 – 423.

VAROL, M. Bahaüddin, “Emevilerin Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine”, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 83 – 107.

_____, “Harre Vakası (Sebeup – Sonuç Değerlendirmesi)”, Selçuk ÜİFD, S. 7, Konya 1997, s. 513 – 534.

YAHAYA, Muhayuddin Hajji, “Kufelilerin Miladi VII. Yüzyılın Ortalarındaki Siyasi Muhalefetleri”, çev. Ünal Kılıç, Cumhuriyet ÜİFD, S. 2, Sivas 2002, s. 229 – 238.

_____, “İlk Dönem Rivayetlerinde Sıffin Vakası”, çev. Ahmet Turan Yüksel, Selçuk ÜİFD, S. 30, Konya 2010, s. 241 – 260.

YAŞAROĞLU, Hasan, “Sıffin Savaşı ve Tarihin Gizlediği Bir Gerçek: Ali – Muaviye Mütarekesi”, Turkish Studies, Volume 9/1, Ankara 2014, s. 623 – 635.

_____, “Bir Taktik ve Propaganda Dehası Olarak Muaviye b. Ebu Süfyan ve Hz. Osman'ın Katillerinin Sorgulanması Meselesi”, Turkish Studies, Volume 8/8, Ankara 2013, s. 2213 – 2224.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abdullah b. Zübeyr b. Avvam”, mad, DİA, C. 1, TDV yay., İstanbul 1998, s. 145-146.

YILDIZ, Harun, “Haricilerin Erken Dönem Tarih Algısı ve Salim b. Zekvan Örneği”, e-Makalat (Mezhep Araştırmaları), C. II, S. 2, Rize 2009, s. 7 – 40.

_____, “Haricilerin Doğuşunda Kurra'nın Rolü”, EKEVAD, S. 18, Malatya 2004, s. 263 – 282.

YILMAZ, Metin, “İslam Tarihinde (Emevi – Abbasi Dönemi) Saltanata Bağlı Yargı Siyasallaşması”, İSTEM, S. 3, Konya 2004, s. 135 – 152.

_____, “İtaatkâr Toplum Oluşturma Aracı Olarak İşkence (Emeviler Örneği)”, DBAAD, C. VIII, S. 4, Samsun 2008, s. 77 – 116.

YILMAZ, Saim, “Muaviye b. Yezid'in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervanilere İntikali”, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 187 – 206.

YÖNEM, Ahmet, “*Haricilerin Horasan ve Maverâünnehir Bölgesine Geçiş Süreci*”, Fırat ÜİFD, C. 16, S. 2, Elazığ 2011, s. 171 – 197.

YÜKSEL, Ahmet Turan, “*Dört Halife Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Ömer*”, İSTEM, S. 6, Konya 2005, s. 59 – 86.

_____, “*Emeviler Döneminde Abdullah b. Ömer*”, İSTEM, S. 8, Konya 2006, s. 21 – 42.

